

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADEMIE DES SCIENCES D'UKRAINE

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ
КНИГА 5—6

MÉMOIRES
DE L'INSTITUT DE L'HISTOIRE DE CULTURE MATÉRIELLE
LIVRE 5—6

ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
КИЇВ — 1935 — KYIV

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису українського
хруку”, „Картковому репертуарі” та
інших покажиках Української книжко-
вої палати.

Відповід. редактор *Ф. А. Козубовський*
Літредактор і коректор *П. Й. Горецький*
Техкер *Є. Ц. Каланов*

Друкується з розпорядження Української Академії Наук
Неодмінний секретар академік *О. В. Палладін*.

Академік
МИКОЛА ЯКОВЛЕВИЧ МАРР
(1864—1934)

Микола Яковлевич Марр народився 25 грудня 1864 року (ст. ст.) в Гурії. Батько його був учений садовод, родом шотландець, мати — гурійка. Батько помер у глибокій старості, коли М. Я. було вісім років. Дитинство М. Я. пройшло в грузинському середовищі. Рідною мовою його була гурійська говірка грузинської мови. Російської мови він навчився лише в гімназії, кули його прийняли на державний кошт, беручи до уваги заслуги батька в справі запровадження нових сільськогосподарських культур на Кавказі. На вступних іспитах виявилось, що М. Я. не може написати грамотно жодного російського слова і зовсім не знає „закону божого“; але це залишили без уваги, тому що він чужоземний підданий (М. Я. залишався великобританським підданим до закінчення університету). В гімназії М. Я. швидко став одним з найкращих учнів, особливо з давніх мов — латинської та грецької. Захоплення його грецькою мовою було таке велике, що він вирішив залишитись на другий рік у 8-му класі, щоб удосконалити знання цієї мови. Це незвичайне бажання майже привело до виключення М. Я. з гімназії, і лише завдяки втручанню попечителя шкільної округи, який скасував постанову педагогічної ради про виключення, М. Я. пощастило закінчити середню школу. В Центрархіві СРР Грузії збереглася письмова робота М. Я. на випускному екзамені з російської мови на тему „О значении труда в жизни человека“, в якій М. Я. пише: „праця викликає в людини повагу до самої себе“; „значение праці в житті людини настільки велике, що її відсутністю виключається саме життя“. Ці слова гімназичної роботи не залишилися тільки словами: все життя М. Я. було наповнене працею. Праця була йому за найкращий відпочинок, і навіть у ті небагато тижнів, коли він офіційно вважався у відпустці, він проводив дні і ночі за письмовим столом. Його працевздатність була разюча. Працювати він міг в усіх обставинах: в поїзді, верхи, в автомобілі, в трамваї; перед засіданням його можна було бачити з книгою чи коректурою в руках. Книги його пописані замітками, перекладені записками, що пояснюють, спростовують чи стверджують міркування автора. М. Я. любив говорити, що нема такої поганої книги, яка не мала б у собі чогось корисного чи стимулюючого. Ця жадоба знання і невпинна робота думки притаманні були М. Я. з самого юних літ: в гімназії він самостійно навчився італійської та англійської мов, удосконалив знання французької і німецької так, що міг читати без словника навіть наукові книги.

Кипуча енергія його і в гімназії знаходила собі поле діяльності: він видає і редактує гімназичну газету, бувши її найактивнішим співробітником (в цій газеті вміщені його перші спроби визначити походження грузинської мови, яку він зіставляв тоді з турецькою; переклади статей з французьких і німецьких журналів; статті й замітки з питань топоніміки та етнографії Кавказа; поезії на різні теми). Було б неправильно гадати, що М. Я. був „примерним“ учнем, що просиджував увесь час за книжками: М. Я. сам часто

розвідав про свою пустотливість, про численні штукарства та проступки й дивувався терпеливості гімназичного начальства, яке ніби не помічало їх. Живучи майже виключно в грузинському середовищі, М. Я. переймається його національно-визвольним настроем; він кліче до боротьби з Росією за визволення Грузії. Ці настрої панували над М. Я. і в університетські роки, коли він і його товариш давали один одному присягу не складати зброї, поки не визволять Грузії. „Він став директором банку, а я академіком”, — іронічно пише про цю присягу М. Я. у своїй автобіографії.

Закінчивши гімназію з золотою медаллю, М. Я. вирішує присвятити себе вивченю грузинської мови і вступити на факультет східних мов (раніше він готовувався до вступу на природничий факультет). Переоборовши всі перепони й відкінувши всі поради* учителів і товаришів, М. Я. домагається, що його відряджають кавказьким стипендіатом до Петербурзького університету. Працюючи в університеті під керівництвом найвидатніших сходознавців, М. Я. ще за студентства друкує свою першу працю-замітку „Природа і особливості грузинської мови“ (1888 р.). В цій замітці в зародку намічено багато положень, що лягли пізніше в основу вивчення яфетичних мов Кавказа і їх взаємовідносин з мовами інших систем. Університетське навчання за перших років наукової діяльності не було для М. Я. шляхом, устеленим квітами: його любимий професор скептично ставився до здійсненості його наміру довести спорідненість грузинської мови з семітичними; другий його професор вбачав у ньому свого майбутнього суперника по кафедрі і всіма засобами перешкоджав залишенню його при університеті для роботи з грузинознавства; грузини-націоналісти обурювались на М. Я. за встановлений ним факт перекладу грузинської біблії з вірменської мови і сперечалися проти його твердження про перське походження фабули поеми „Вітязь у барсовій шкурі“; вірменські кола протестували проти призначення грузина на кафедру вірменської мови і літератури. Однаке, не зважаючи на всі супротивні заходи, в травні 1891 р. М. Я. призначено приват-доцентом на кафедру вірменістики, і з того часу почалась педагогічна діяльність М. Я., яка не переривалась аж до останньої хвороби. Слухачі М. Я. знають, як не скожі були його лекцій на звичайні університетські курси: кожним новим спостереженням,ожною новою своєю роботою,ожною прочитаною книгою, що заінтересувала його, навіть газетною статтею, вдалою аспірантською роботою, гарною відповіддю студента М. Я. насамперед ділився з своїми слухачами. Йому було цілком невластиве побоювання, що хтось використає його думки чи нозі матеріали раніш за нього; навпаки, він був би радий, якби так трапилось, бо він сам не встигав усе обробити й надрукувати. Помітивши успішного студента, він намагався втягнути його в дослідну роботу. Нічим, здається, М. Я. так не захоплювався і нічого так не любив, як читання лекцій. Навіть в останні роки, коли він був перевантажений всякими роботами та обов'язками, він не припускає думки, що лекцію можна пропустити чи запізнатися на неї. Доожної лекції він готовувався годинами, а іноді й цілими днями. Коли навіть він повторював курс, читаний за попередніх років, М. Я. його заново переробляв і переписував. Не було випадку, щоб М. Я. пришов на лекцію, не маючи в руках усього написаного тексту її. Правда, часто траплялося, що, захопившись відповіддю студента чи розгортаючи думку, яка, здавалось йому, не зрозуміла для слухачів, він далеко відходив від теми лекції, але слухачі М. Я. пам'ятають, скільки їм давали ці „експурси“. Передожною лекцією М. Я. хвилювався так, ніби це була його перша лекція.

В 1892 р. М. Я. почав розкопки середньовічної столиці Арменії — Ани. Ці розкопки 1892 р., відновлені лише в 1904 р. і продовжувані потім безперервно до 1917 р., становлять цілу епоху в археології і у вивченні історії Кавказа. Не лише методика розкопок, але й сама мета їх різко відрізняється від робіт дореволюційних археологів. Археологічна комісія, що мала велики

як на той час засоби і щедро фінансувала багаті на знахідки окремих рідких та цінних речей археологічні підприємства, не давала майже ніяких засобів на анійську справу. Засоби на неї поступали від вірменських громадських організацій, від продажу видань, від плати за вход на публічні лекції М. Я. про Ань. Проте приплив засобів збільшувався з року в рік, зростала нова анійська школа археологів (скоріше, істориків матеріальної культури), руйнувалися старі уявлення про феодальну Вірменію і феодальний Кавказ взагалі; ворожнеча релігійна і національна виявлялася — в наслідок анійських робіт — як боротьба класова, занепад Ань діставав собі пояснення в економічних умовах життя, розвіювалися старі міражі окремішності християнського населення від мусульманського, вірменського і грузинського, стверджувалось протиставлення феодалів городянам, багатих — незаможним. Археологічна пам'ятка набирала значення джерела для розуміння історичного процесу поряд з мовними та літературними джерелами. Створилася блискуча й неперевершена досі школа петербурзького кавказознавства, що розгорнула діяльність, разочує своїм масштабом, глибиною і різноманітністю. Створено серії: „Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии“, „Анийская серия“, „Памятники армянской архитектуры“, „Памятники армянской эпиграфики“ та інші; створенням анійських музеїв були закладені нові основи музеїної справи, справи охорони, реставрації та консервації пам'яток; була вперше на факультеті східних мов запроваджена літня практика для студентів; була широко розгорнута екскурсійна справа. Цілий цей комплекс робіт, так звані анійські археологічні кампанії, організовував, керував ним і здебільшого виконував своїми силами і знаннями М. Я. не маючи нізвідки організаційної допомоги. Лише в 1915 р. „Русское археологическое общество“ на доповідь В. В. Бартольда і Я. І. Смирнова визнало роботи М. Я. в Ань вартими нагороди золотою медаллю Общества. Якби наукова діяльність М. Я. обмежилась роботами в Ань, то й цих робіт було б досить, щоб дати йому право на одне з перших, коли не перше місце в історії світового кавказознавства. А тим часом анійські роботи — це лише одна сторона багатогранної творчої діяльності М. Я. За той же самий період, крім читання лекцій в університеті, він робить численні доповіді в „Русском археологическом обществе“, відгукується в його виданнях на всі видатні роботи з кавказознавства, захищає дві капітальні дисертації, продовжує напружену дослідну роботу (до 1908 р. М. Я. надрукував понад сто робіт, в тому числі й філологічні праці, що стали класичними і дали йому світову славу). Все це М. Я. робив сам, лише з участю свого друга і дружини — А. А. Марр, що виконувала всі допоміжні роботи, починаючи з переписування і закінчуєчи читанням коректур.

У зв'язку з подіями 1905 р. з'являється ряд газетних статей М. Я., в яких він викриває розпалювання царизмом національної ворожнечі на Кавказі, виступає на оборону культурно-національної автономії Грузії, вважаючи, що „невблаганним ворогом як Вірменії, так і Грузії був завжди тиранічний лад великих держав, незалежно від віри або раси великороджавних народів“. Описуючи революційний рух у Гурії в 1905 р., М. Я. висловлює своє співчутливе ставлення до повсталого гурійського селянства і до грузинських більшовиків, виступ одного з яких він описує в своїй брошурі.

В 1908 р. вийшли „Основные таблицы к грамматике древне-грузинского языка с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими“. Ця робота підбиває підсумки порівняльного вивчення грузинської мови з семітичними, яке почав М. Я. ще на університетській лаві і дає основні положення порівняльного яфетичного мовознавства. Значення її і в наші дні таке, що ні один грузинознавець не може не виходити, вивчаючи грузинську мову, з непорушності її основних положень. Робота ця, прочитана в коректурі В. Р. Розену, переконала його в продуманості, обґрутованості й проробленості, хоч майже 20 років тому її основні думки викликали в нього

скептичне відношення. Робота ця, так само як і випущена в 1903 р. „Грамматика древне-армянского языка“, що встановила принципово нове розуміння вірменської мови, пройшли майже непоміченими.

Обраний у 1909 р. в адъюнкти, а в 1912 р. в дійсні члени Академії Наук, М. Я. з попередньою енергією і новими можливостями береться за поглиблення й поширення бази робіт щодо вивчення Кавказа. Слова, які сказав М. Я. один із старих академіків під час його обрання — „Не ждіть, що ми будемо вам допомагати, але заважати ми вам не будемо“ — виправдалися: умови роботи в Академії Наук дозволили М. Я. збільшити коло своїх співробітників переважно з націоналів, яким було доручено збирання й підготовка до друку нових матеріалів. Засновано нові серії: „Материалы по яфетическому языкоznанию“ *Biblioteka armenogeorgica*, потім „Христианский Восток“. У ті ж роки особливу увагу приділяє М. Я. вивченю безписьменних мов Кавказа. Не припиняючи лінгвістичних мандрівок в Азістан, Абхазію, в Сванію, в Дагестан. В 1910 р. він видає „Грамматику чанського языка“. Характерно для М. Я., що, багато попрацювавши над чанською та мінгрельською мовами і видавши класичну до наших днів граматику чанської мови, він усю дальшу роботу над мовами шиплячої групи — мінгрельською та чанською — передає своєму, нині покійному, учневі I. A. Кіпшідзе, який цілком виправдав це довір'я виданням „Грамматики мингрельского (иверского) языка“. З'являється ряд робіт М. Я., присвячених безписьменним мовам Кавказа, друкується серія робіт „Яфетические элементы в языках Армении“, розпочата з вивчення окремих явищ, спільніх у вірменської мови з яфетичними; ця робота привела далі М. Я. до встановлення факта, що вірменська мова перебуває в стадії переходу від яфетичних до іndoевропейських. На сторінках новозаснованого органу „Христианский Восток“ М. Я. не забуває відгукуватися на всі варти уваги роботи з історії літератури та мови Кавказа й суміжних країн як християнських, так і нехристиянських.

В 1914 р. М. Я. видає роботу „Определение языка ахеменидских клинообразных надписей по данным яфетического языкоznания“, виводячи цією роботою яфетичну теорію за коло кавказьких мов, але в той же час тісно пов'язуючи вивчення мертвої мови з вивченням живих, навіть безписьменних мов. Заглиблення в найдавніші епохи історії Кавказа привело до вивчення найдавнішої письменності мови Кавказа — халдської. Ряд робіт М. Я. з халдської мови піставив на чергу вивчення археологічних пам'яток Вана, і в 1916 о. він провадить розкопки у Вані, під час яких I. A. Орбелі відкриває найвидатніший з досі відомих халдських написів — напис Сардура II, виданий М. Я. в 1922 р. Надалі М. Я. майже цілком відходить від халдоznавчих робіт, оскільки в цій галузі почав тоді спеціалізуватися його учень — I. I. Мещанінов.

Під час імперіалістичної війни М. Я. організовує охорону старовини на кавказькому фронті. Завдяки його енергії збережено і вивезено з театру воєнних дій, де їм загрожувала загибель, численні пам'ятки, переважно рукописні.

З 1910 р. М. Я. намагався одержати дозвіл на скликання в Тіфлісі періодичних з'їздів робітників - кавказознавців з метою керування й стимулювання краєзнавчих робіт. Однаке ці плани не мали успіху. Так само не мали успіху його проекти організації Кавказького історико-археологічного інституту: відкриття цього інституту дозволив лише Тимчасовий уряд. Тоді ж на Кавказ були передані всі матеріали, зібрани під час робіт в Азі (щоденники, рисунки, фотографії, карти, плани). Всі ці матеріали загинули в дорозі. Кавказький інститут почав працювати і став осередком, з якого потім виросла Закавказька філія Академії Наук.

Жовтнева революція цілком захопила М. Я. З перших же днів радянської влади він стає найактивнішим її робітником в науково-організаційній галузі. Він бере безпосередню й діяльну участь в реформі вищої школи, в налаго-

дженні музейної справи, справи обліку та охорони пам'яток (членом Всеросійської колегії в справі музеїв його призначено під час заснування колегії, де він працював до її розформування), реорганізує Археологічну комісію, провадить підготовчі роботи по утворенню Академії історії матеріальної культури, головою якої його обрано на Всеросійській конференції 8-го серпня 1919 р.; на цій посаді він залишався до останнього дня.

Події громадянської війни відірвали М. Я. від Кавказа. Поновивши перервані з часів студентства заняття етруською та баскською мовами і обізnavши з матеріалами щодо вершікської мови, яку він визначив як яфетичну, М. Я. вивчає догрецькі елементи грецької мови. Сукупність поставлених цими заняттями проблем спонукує його порушити питання про найдавніше доіndoевропейське і досеміто-хамітичне населення Афревазії, насамперед про іndoевропейське населення Середземномор'я. Ці нові матеріали примусили М. Я. поглибити вивчення баскської та етруської мов на місці їх сучасного чи минулого існування і переглянути свою концепцію про наявність яфетидів на одному лише Кавказі. Все Середземномор'я, як виявилось, було заселене в давнину яфетидами, що мігрували з Кавказа, і релікти цього яфетичного третього елементу простежувалися в мовах іndoевропейського населення цієї області. Цей поворотний момент у розвитку яфетичної теорії яскраво відбився в доповіді, прочитаній в ГАІМК 9 червня 1920 р.— „Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании Средиземноморской культуры“.

Перше по революції закордонне відрядження 1920—1921 рр., роботи 1921—1922 рр. до другого закордонного відрядження 1922—1923 рр.— це період вивчення яфетичного субстрата Середземномор'я все ще на старих шляхах пояснення історичного процесу за допомогою міграцій, зміни рас, культурних огнищ тощо. Але й тоді вже яфетична теорія переростає сили її творця, і на його пропозицію Академія Наук створює „Інститут яфетидологических изысканий“ (перейменований потім в „Яфетический институт“—нині „Інститут языка и мышления им. Н. Я. Марра“), що повинен бути, на думку М. Я., основним центром яфетидологічних робіт.

Інтенсивне і екстенсивне вивчення мовних матеріалів усіх систем та пережитків т.зв. доісторичної культури неминуче привело М. Я. до відмовлення від ряду старих тверджень: від ролі „міграцій“ за „доісторичних“ часів, від расово-відмінних мовних родин— і після другого закордонного відрядження М. Я. виступає в Академії Наук з доповідю „Іndoевропейские языки Средиземноморья“, якою розпочинає цілковиту перебудову своїх старих положень, виходячи з твердо встановленого факта, що „іndoевропейська сім'я мов типологічно є витвір нових господарських умов, по матеріалах же, а пережитково і по багатьох конструктивних частинах— це дальший стан тих же яфетичних мов... на певній стадії їх розвитку“. Тоді ж став уточнятися на конкретному матеріалі з притягненням і мовних систем, яких яфетидологія раніш не вивчала, моністичний процес розвитку людської мови з особливою увагою до питань походження та розвитку мови, спочатку ручної, потім звукової, що поволі витісняла ручну.

Проблеми ув'язки мови з історією суспільних форм, з історією матеріальної культури забирають у цей час перше місце в роботах М. Я., який остаточно зруйнував ученння іndoевропеїстів. Яфетична теорія стала на шлях марксистської методології: мова визначається як надбудова, зумовлена в остаточному рахунку соціально-економічним станом суспільства. Спочатку ніби несподівано для себе збігаючись в окремих висновках з марксизмом-ленінізмом, з поглибленим палеонтології мови і приділенням особливої уваги до питань походження мови і мислення та їх взаємовідносин, М. Я. все певніше конкретизує на мовному матеріалі основні положення марксизму-ленінізму.

Якщо до Жовтневої революції коло інтересів М. Я. замикалось майже виключно науковими і науково-організаційними питаннями (за винятком 1905

їнаступних років, та й тоді інтерес був переважно до Кавказа), то після Жовтневої революції М. Я. бере щодалі активнішу участь у громадському і політичному житті. В 1923 р. І всесоюзний з'їзд наукових робітників обрав його головою центральної ради Секції наукових робітників, організованої в складі Спілки робітників освіти; на те ж місце обирають його також ІІ. і ІІІ всесоюзні з'їзди. Обирають його також членом Цекпросу, членом ВЦРПС, членом ЦВК Чувашської республіки, членом Ленінградської ради (з 1925 р. кожного скликання), в 1929 р. обирають кандидатом у члени ЦВК СРСР, в 1931 р. членом ВЦВК. В 1930 р. М. Я. вступає до ВКП(б).

В 1929 р. він одержує за наукові праці премію В. І. Леніна, в 1933 р., в зв'язку з 45-літтям наукової та громадської діяльності, його нагороджено орденом Леніна і званням заслуженого діяча науки.

М. Я. писав, що „нове вчення про мову за яфетичною теорією в умовах нашої радянської громадськості почуває найбільшу волю для своїх... дослідів... побудов і, навпаки, поза тією ж громадськістю воно не могло б розвиватися“. І справді: після жовтневий період розвитку яфетидологічної теорії, що переросла свою назву, — це одна з найяскравіших сторінок радянської науки.

Лише Жовтнева революція дала можливість повно розкрити всі сторони складної й багатообдарованої особи М. Я., привела до повного розквіту його творчих сил.

Збільшується об'єм матеріалу, поширюється коло питань, по-новому поставлених і розв'язаних яфетичною теорією, виробляються основні положення науки про мову та мислення. М. Я. обирають членом Комуністичної Академії, членом Білоруської Академії Наук, почесним і дійсним членом багатьох наукових і краєзнавчих установ. Він відбуває одну мандрувку за одною до Карелії, Чувашії, Удмуртської області, Марійської області, Комі-області, Дагестана, Грузії, Абхазії, Вірменії, Азербайджана, скрізь збираючи матеріали, організуючи дослідження рідної мови, оскільки в роботах М. Я. з 1927 р. наполегливо проводиться думка, що „рідна мова — могутній важіль культурного піднесення“. Теза про „національну формулю і соціалістичну змістом культуру“ знаходить у роботах М. Я. своє обґрунтування на конкретному матеріалі історії розвитку мови та мислення.

Життя М. Я. повне безперервної різноманітної творчої праці. Нема, здається, галузі суспільних наук, в якій М. Я. не був би видатним спеціалістом: історія, лінгвістика, етнографія, історія матеріальної культури, фольклор, історія релігії, епіграфіка, музеїана справа — скрізь він прокладає нові шляхи, ставить нові завдання. Дивовижний щодо своєї точності знавець речових пам'яток, тонкий спостерігач-етнограф, незрівняний критик тексту, неперевершений щодо кількості та якості знань лінгвіст, блискучий публіцист, гострий полеміст — він становить собою цілу продуману енциклопедію знань. Надзвичайно вимогливий до себе, делікатний і скромний, уважний, чулий до робітників-початківців, непримирений у принципових питаннях — одного він нікому не прощав: заскорузlostі думки і легковажного ставлення до роботи.

Тяжка хвороба звалила М. Я. майже напередодні відзначення 45-ліття його наукової та громадської діяльності. Недовгий час (січень — березень 1934 р.) здавалось, що М. Я. повернеться до роботи, але його перший після хвороби публічний виступ на пленумі ГАІМК був його останнім виступом.

Життєвий шлях М. Я. закінчився вночі з 19 на 20 грудня 1934 р. Чи не про себе він писав у 1932 році: „Людина, вмираючи індивідуально соматичною смертю, не вмирає громадськи, переливаючись своїм поводженням і творчістю в живе оточення, громадськість. Вона продовжує жити в тих, хто залишається в живих, коли за життя жила, а не була мертві.“

ЗЕМЛЕРОБСТВО ДАВНІХ РОДОВИХ ГРОМАД СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

I

„Кожна форма суспільства має певну галузь виробництва, яка переважає над іншими і умови якої через те визначають місце і вплив усіх інших”¹). Вивчаючи суспільні відносини цієї продукції, ми знаходимо ключ до розуміння всіх явищ економічного, суспільного й культурного життя того чи іншого суспільства.

Звичайно, це не значить, що певне суспільство знає лише одну галузь виробництва, від якої виключно залежить розвиток суспільно-економічного і культурного життя в цілому: в кожному суспільстві існують різні форми виробництва, при чому навіть найдавніші і найпримітивніші з них як пережитки попередніх укладів часто не зникають остаточно, а лише модифікуються і пристосовуються до вимог часу й умов провідного виробництва, що накладає свою печать на все виробниче життя доби. Мисливство, рибальство, навіть збиральництво існували в зміненому вигляді і взаємозалежності і за рабовласництва, і за феодалізму, і за капіталізму, хоч і не мали вже того значення, яке належало їм у докласовому суспільстві, коли землеробство та скотарство лише зароджувались і проходили перші стадії розвитку.

В різних країнах залежно від місцевих умов соціально-економічний розвиток ішов відмінно; отож в одних місцях раніше розвинулось скотарство, в інших — землеробство.

Але траплялося й так, що обидві галузі виробництва — землеробство і скотарство — часто співіснували разом, при чому, залежно від конкретних умов, здебільшого одно з них переважало; на східному материкові, приміром, в давнину переважало скотарство, на західному — землеробство²).

Взагалі, для того, щоб землеробство могло виникнути, людство мусило пройти довгий шлях суспільно-економічного розвитку. Функціонування землі як засобу праці в землеробстві „має за передумову цілий ряд інших засобів праці і порівняно високий уже розвиток робочої сили”³).

В процесі дальнього розвитку на різних історичних ступенях залежно від конкретних умов землеробство набирало різних форм і грало не однакову роль. На ранніх стадіях родового ладу землеробство — поруч з мисливством, рибальством та збиральництвом — існує в формі примітивного ручного городництва, і лише на останніх стадіях родового ладу, на вищому ступені варварства — з появою плауга та вміння використовувати тяглову силу худоби — землеробство набирає форми полівництва.

¹⁾ К. Маркс, Критика политической экономии, М., 1929, с. 44.

²⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, М., 1934, с. 33.

³⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, Х., 1933, с. 131.

Отже первісний розвиток форм землеробства намічається так: спочатку ручний обробіток невеликих клаптів землі — городів, а потім — обробіток ширших полів за допомогою рала, що тягнуть запряжені тварини. Іншими словами: спочатку лише „як провісник хліборобства“ з'явилося дрібне овочеве городництво, а потім уже виникло справжнє зернове хліборобство у власному розумінні. Тут же таки слід додати, що на першій стадії розвитку землеробства, як показують етнографічні матеріали, оброблення землі провадилося в основному за допомогою примітивного знаряддя — палиці чи мотики, від чого й сама форма землеробства часто носить назву „мотичного“. Це примітивне землеробство, де воно існувало, держалося в основному жіночою працею; разом із збиральним воно, мабуть, належало до колективного хатнього господарства, що створювало матеріальну базу материнського роду¹⁾). Друга стадія землеробства характеризується винаходом і застосуванням в обробітку землі пуга, чому іноді і носить назву „пугожного“; на цій стадії землеробство, переходячи в основному до рук чоловіка, долучається до матеріальної бази патріархального роду з помітними вже зародками економічної і соціальної нерівності (власність на худобу і патріархальне рабство)²⁾.

Отже, розвиток землеробства тісно в'язеться з надзвичайно важливими моментами історії суспільства; власне кажучи, з землеробством та скотарством людство переступає ту межу, де „починається дійсний розвиток“³⁾. Ось чому історія землеробства мусить привернути до себе якнайпильнішу увагу дослідників.

II

Первісна історія землеробства на Середньому Подніпров'ї ще й досі недостатньо освітлена в спеціальній літературі.

Дореволюційна буржуазна археологія не ставила собі завдання — вивчати економічні й соціальні відносини первісних громад. Всю увагу старі дослідники віддавали здебільшого зовнішньому опису і класифікації форм і типів знаряддя чи посуду, зупиняючись здебільшого на техніці вироблення та ще на орнаментації речей. Лише деякі автори, описуючи побутовий інвентар давніх громад, іноді висловлювали окремі зауваження також і про господарчі функції того чи того знаряддя, а подекуди й про саме господарство і суспільну організацію, при чому розв'язували ці проблеми цілком у згоді з принципами буржуазної історичної науки, що шукала коріння капіталістичного суспільства навіть у глибинах „доісторії“.

Щождо землеробства зокрема, то старі буржуазні археологи цілком заперечували проти існування його на ранніх стадіях родового ладу. В. Б. Антонович визнав волинські „криві ножі“ не за серпи, як дехто гадав, а за пилки лише на тій підставі, що ніби немає документів на те, що на Волині

¹⁾ Надзвичайно інтересно, що палеонтологічний аналіз хліборобських термінів у різних мовах встановлює семантичний зв'язок поміж уявленням „земля — рука — мотика“ і „рука — жінка (мати) — вода“ (Н. Я. Марр, Карфаген и Рим, fas и jus. Сообщения ГАИМК, т. II, с. 406, 412). Це дає підстави Ю. П. Францову зробити такі висновки: „Може не буде сміливим з'язувати складання цього пучка з початком землеробства в його найдавнішій мотичній формі з специфічною жіночою формулою, а перевагою ролі жінки у виробництві“. „Світ виробництва по-давньому, утримував у звуковій мові руку, яка пізніше дала назву мотиці, світ виробничих відносин; соціальний уклад виділив тоді жінку, і землеробство принесло особливу увагу до води, до дощу і т. д.“ Ю. П. Францов, К палеонтологическому анализу древне-египетских земедельческих терминов. Термин тг „могыга“. Доклады Академии Наук СССР, серія В., 1930, № 10, с. 193, 194.

²⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, с. 57, 142.

³⁾ К. Маркс, К критике политической экономии, с. 44.

за кам'яного віку знали землеробство¹⁾). Не визнав В. Антонович існування землеробства та скотарства і в осельників давніх київських печер. Відповідно до цього і деякє знаряддя, що напевне мало вжиток у давньому землеробстві, В. Антонович тлумачив по-іншому. Приміром, кам'яні зернотерки він описував, як кам'яні полірувальні плити²⁾). Слідом за В. Антоновичем ішли й інші автори³⁾). В. О. Городцов культуру родових громад, що мешкали в наддніпрянських печерах, називає досить просто, не ускладненою ознаками землеробства та скотарства⁴⁾). Землеробство, на думку В. О. Городцова, з'явилося на Середньому Подніпров'ї разом із бронзою.

В. В. Хвойка вперше — хоч, як побачимо далі, без достатніх підстав — висловив думку, що землеробство на Середньому Подніпров'ї існувало вже в неоліті.

Розкопуючи руїни давніх осель на київських узгір'ях, В. Хвойка знайшов шматки випаленої глиняної стінної обмазки з домішкою пшеничної, ячної і просяної полови, відбитки в глині пшеничного і ячного зерна, обпалені пшеничні і ячні крупи, а на внутрішніх частинах деяких краще збережених черепків посуду — ніби залишки пригорілого пшона. Там же викопав він кілька більших і менших камінців з однією вишліфованою стороною кожний і визначив їх, як спідняки і верхняки давніх зернотерок. Нарешті, там же трапилося й знаряддя, подібне до мотики. В з'язку з цими знахідками, що вочевидь свідчили про існування землеробства, В. Хвойка і відкриті в печах і на вогнищах серед попелу якісь обпалені шишковидні грудки визнав за рештки хліба⁵⁾. Пізніше, досліджуючи площадки та землянки т. зв. трипільської культури, В. Хвойка не один раз знаходив серед їх інвентаря зернотерки і рогові мотики, в обмазці розвалених стін глиняних будівель — домішку пшеничної, ячної та просяної полови, а в п'ятьох випадках у глибоких вимазаніх і випалених підземних спорудженнях трапилися йому навіть товсті шари перепаленого пшеничного аерна. Все це й дало йому підстави висловити гадку, що давні мешканці Середнього Подніпров'я знали вже землеробство, при чому обробляли ґрунт, мабуть, знаряддям на зразок лопат чи мотик, збирали врожай або за допомогою кремінних відщепків, що їх В. Хвойка визначав, як серпи, або просто руками; зерно переробляли на зернотерках і з одержаних продуктів варили кашу, лемішку, а також пекли хліб⁶⁾). В обробленні землі, на думку В. Хвойки, людям могли допомагати вже й тварини. Все це, на погляд В. Хвойки, було відоме жителям Середнього Подніпров'я ще в неоліті — задовго до того, як обізналися вони з бронзою і навчилися виготовляти з неї собі знаряддя⁷⁾.

Після опублікування наведених вище фактів, усі пізніші автори, що писали про первісне суспільство Середнього Подніпров'я, згадували про існування тут землеробства за неоліту і енеоліту. Здебільшого це був або простий переказ та інтерпретація матеріалу Хвойки, або доповнення — вказівки на знахідки зернотерок, мотик чи, зрідка, зерна.

¹⁾ В. Антонович, О каменном веке в Западной Волыни, Труды XI арх. съезда, т. I, М., 1901, с. 143.

²⁾ В. Антонович, Археологическая карта Волынской губернии, Труды XI арх. съезда, т. I, М., 1901, с. 20.

³⁾ Див., Н. Беляшевский, Первобытный человек на берегах р. Днепра, Киевская старина, 1891, кн. IV, с. 14, 19. К. Мельник, Каталог коллекции А. Н. Поль в Екатеринославе, К., 1893, с. 10—11.

⁴⁾ В. Городцов, Археология, т. I, М.—Л., 1925, с. 371.

⁵⁾ В. Хвойка, Начало земеделия и бронзовый век в Среднем Приднепровье, Труды XIII арх. съезда, т. I, М. 1907, с. 2. В. Хвойка, Каменный век Среднего Приднепровья, Труды XI арх. съезда, т. I, с. 762, 765, 800.

⁶⁾ В. Хвойка, Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры, Записки Оgd. русск. и славянск. арх. Арх. общ., т. I, вип. 2, СПБ, 1904, с. I—25.

⁷⁾ В. Хвойка, Начало земеделия и бронзовый век в Среднем Приднепровье, с. 3.

Слідом за першими повідомленнями В. Хвойки про свої знахідки Д. Анучин надзвичайно обережно в статті про здобутки російської археології вказав, що на Подніпров'ї за неоліту людина, можливо, була вже обізнана з землеробством, на що, видимо, вказують знахідки обгорілої пшениці і кремінні відщепки, які можна приймати за серпи¹⁾). Так само і Ф. Вовк, оповідаючи про розкопки Хвойки землянок на київських узгір'ях, обережно відзначає, що в їх мешканців, мабуть, були вже й початки землеробства; про це ніби свідчать, на його думку, знахідки зернотерок і якихось обгорілих грудок, які Хвойка вважає за щось подібне до хліба²⁾). Але в доповіді на міжнародному археологічному конгресі 1900 року в Парижі Ф. Вовк уже без усяких застережень говорить, про більше і менше каміння, яке вживали для розтирання зерна³⁾.

В 1899 і 1900 рр. відбулися розкопки О. А. Спіцина і В. Доманицького в околицях с. Колодистого. В своїх звітах дослідники відзначили у відкритих глинняних спорудженнях наявність обмазки з домішкою пшеничної та просяної соломи, пшеничної полови, а також луски зерна — на вигляд наче проса. Вони ж таки відзначили й знахідки кількох верхняків та спідняків од. зернотерок⁴⁾.

Е. Р. Штерн у 1902 — 1903 рр. у Петренах на півночі Бесарабії в розкопках глинняних трипільських будов знайшов побиту посудину, що була до половини повна зерном. Там же знайдено й кам'яні зернотерки. Беручи до уваги ці факти, а також посилаючись на знахідки Хвойки, Е. Штерн відкидає припущення, що представники описаної неолітичної культури не були землеробами⁵⁾.

Пізніші дослідники трипільських селищ майже в кожній розкопаній площаці відзначали наявність зернотерок чи мотики⁶⁾.

Паралельно відбувалися дослідження аналогічних глинняних споруджень в інших країнах. Матеріали цих дослідів були майже тотожні з матеріалами, які знаходили на території України, і здебільшого повторювали і доповнювали їх. Разом із тим в Західній Європі розгорталися досліди відкритих ще в середині XIX ст. швейцарських неолітичних будівель на палах, в яких знайдено зерно пшениці, полби, ячменю, а також землеробське знаряддя — зернотерки, мотики тощо. Все це пояснювало й висвітлювало знахідки зерна, мотик, зернотерок та іншого давнього інвентаря на Україні.

Отже, дослідники перестали сумніватися в тому, що жителі Середнього Подніпров'я знали вже землеробство за неоліту і енеоліту, хоч факти, що їх опублікував В. Хвойка, і не були належно перевірені. Навіть такий обережний буржуазний дослідник, як Ф. Вовк, у 1914 році, на підставі матеріалів Хвойки про знахідки в землянках на київських узгір'ях зернотерок і обпа-

¹⁾ Д. Анучин, Россия в археологическом отношении. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. VIII, СПБ, 1899, с. 425.

²⁾ Х. Вовк, Переісторичні знахідки на Кирилівській вулиці в Києві, Матеріали до української етнології, т. I. Львів, 1899, с. 16.

³⁾ Х. Вовк, Вироби передмісценського типу в неолітичних становищах на Україні, Антропологія, Річник Кабінету антропології, т. I, К. 1928, с. 23.

⁴⁾ А. Спіцин, Раскопки глинняних площацок близ с. Колодистого, Київської губернії, Ізвестия Арх. комис., в. 12, СПБ, 1904, с. 87, 88, 95, 98, 105, 116.

⁵⁾ Э. фон Штерн, Доисторическая греческая культура на юге России, Труды XIII арх. съезда, т. I, с. 32.

⁶⁾ Отчет Арх. комиссии за 1906 г., СПБ, 1909, с. 106. Отчет Арх. ком. за 1909 и 1910 г.г., СПБ, 1913, с. 176, 178. В. Козловська, Розкопи 1916 р. біля села Сушківки Уманського повіту на Кийщині, Зап. наук. т-ва в Києві, кн. XVII, К., 1918. М. Біляшівський, Досліді на городищі біля с. Борисівки, Линецького р-ну (б. Липовецького повіту) на Кийщині. Коротке звідомлення ВУАК за арх. досліди р. 1925, К., 1926, с. 67—71. Там же, с. 35. Коротке звідомлення ВУАК за 1926 рік, К., 1927, с. 55, 128—134. Ф. Кузубовський, Археологічні дослідження на території БОГЕС-У, К., 1933, с. 86.

леного зерна, з цілковитою певністю визнав існування землеробства навіть за неоліту¹).

Проте і сам В. Хвойка, і пізніші автори здебільшого далі констатують факт існування землеробства і відзначають деяких окремих процесів землеробської праці не йшли. Не володіючи справжньою науковою методологією, що могла б спрямовувати їх роботу на правдиву стежку, вони перебували в полоні плавучого емпіризму, сліпо плуталися в описуваних фактах, часто абсолютно не розуміючи їх історичного значення. Якщо ж вони і пробували робити узагальнення та висновки, то зводили їх здебільшого до шукання культурного і географічного центру, де „витворено“ і звідки „занесено“ чи „запозичено“ землеробство, а також визначення расової і етнічної належності творця нової галузі виробництва.

Уже В. Хвойка, підбиваючи підсумки своїх досліджень первісного суспільства, висунув теорію місцевого походження землеробства і автохтонності давніх землеробів Середнього Подніпров'я. При тому, бувши яскравим чеським націоналістом і перебуваючи під глибоким впливом чеського буржуазного археолога Л. Нідерле, В. Хвойка все ж таки не міг утриматися від того, щоб не локалізувати первісний центр зародження землеробства між Карпатами і Балканами, тобто, власне, в Чехії. До того ж і самих творців нового виробництва В. Хвойка мав за безпосередніх предків слов'ян, виводячи коріння слов'янства з глибин докласового суспільства — аж від палеоліту²).

Ця „слов'янська теорія“ спричинила до того, що узагальнень Хвойки західноєвропейська буржуазна, наскрізь просякнута індогерманізмом, наука не сприйняла³). Натомість ожили теорії, що шукали центру, де „зародилося“ і звідки „пішло“ землеробство, то в центральній, то в західній Азії, — аж поки коло не замкнулося: неспроможні розібраться в масі емпіричних фактів, позбавлені ясної наукової методології, буржуазні дослідники знову повернулися до Дніпровсько-Дунайсько-Балканської рівнини, як до центру зародження землеробства⁴).

Але в останній час поновлюються теорії східного походження землеробства. В роботі одного з співробітників віденського журналу „Anthropos“ зазначається, що землеробство існувало на території Західної Європи одночасно з круглоголовою расою. Звідси автор робить висновок, що саме ця раса винайшла землеробство і принесла його з Азії до Європи⁵). „Найнovіша“ теорія східного походження землеробства подається без будь-яких доказів і будеться на самому лише факті одночасності існування землеробства і круглоголової раси в Європі. Підстава, як бачимо, занадто недостатня, щоб стверджувати, що саме круглоголова раса витворила чи принесла землеробство. Адже водночас існувало в Європі населення і з іншими антропологічними ознаками, яке за родового ладу теж культивувало рослини. До того ж про існування землеробства на території Європи є відомості лише з того часу, коли ця галузь виробництва досягла вже чималого розвитку. Про найдавніший період розвитку землеробства і про найдавніших землеробів ми знаємо занадто мало, щоб можна було робити якісь певні, остаточні висновки.

Зрозуміло, що всі згадані теорії — „так само далекі від науки, як небо від землі“ (Сталін) — абсолютно нічого не дають для історії землеробства. Едино

¹⁾ Ф. Волков, Каменный век в России — в книзі М. Гернеса, Первобытная культура, ч. I, Каменный век, Приложение I, Рига, с. 176.

²⁾ В. Хвойка, Начало земледелия, с. 3—4.

³⁾ Э. фон-Штерн, Доисторическая греческая культура на юге России, с. 44.

⁴⁾ Докладную критику цих теорій див. И. Мещанинов, Палеэтнология и Homo sapiens, Известия ГАИМК, т. VI, вып. 7., Л., 1930, с. 26—32.

⁵⁾ K. Merkenschläger, Die Frühgeschichte des Ackerbaus in Lichte vorgeschichtlicher Rassenbewegungen, Anthropos, 1931, 1—2, S. 72. Подібні концепції потрапляють навіть у радянську історичну літературу. Див. М. Себрятко, Основные проблемы исторического материализма, Записки Научного общества марксистов, 1928, № 10, с. 46.

правдиве і наукове пояснення походження землеробства подягає в тому, що з розвитком продуктивних сил первісні громади переходили до культивування рослин у різних місцях незалежно від расових чи етнічних особливостей. З такої точки зору треба підходити й до розгляду землеробства родових громад Середнього Подніпров'я.

Отже, всеобщого висвітлення найдавнішої стадії розвитку землеробства на згаданій території в літературі ми ще не маємо. Щоправда, С. С. Магура в 1926 р. зробив був невелику спробу звести докупи здобутий на той час матеріал про землеробство у давніх трипільських родових громад¹⁾. На підставі дослідів В. Хвойки, Е. Штерна, С. Гамченка, О. Спіцина та ін. він висловив думку, що давні трипільці культивували вже пшеницю, жито, просо, ячмінь, жали, певно, довгими тонкими, вигнутими в профіль кремінними відщепками і мололи зерно на кам'яних зернотерках. На жаль, далі реєстрації цих загальновідомих фактів автор не пішов; ніяких соціологічних висновків у статті С. Магури ми також не знаходимо.

Потрібно знову переглянути матеріали, підійшовши до них з нової точки зору.

III

Щоб по можливості повно висвітлити початкову історію землеробства на Середньому Подніпров'ї, треба було б обізнатися з усіма належними речовими матеріалами часів родового ладу, які зберігаються по численних краєвих і районних музеях. На жаль, здійснити це авторові не пощастило. Ось чому він змушеній обмежитися збірками Археологічного музею УАН у Києві з додатком тих матеріалів, що вже так чи так опубліковані — в друкованих каталогах, оглядах, розвідках тощо.

Треба зазначити, що основні збірки, на які спирається в дальшому викладі автор, складаються здебільшого із знахідок, зібраних свого часу головно В. Хвойкою та В. Антоновичем, а також із матеріалів спеціальних розвідок і розкопок археологів, що працювали на Україні. Більшість використаних речових матеріалів складає певні, достатньо визначені комплекси; щодо решти, то це, як правило, окремі порізнені речі, часто навіть без певного паспорта. Проте в загальній масі й вони чимало прислужяться для вияснення деяких окремих моментів давнього землеробського виробництва.

До свого огляду ми залишаємо не лише речові залишки найбільш вивченої трипільської культури, але також по можливості й деякі інші, відомі в археологічній літературі під назвою неолітичних та енеолітичних²⁾. Старі буржуазні археологи, досліджуючи т. зв. неолітичні та енеолітичні стадії, майже ніколи не розкопували їх. Ось чому зараз у музеях ми не маємо хоч відносно повних збірок побутового речового інвентаря, про який з певністю можна було б сказати, що він відноситься саме до тих стадій родового ладу. Побут і господарство давніх — неолітичних — родових громад здебільшого доводиться характеризувати порізненими речами, що вступають до музеїв переважно випадково.

Правда, В. Хвойка і землянки по київських узгір'ях, і велику частину осель трипільської культури (т. зв. „культуру В“) відносили до неоліту. Проте є всі дані для того, щоб названі пам'ятки датувати початком запровадження у виробництво міді. Так, під час розкопок землянок на київських узгір'ях В. Хвойка знайшов матрицю для виливання металічного знаряддя, а в п'ятьох випадках на площадках т. зв. трипільської культури в районі

¹⁾ С. Магура, Питання побуту на підставі залишків трипільської культури, Трипільська культура на Україні, в. 1, К., 1926.

²⁾ З різних причин авторові не пощастило опрацювати матеріалів з т. зв. скорочених та мегалітичних поховань, а також пам'яток бронзової епохи. До цих матеріалів автор сподівається повернутися найближчим часом.

Трипілля — Халеп'я — Верем'я — Жуківців трапилось йому плоске клиновидне знаряддя, вилите з чистої міді.

Два аналогічних мідних клинки знайшов також і С. Гамченко в руїнах глиняних трипільських будівель у с. Стіні на Поділлі. Отже найяскравіші речові пам'ятки Середнього Подніпров'я, що вказують нам усі ознаки найдавнішого землеробства, відносяться до початку вживання металу. На питання про існування землеробства в „чистому“ неоліті ще й досі за браком перевірених матеріалів доводиться відповідати гіпотетично.

Треба оговоритися ще, що ми беремо під розгляд такий відносно невеликий період історичного розвитку — ранні стадії родового ладу, що якихось помітних етапів розвитку землеробства нам зауважити, мабуть, не пощастило. Найбільше, що ми зможемо зауважити, — це деякі окремі моменти попередньої стадії, а також тенденції дальшого розвитку. Матеріали, які ми маємо в своєму розпорядженні, дозволяють говорити про культурні рослини родових громад Середнього Подніпров'я, про деякі технічні моменти оброблення землі, збирання врожаю, зберігання та перероблення зерна, а також готовування рослинної їжі.

Зате в нас немає жодних відомостей про найраніший період, власне про самий початок землеробства на Середньому Подніпров'ї; ті матеріали, що їх ми маємо, виказують нам уже досить високий щабель землеробської культури. Через те ми в багатьох випадках змушені обмежуватись самим лише встановленням певних, характерних для розвитку землеробства на ваятій для вивчення історичній стадії фактів та виявленням їх взаємодії з іншими суспільно-економічними і культурними явищами. Проте й цього ми не можемо зробити з достатньою повнотою — за браком потрібного археологічного матеріалу. Доведеться звертатися до етнографічного та почасти до лінгвістичного матеріалу і за його допомогою будувати більш чи менш імовірні гіпотези. Так ми змушені будемо зробити, приміром, розглядаючи питання про розмір та систему землеробства давніх родових громад, для чого у нас безперечних матеріалів дуже обмаль.

IV

Переходячи до розгляду фактичного матеріалу про землеробство найдавніших родових громад на Україні, встановимо на самперед асортимент культурних рослин, що були вже відомі давнім землеробам.

Відомості про давні культурні рослини на Україні достачають нам знахідки в певних умовах слідів полови, а також зерна культурних рослин.

Як уже зазначалось вище, у випаленій глиняній обмазці, що покривала колись дерев'яні частини землянок, відкритих на київських узгір'ях, В. Хвойка відзначив домішку полови, а також відбитки пшеничного, просяного і ячного зерна. Там же ніби знаходив він і черепки посуду з прегорілою пшоняною-кашою¹⁾.

Домішку пшеничної, житньої, ячної і просяної полови не раз відзначав В. Хвойка також у матеріалі зруйнованих стін глиняних трипільських споруджень — в околицях с. Трипілля, Халеп'я, Стайок та Жуківців, в урочищі Довжик поблизу с. Верем'я тощо²⁾). Там же в особливих приміщеннях чи в посуді знаходив він і перепалене зерно пшениці та ще якоєсь рослини — ніби ганусу чи кропу³⁾.

¹⁾ В. Хвойка, Начало земледеля, с. 2. Його ж, Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры, с. 24. Його ж, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, с. 19.

²⁾ В. Хвойка, Начало земледеля, с. 2. Його ж, Каменный век, с. 769, 789.

³⁾ В. Хвойка, Начало земледеля, с. 1—2. Його ж, Каменный век, с. 773, 777. Його ж, Раскопки 1901 г., с. 24.

Посудину з перепаленим пшеничним зерном В. Хвойка викопав також і в руїнах давнього глиняного спорудження в околицях с. Крутобородинців на Поділлі¹⁾.

Домішку до обмазки пшеничної і просяної полови та соломи (?), а також луски дрібного зерна — на вигляд ніби проса — спостерігав і В. Доманицький під час розкопок трипільських споруджень в околицях с. Колодистого²⁾.

Проф. Е. Штерн у Петренах на Бесарабії викопав розбиту посудину, до половини повну просяного (*Panicum*) чи соргового (*Sorgum*) зерна³⁾.

Під час розкопок трипільських площацок в околицях с. Старої Буди на Звенигородщині М. К. Якимович відзначив знахідку печини з домішкою якоєю соломи (?) та полови⁴⁾.

Розкопуючи трипільські спорудження в околицях сс. Криничок і Коритного на Поділлі, С. Гамченко ніби знайшов рештки пшеничного, ячного та просяного зерна⁵⁾. В статті, що підсумовує п'ятилітні дослідження трипільських селищ на Поділлі, С. Гамченко, крім пшеничного, ячного та просяного зерна, називає ще й конопляне⁶⁾.

Одже з цих матеріалів видно, що в обмазці будівель давніх родових громад ніби трапляються сліди пшеничної, ячної, просяної та житньої полови, а також зерно пшеници, проса, конопель і ганусу чи кропу. Найчастіше дослідники відзначають залишки пшеници, рідше — проса та ячменю, ще рідше — жита і лише по разу — конопель та ще якоєві невизначені рослини — ганусу чи кропу.

Треба відзначити, що всі ці визначення рослинної домішки до глини робили свого часу не спеціалісти, до того ж без відповідного попереднього дослідження, „на око“. Через те ми вважали потрібним знову перевірити за автентичними матеріалами по можливості всі згадані вище визначення. На нашу пропозицію співробітники Інституту ботаніки УАН Д. Персидський та О. Липа опрацювали понад сорок зразків обмазки з руїн давніх землянок і глиняних будівель, відкритих у Києві, Трипіллі, Халеп’ї, Верем’ї, Жуківцях, Щербанівці, Сушківці та Колодистому, і після відповідних аналізів прийшли до висновку, що в обмазці з усіх згаданих місцевостей трапляються безперечні відбитки полови і зерна пшеници, ячменю та проса, причому в зразках обмазки з київських землянок переважає просо, а в усіх інших — пшениця (табл. II). Крім того, в обмазці з околиць с. Халеп’я є окремі відбитки житньої полови та зерна. Слідів будьjakих інших рослин у дослідженіх зразках печини не помічено.

Щодо зерна, то в Археологічному музеї УАН зберігається 1530 перепалених на вугілля пшеничних зернят вагою всього 21 г і три невеличкі грудки звужленого просяного зерна вагою 1,96 г — все це походить з розкопок Хвойки в районі сіл Трипілля, Верем’я, Халеп’я, Стайок та Щербанівки (табл. I). На пропозицію С. Магури в 1926 році це зерно оглянув консерватор Київського ботанічного саду А. М. Окснер і визначив пшеницю як *Triticum vulgare* L., а просо — як *Panicum miliacetum* L⁷⁾. Пізніше, в 1930 році, пшениче зерно оглядав професор К. А. Фляксбергер і в загальній масі *Triticum vulgare* — м’якої пшеници — знайшов ще кілька зернят ніби *Triticum durum* — твердої пшеници⁸⁾.

1) В. Хвойка, Розкопки площацок в с. Крутобородинцах. Окр. відб. в „Древностей“, Труды Московск. арх. общ., т. XXI, в. 2, с. 10.

2) А. Спіцын, Розкопки глиняных площацок близ с. Колодистого, с. 94, 95, 105.

3) Э. фон-Штерн, Древнейшая греческая культура на юге России, с. 32.

4) Отчет Арх. ком. за 1906 г., с. 106.

5) Отчет Арх. ком. за 1909 и 1910 гг., с. 178.

6) С. Гамченко, Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909—1913 рр., Трипільська культура на Україні, в. 1, с. 38.

7) С. Магура, Питання побуту, с. 100.

8) К. Фляксбергер, Находки культурных растений доисторического периода, Архив истории, науки и техники, в. 2, Л., 1934, с. 175.

Отже, можна з певністю сказати, що родові громади Середнього Подніпров'я знали вже пшеницю, просо, ячмінь та жито, при чому пшениці, можливо було навіть два види — м'яка й тверда. Відома тоді була також і якась волокниста рослина, з якої виготовлювали пряжу: про це свідчить наявність на черепках глинняного посуду відбитків мотузків, тонких ниток і навіть тканини¹⁾.

Навряд чи можна сумніватися в тому, що названі вище хлібні рослини були культурні і становили об'єкт землеробської діяльності родових громад. Принаймні про це свідчить згадуване допіру пшеничне та просяне зерно: такого великого, добірного й чистого зерна дикі рослини дати не могли (фото 1). Але не може бути сумніву також і в тому, що поданий вище список далеко не вичерпує всіх видів тогочасних культурних рослин. Безперечно, були й інші. Як показали знахідки в швейцарських будівлях на палаях, родові громади, що мешкали в Європі мало не одночасно з тими, які залишили руїни своїх будівель на Середньому Подніпров'ї, знали і так чи так використовували 120 рослин, з яких понад десяток безперечно були культурні. Серед них було три породи пшениці, дві породи ячменю, дві породи проса, льон і горох. Пшениця трапляється найчастіше. Зате ні жита, ні вівса, ні конопель у швейцарських будівлях на палаях не знайдено зовсім²⁾. Дуже імовірно, що такі ж самі культурні рослини були відомі й давнім землеробам Середнього Подніпров'я.

Всього сказаного вище, здається, досить для того, щоб зробити той висновок, що родові громади Середнього Подніпров'я безперечно знали й культівували вже кілька культурних рослин. Це яскраво свідчить, що ми тут маємо справу не з початком землеробства, а вже з розвинутою формою його.

В буржуазній археологічній літературі ще з часу виходу в світ класичних у своєму роді робіт Й. Гоопса³⁾ та В. Гена⁴⁾ встановилася традиція шукати центри походження культурних рослин здебільшого десь поза межами Європи — в місцях, де ці рослини ще й досі ростуть у дикому стані. Приміром, якщо дика пшениця трапляється в Малій Азії, Палестині, в Криму, на Кавказі, а також в Індії, то значить в одній із зазначених місцевостей, на думку буржуазних авторів, і треба шукати початок культівування пшениці⁵⁾. Так само й батьківщину, ячменю шукають у Персії і на Кавказі, бо там також ще й досі ростуть дикий первісні форми ячменів⁶⁾. Жито в дикому стані росте в Середземноморському краї; отже, за Гоопсом, тут, очевидно й почали культівувати його, при чому сталося це, на думку згаданого допіру автора, вже за „бронзового віку“⁷⁾. Дики форми проса найдено на просторі від Азії аж до Фінляндії,

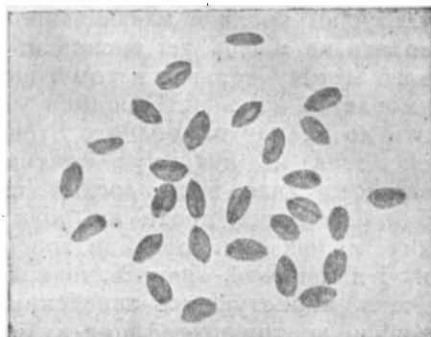

Фото 1. Перепалене пшеничне зерно.
З району м. Трипілля та с. Халеп'я.
Натур. вел.

¹⁾ Чи були то коноплі, як запевняє С. Гамченко, сказати не можна, бо перевірити цього матеріалі ми не маємо змоги. Скоріше можна було б чекати існування тоді льону, зерно якого часто трапляється в західноєвропейських неолітических будівлях на палаях; коноплі з'являються багато пізніше. О. Шрадер, Сравнительное языкознание и первобытная история, СПБ, 1886, с. 385.

²⁾ О. Шрадер, Сравнительное языкознание и первобытная история, СПБ, 1886, с. 384. Пор. також Hans Reinerth, Die Neuuntersuchungen der Bodenseepfalbauten, Forschungen und Fortschritte, 1930, № 11, S. 145—146.

³⁾ J. Hoops, Waldbäume und Kulturpflanzen, Strassburg, 1905.

⁴⁾ V. Hein, Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa.

⁵⁾ Г. Обермайер, Докторский человек, М., 1913, с. 118.

⁶⁾ Там же, с. 519.

⁷⁾ Там же, с. 520.

але початок культивування його буржуазні автори локалізують в центральній Азії, звідки культура його ніби через Персію, Закавказзя і Туркестан перейшла і в Європу¹). Нарешті, овес, на погляд тих же авторів, увійшов у культуру десь між Каспієм та Кавказом, бо дикі форми вівсів там ще й досі широко розповсюдженні як бур'ян².

Як видно, метод визначення головного центру походження тієї чи іншої культурної рослини надзвичайно простий. Але він має багато хиб, що врешті зводять на нівець усі висновки, здобуті за його допомогою³). Основна вада цього методу полягає в тому, що він ігнорує значення історично і соціально зумовленої діяльності людини у витворенні культурних рослин⁴), а все зводить до впливу природного оточення. Мало того, навіть з формального боку цей метод не витримує критики: справді, прихильники його здебільшого вважають дикі види рослин скрізь за первісні, а культурні форми — за похідні від них; проте аж ніяк не виключена й та можливість, що в деяких місцях дикі рослини зовсім зникли, а в інших витворилися з культурних і являються, значить, пізнішими. Додержуючись теорії впливів та запозичень і користуючись наведеним вище методом, ніяких певних висновків про первісні центри походження культурних рослин зробити не можна, крім усього іншого, хоч би уже й тому, що невідомо, в якій місцевості дикі форми збереглися споконвіку, а в якій — витворилися пізніше. До того ж не для всіх культурних форм можна відшукати нині їх диких родичів: останні часто складають невелику замкнуту групу, що числом різновидностей далеко відстає від культурних форм. Крім того, як показали пізніші досліди, ареали культурних форм дуже рідко збігаються з ареалами диких видів тих самих рослин.

Беручи все це до уваги, акад. М. І. Вавілов виробив інший, т. зв. диференціальний, систематично-географічний метод визначення центрів походження культурних рослин: шляхом складного географічно-ботанічного аналізу він установлює райони найбільшої різноманітності диких видів певної рослини; ці райони він і визнає за центри формування культурних рослин. Грунтуючись на даних такого дослідження, а також беручи до уваги наявність деяких архаїчних рис у землеробській техніці (примітивного знаряддя і простої системи зрошування), акад. М. І. Вавілов визначає п'ять основних вогнищ походження найголовніших культурних рослин, а саме: 1) північно-західна Азія, 2) південносхідна Азія, 3) Середземноморський край, 4) Абіссінія і 5) Перу. Саме в цих місцях, на думку акад. М. Вавілова, почалось культивування певних рослин і звідси воно поширилося в інші країни, при чому м'яка пшениця пішла з Афганістана, тверда — з Абіссінії, просо — з Монголії, льон — з південнозахідної Азії тощо⁵). Проте хиби методологічного й формального порядку, про які була мова вище, чималою мірою притаманні також і методу акад. М. Вавілова.

Надзвичайно інтересно, що вже навіть у колах фахівців-геоботаніків наростає реакція проти надмірного захоплення теоріями центрів формотворення та міграції рослин. Ще в 1918 році італійський дослідник Даніель Роза висловив думку, що ареали рослин, у тому числі й тих, які пізніше ввійшли в культуру, були набагато ширші, ніж тепер, і витворення видів ішло одночасно на цілій території ареалу. В зв'язку з цим він рішуче відкидає існування замкнтих центрів виникнення видів, а також міграційний спосіб

¹⁾ Г. Обермайер, Доисторический человек, М., 1913, с. 520.

²⁾ Там же, с. 520.

³⁾ Див. Н. Вавілов, Центры происхождения культурных растений, Труды по прикладной ботанике и селекции, т. XVI, М., 1926, с. 12.

⁴⁾ „За допомогою різних штучних заходів вирощування рослини і тварин так змінюються під рукою людини, що їх стає трудно пізнати. Ті дикі рослини, від яких походять наші хлібні культури, ще й досі не знайдені.“ Ф. Энгельс, Диалектика природы, М., 1934, с. 56.

⁵⁾ Н. Вавілов, Центры происхождения культурных растений, с. 136.

поширення їх по землі¹⁾). Того ж погляду додержуються і деякі інші дослідники²⁾.

Отже, теорія походження видів рослин з вузьких географічних центрів щодалі все більше викликає заперечень; за її допомогою не можна пояснити навіть походження й поширення тих видів, що ніколи не були об'єктом людського догляду; мабуть, ще менш придатна вона для з'ясування, де і як виникли й поширилися культурні рослинні форми. Очевидно, найправильніше буде припустити, що ті чи інші форми культурних рослин поширилися не з одного центру, а постали в певних історичних умовах на ширшій території. При тому зовсім не обов'язково, щоб на цій території траплялися в наш час дики види чи найбільша різноманітність їх: адже рослина, ставши культурною, в певній місцевості могла цілком зникнути як дикий вид. Ці міркування ніби стверджують той факт, що кожна країна світу має свої основні культурні рослини, які витворилися з місцевих диких видів. Приміром, в Америці головні культурні рослини — маніок та маїс, в Океанії — гаро, в східній і південній Азії — рис, в західній Азії і Європі — пшениця, ячмінь, просо, а пізніше ще й жито та овес, в Східній Африці — сорго, в Західній Африці — маніок і т. д.³⁾.

В зв'язку з цим немає ніякої потреби, розглядаючи культурні рослини родових громад Середнього Подніпров'я, порушувати питання про те, звідки їх занесено сюди; непотрібно це нам ще й тому, що ми не досліджуємо питання про початок хліборобства на цій території, а подаємо лише матеріали про найдавнішу, відому нам стадію розвитку його. Можна лише висловити здогад, що освоєння майже всіх зазначених вище культурних хлібних рослин могло вільно відбутися, поряд з іншими місцевостями так званого Старого Світу, і в Середньому Подніпров'ї або в найближчому сусідстві з ним — у Криму чи на Кавказі⁴⁾). Адже природні умови всіх цих місцевостей цілком сприятливі для життя названих рослин, що увійшли в культуру. Тут вони у дикому стані існували, мабуть, здавна⁵⁾, отже й могли стати об'єктом господарчої діяльності родових громад. Дуже характерно, що навіть акад. М. І. Вавілов в останній час визнав на підставі спеціальних дослідів, що з Закавказзя „походить“ не менше 42 різноманітних видів культурних рослин. Серед них акад. М. Вавілов називає й такі, як пшениця та жито⁶⁾.

V

Зрозуміло, що „мисливство, рибальство, землеробство неможливі без відповідного знаряддя“⁷⁾). Але зрозуміло також, що „плодозмінне господарство, штучне удобрення, парова машина, ткацький верстат — невіддільні від капіталістичного виробництва, як невіддільне знаряддя дикуна і варвара від його виробництва. Знаряддя дикуна зумовлює його суспільство цілковито тією ж

¹⁾ D. Rose, L'origenèse nouvelle théorie de l'évolution et de la distribution géografique des êtres vivants, Paris, 1931.

²⁾ Див., Е. В. Введение в историческую географию растений, Л., 1932, с. 255.

³⁾ В. Буш и Н. Соколов, Земледелие, БСЭ, т. XXVI, с. 625.

⁴⁾ Відомий знавець пшениці проф. К. А. Фляксбергер прямо вказує, що „У нас в СРСР пшениця є споконвічною аборигенною рослиною. В Києві археологічні розкопки, що відносяться до кам'яного віку (трипільська культура), показали, що вже тоді там культивували пшеницю“. Проф. К. А. Фляксбергер, Мировая коллекция пшениц и ее использование Наука и жизнь, № 2, листопад 1934, с. 19.

⁵⁾ „Східний суходіл, так званий Старий Світ, мав майже всіх тварин, що піддаються прирученню, і всі придатні для культивування види злаків, крім одного“. Ф. Энгельс, Происхождение семьи, с. 33.

⁶⁾ Акад. Н. Вавілов, Новый очаг происхождения культурных растений, Известия ЦИК СССР, 28, XII, 1934.

⁷⁾ К. Маркс, Капітал, т. III, ч. 2, М., 1930, с. 139.

мірою як найновіше знаряддя — капіталістичне суспільство¹⁾. Родові громади мали знаряддя, що відповідало тодішньому способу продукції і суспільній організації. Існувало в них уже й спеціальне землеробське знаряддя.

Переходячи до питання про землеробську техніку давніх родових громад Середнього Подніпров'я, мусимо зазначити, що вичерпних відомостей для висвітлення його ми не маємо; отже й суцільної картини виробничого землеробського процесу родових громад ми встановити не зможемо. Проте, навіть ті фрагментарні дані, які ми маємо в своєму розпорядженні, викликають чималий інтерес.

Почнемо з розгляду знаряддя, що вживали для обробітку землі.

Відомі нам речові залишки часів родового ладу на Середньому Подніпров'ї трапляються здебільшого в чорноземі, на самій поверхні лесоподібних суглинків, або на піщаних кучугурах. Археологічних знахідок з боліт і торфовиців ми знаємо так небагато і вони такі ще бідні, що їх можна покищо залишити без уваги. Зрозуміло, що при таких природних умовах знаходження не могло бути і мови про збереження давнього знаряддя в цілому: адже ясно, що всі дерев'яні частини знаряддя (а такі частини, безперечно, існували, як існувало й ціле знаряддя з дерева) зникли без сліду; про них можна тепер лише здогадуватися на підставі кам'яних, кістяних і рогових частин знаряддя, що збереглися в землі і потрапили до рук дослідників, а також за аналогіями та порівненнями в давнім виробничим знаряддям з інших місцевостей і знаряддям сучасних культурно-відсталих племен.

Серед знаряддя для копання землі в інвентарі родових громад насамперед, треба відзначити мотику. Мотика в своєму розвитку пройшла кілька етапів: поставши з палиці-копача, мотика являла, мабуть, спочатку дерев'яну палицю чи уламок оленячого рога з природним гаком-сучком без будьяких штучних пристроїв; далі, щоб зміцнити робочий край мотики, до нього стали прив'язувати кам'яний, роговий або кістяний наконечник; цей наконечник у процесі праці вдосконалювався, набираючи різних форм — від грубо оббитої, так званої пікоїдної, до гладенько вишліфованої клиноподібної з діркою для держака, провірченою перпендикулярно до робочого краю (леза). Наконечник останньої форми приробляли вже не до природного гака, а до рівної палиці, що разом з наконечником творила штучний гак²⁾.

Невірно було б твердити, що розвиток мотики йшов еволюційно завжди і скрізь у викладеній допіру послідовності. Мотика з природним гаком-сучком відома не лише з кінця дородового періоду, т. зв. палеоліту, але існувала навіть в розквіті родового ладу — за т. зв. „бронзової епохи“. Те саме треба сказати й про інші форми мотик. Приміром проверчені рогові мотики знайдено в Маглемозе — отже вони відомі були не лише наприкінці, а й на початку родового ладу. Найімовірніше, що всі ці форми мотик існували з дуже давнього часу паралельно, але відповідно до потреб виробництва й розвитку суспільної техніки та чи та з них у різні епохи і в різних місцевостях переважала.

Залежно від розвитку виробництва змінювалися й виробничі функції та значення мотики. Щоправда, вона завжди була знаряддям для копання землі, отже завжди й використовувалась, мабуть, при таких роботах, як копання вовчих ям, печер та землянок, здобування глини, кременю тощо. Разом з тим, якщо в збиральницькому господарстві дородових громад поруч з палицею-копачем її вживали як важливе знаряддя для викопування коріння диких рослин, а в примітивному землеробстві ранніх стадій родового ладу їй поряд з іншим знаряддям належала чимала роль в обробленні ґрунту, — то в розвинутому

¹⁾ Лист Ф. Енгельса до К. Каутського з 26. VI 1884 р. Архів К. Маркса и Ф. Энгельса, т. I (VI), М., 1933, с. 262.

²⁾ Доказаніше див. К. Коршак, Землеробське знаряддя найдавніших родових громад на Україні, Наукові записки Ін-ту іст. мат. культури, кн. I, К., 1934, с. 41—52.]

лядному землеробстві часів розкладу родового ладу вона вже мала другорядне значення — здебільшого лише як знаряддя для роботи на городі, а також для обкопування на лядах пеньків, поблизу яких орати ралом було незручно.

В інвентарі давніх родових громад Середнього Подніпров'я дуже рідко трапляється мотика з природним гаком; здебільшого це уламки оленячих рогів, з одним довгим, а другим коротшим кінцем: перший, переважно товщий, правив за держак, а другий, тонший, був робочим краєм. Походять ці мотики здебільшого з випадкових знахідок, здобутих або під час земляних робіт, або при гідротехнічних спорудженнях. Щоправда, В. Хвойка, описуючи кістяні і рогові вироби з землянок на київських узгір'ях, згадує про якесь знаряддя з лосячого рога з „лопатоподібним кінцем, другий кінець якого закінчувався у вигляді держака боковим відростком рога“; це знаряддя нагадувало, на його думку, мотику¹⁾. Але в колекціях Археологічного музею УАН, де зберігаються знахідки з землянок, подібного знаряддя немає. Натомість в музеї є кілька екземплярів таких мотик з розкопок О. Бобринського; походять вони з могил з т. зв. „скорченими фарбованими кістяками“²⁾.

Найчастіше трапляються серед інвентаря давніх родових громад Середнього Подніпров'я наконечники до мотик. За матеріалом вони розподіляються на кістяні, рогові і кам'яні.

Кістяних мотик з музею УАН відомо нам дуже небагато — всього лише один уламок розколотого завдовж екземпляра; розкол пройшов через проверчену дірку для держака. Уламок завдовжки близько 15 см. Дірка була ближче до обуха — см за 5 від товщого кінця. Мотика була майже не оброблена, лише обух трохи стертий. Уламок з боку колишнього робочого краю гладенько вишліфуваний і пристосований, очевидно, для оброблення шкури³⁾.

Мотики з оленячого та лосячого рога трапляються досить часто. Особливо багаті на них знахідки т. зв. трипільської культури. Майже в кожного автора, що друкував свої звіти про розкопки трипільських осель, можна відзначити кілька випадків знаходження рогових мотик⁴⁾. В Археологічному музеї УАН їх відомо нам 16 екземплярів, з них один дали розкопки Хвойки землянок на Кирилівській вулиці в Києві, 5 — його ж розкопки трипільських будівель в околицях Ржищева, Канева та Трипілля, 1 — розкопки М. Ф. Біляшівського на Борисівському городищі, 3 — розкопки С. Гамченка в с. Стіні, 1 — розкопки В. Козловської в с. Сушківці, 1 — її ж таки розкопки в Борисполі, а останні походять з випадкових знахідок (табл. III, V)⁵⁾.

Переважна більшість із них — 13 з 16 — зроблена майже за одним зразком. Для вироблення знаряддя брали грубу частину оленячого чи лосячого рога, що безпосередньо прилягала до черепа⁶⁾. Товщний кінець, який завжди призначався для обуха, обтісували чи обшліфовували на камені, надаючи йому більш-менш закругленої форми. За кілька (3—7) см від краю обуха провер-

¹⁾ В. Хвойка, Каменний век, с. 757.

²⁾ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ м. Смела. I, с. 52, 55, 56. На с. 46 подано рисунок одного знаряддя.

³⁾ В. Хвойка, Каменний век, табл. XXI, 2.

⁴⁾ Дів. В. Хвойка, Каменний век, с. 737, 783, табл. XVIII, 22; XXI, III. Його ж, розкопки 1901 р., с. 17, 18; табл. IV, 20, 21. С. Гамченко, Спостереження над даними дослідів трипільської культури, с. 37. В. Козловська, Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині. Трипільська культура на Україні, в. 1, с. 50. Ф. Козубовський, Археологічні дослідження на території БОГЕС-у, с. 73, 78.

⁵⁾ Інв. №№ 889, 7550, 16747, 20593, 1524, 35850, 35862, 35864, 35877, 36326, 889, 939, 1679, 1680 (останні три екземпляри — за нумерацією С. Гамченка) та дві без номера. Крім того, нам відомо ще три рогових мотики з розкопок трипільських осель на Бердичівщині (зберігаються в Бердичівському музеї), а також одна рогова мотика, знайдена разом з зернотеркою на торфовику поблизу с. Юсківці-Гаряєво Лохвицького району.

⁶⁾ Особливо яскраво видно це на екземплярі № 1680 з розкопок С. Гамченка в с. Стіні; пор. також інв. № 35877 (табл. V, 1; III, 1).

чували віндерек знаряддя круглу дірку¹⁾), здебільшого не перпендикулярно до подовжньої осі знаряддя, а навкіс — спереду вгору назад, завдяки чому держак і самий наконечник мотики з'єднувались під гострим кутом і робочий край нахилявся до держака. Такий спосіб прироблення мотики був, мабуть, найзручніший до роботи. Дірку направляли перпендикулярно до леза. Лише в двох екземплярах дірка проверчена паралельно до робочого краю. Один із цих екземплярів і загальним виглядом відрізняється від інших: в той час, як усі інші екземпляри мають асиметричні, однобоко опуклі широкі стінки і справді нагадують мотики, цей екземпляр має стінки симетрично стесані і своїм виглядом нагадує скорше сокиру. Походить це знаряддя з розкопок В. Хвойки в околицях м. Ржищева²⁾. Другий, чудово оброблений, циліндричної форми екземпляр загальним своїм виглядом не відрізняється від типових мотик і лише дірку має направлену паралельно до робочого краю; отже, приробляли його до держака, мабуть, якось не так, як звичайні мотики.

Робочий край мотик оброблений за допомогою скісного стісування чи — частіше — стирання на камені ззаду наперед. Через те що мотики в перекрої здебільшого круглі чи овальні, робочий край теж переважно закруглений.

Інакше оброблені рогові мотики, знайдені на місці давньої родової оселі в с. Сабатинівці на Первомайщині. Щоб загострити знаряддя, тут здебільшого не стісували його навкіс, а надрізували віндерек нижче дірки для держака майже до половини і надрізану частину сколювали вzdовж, в наслідок чого робочий край знаряддя набирає жолобкуватої форми³⁾.

Треба відзначити, що мотик з цілими робочими краями в збірках Археологічного музею УАН небагато, всього 9; інші ж побиті й зіпсовані і слідів нагострювання леза в них непомітно. Дуже інтересно, що деякі екземпляри, здається, з самого початку не мали нагостреного леза, а з обох боків закінчувались тупим зізом. В літературі таке знаряддя звуть роговими молотками. Проте, беручи до уваги, що в таких екземплярах є натяки на можливу подовжню дуплавину протилежного до обуха краю, куди можна було вправляти кам'яний наконечник, — чи не слід розглядати й ці екземпляри, як особливий тип мотик з вставними кремінними клинками? Цей здогад ніби стверджує знаряддя з оленячого рога, що знайшов С. Гамченко під час розкопок будівель трипільської культури на Поділлі і визначив як „незакінчене знаряддя з оленячого рога“⁴⁾. Знаряддя це являє собою кінець оленячого рога, в який з товщого кінця вставлений невеликий кремінний клинок. Справжню рогову мотику з поперечною діркою для держака і тупим робочим краєм, в якому просвердлена „вертикальна дірка в бік леза“, знайдено в руїнах трипільської оселі на узбережжях р. Буга в с. Сабатинівці на Первомайщині⁵⁾; можливо, що ця вертикальна дірка також призначалася для кам'яного клинка.

Знаряддя з колекції Археологічного музею УАН, розміром здебільшого невеликі — завдовжки від 12 до 30 см, завширшки в перекрої — від 3,5 до 9 см. Є лише один екземпляр, довжина якого доходить 35 см, зате середня товщина його спадає до 6 см. Зроблено його з тонкого уламка оленячого рога, який від перебування в воді почорнів. Знаряддя пильно оброблене шліфуванням по всій поверхні. Обидва кінці його загострені. Від витягнутого і звуженого робочого краю знаряддя поволі товщає; в найтовішій частині його просвердлена поперечна дірка для держака; обух від дірки круто спадає

¹⁾ Щоправда, в збірках Арх. музею УАН, як виняток, є одна рогова мотика не з круглою, а чотирикутною — і до того ж багато більшою, ніж звичайно — діркою (інв. № 35877); проте тут, здається, дірку спочатку проверчено, а потім роздовбано (табл. III, 1).

²⁾ В. Хвойка, Розкопки 1901 г. в області трипільської культури, с. 17, табл. IV, 20.

³⁾ Дав. Древности Приднепровья, в. 1, К., 1899, табл. IV, 1.

⁴⁾ Ф. Кузубовський, Археологічні дослідження, с. 78; табл. 34.

⁵⁾ С. Гамченко, Спостереження, с. 37, рис. 23.

⁶⁾ Ф. Кузубовський, Археологічні дослідження на території БОГЕС-у, с. 78, табл. 24

і закінчується майже так само гостро, як і робочий край (табл. V, 2). Походить це знаряддя з випадкових знахідок в околицях м. Трактемирова¹⁾.

За наконечник до мотики, мабуть, треба вважати і асиметричне клиновидне непроверчене знаряддя з оленячого рога, викопане М. Біляшівським на Борисівському городищі (табл. III, 2). Оброблене воно нагостреним лише робочого краю, а, крім цієї частини, все знаряддя зберігає природну шерстку поверхню, властиву лосячим рогам²⁾.

Крім рогових та кістяних, були ще й кам'яні наконечники до мотик. Є чимало підстав саме за такі наконечники вважати здебільшого асиметричне однобічно-опукле клиновидне знаряддя переважно з кременисто-глинистих сланців, хоч є екземпляри і з інших кам'яних порід. Це знаряддя досить часто трапляється серед речових залишків часів родового ладу на Середньому Подніпров'ї. Його можна розподілити на дві групи: 1) проверчене і 2) непроверчене.

Непроверченого знаряддя з м'яких кам'яних порід в збірках Археологічного музею УАН є понад сорок екземплярів. Всі вони вироблені з різних сортів кременисто-глинистих сланців — матеріалу остільки м'якого, що про вживання цього знаряддя для оброблення дерева не може бути й мови. Природно припустити, що його вживали для зміцнення дерев'яних мотик, — особливо так можна гадати про клинки більшого розміру з однією вигнутовою, а другою плоскою стороною³⁾. Без великої помилки можна припустити, що клиновидне знаряддя і з інших, не лише м'яких, кам'яних порід іноді теж уживалося для зміцнення робочих країв мотик. Принаймні це можна сказати про деякі асиметричні форми клинків⁴⁾.

Можна припустити також, що й деякі звичайні кремінні клинки правилали за наконечники до мотик. Особливо це зауваження стосується тонких плоских клинків великого розміру⁵⁾. Їх не можна мати ні за сокири, ні за клинки для розколювання дерева: занадто бо вони для цього тонкі і незручні. Проте робочі краї в них часто зберігають на собі робочий глянець — отже знаряддям у свій час довго обробляли щось м'яке; дуже ймовірно, що то була саме земля. На цю думку наводить наявність на лезах деяких екземплярів знаряддя невеликих щербинок з вузькими довгими улоговинками, що відходять від них угору вздовж клинків. Такі щербинки й улоговинки характерні саме для зношених мотик.

Кам'яного клиновидного знаряддя з проверченими дірками для держаків, яке можна приймати за мотики, в Археологічному музеї УАН є небагато — всього 4 екземпляри. Вироблено це знаряддя з різних еруптивних порід⁶⁾. Два екземпляри зламані на дірці; два інших мають дірки, недокінчені проверчуванням.

Два цілком закінчені екземпляри проверчених кам'яних мотик відомі нам з Полісся; зберігаються вони в Поліському міжрайонному краєзнавчому музеї в Коростені⁷⁾. Обидва екземпляри невеликого розміру ($17,8 \times 5 \times 2,5$; $11,5 \times 7 \times 2,5$ см) і добре оброблені за допомогою шліфування. В одній мотики на вигнутій стороні вишліфовані два подовжені ребра — робочий край звуже-

¹⁾ Археологічний музей УАН, інв. № 7550.

²⁾ Там же, інв. № 16747.

³⁾ Докладніше про це див. К. Коршак, Землеробське знаряддя найдавніших родових громад на Україні, Наукові записки ПМК, № 1.

⁴⁾ Див. рисунок кам'яного прив'язного знаряддя з Трактемирова в Короткому звідомленні ВУАК за арх. досліди 1925 р., с. 100, табл. XXII. Три непроверчені кам'яни наконечники до мотик є в Херсонському музеї (інв. № 68, 4248, 128) — з листовного, повідомлення А. Тахтай.

⁵⁾ Взагалі, як гадає Шухтардт, плоскі мотики властиві для неоліту. С. Schuchhardt, Neolithikum, Reallexikon der Vorgeschichte, B. VIII, S. 467. Пор. також A. Götz e, Hacke, abidem, B., V, S. 13—14.

⁶⁾ Матеріал цих чотирьох екземплярів знаряддя визначив Геологічний музей УАН.

⁷⁾ інв. №№ 162, 2583.

ний; у другої ж — робочий край ширший за обух і зіпсований в роботі ще в давнину (табл. IV, 3, 4).

Подібної ж форми кам'яне знаряддя трапляється на Середньому Подніпров'ї, а також і по інших місцевостях в комплексах речових пам'яток часів родового ладу. Навряд чи можна сумніватися в тому, що це знаряддя вживалося при всяких земляних роботах, зокрема і при обробленні засіваних ділянок.

Можливо, що й мідне відливане знаряддя, знайдене в руїнах трипільських осель, вживалось також як прив'язні чи вставні наконечники мотик. Причаймні своєю формою і загальним виглядом воно близько нагадує однобічно-опуклі кам'яні клинки, які, напевно, правила за такі наконечники.

Не підлягає також сумніву, що, крім рогового, кістяного та кам'яного, було ще й дерев'яне знаряддя для копання землі. Це могли бути і палиці з сучками, до яких прив'язували кам'яні наконечники, і дерев'яні мотики без наконечників, на зразок уживаних ще перед революцією на півночі СРСР¹⁾, і просто палиці-копачі, подібні до тих, що їх спостерігали дослідники в сучасних культурно-відсталих народів²⁾. Можливо, що палиці-копачі грали не меншу, якщо не більшу роль в землеробстві, ніж мотики³⁾. Цілком імовірно, що деякі звичайні плоскі клинки правила за наконечники саме до таких палиць-копачів.

Крім знаряддя для перекопування землі, було ще мабуть і якесь знаряддя для загортання висіяного насіння. Ніяких слідів цього знаряддя не збереглося. Міркуючи за аналогіями з побуту сучасних первісних землеробів, можна припустити, що було або просте гілля, сяк-так пристосоване до згаданої функції, або ж спеціально виготовлене знаряддя на зразок „суковатки“, яка траплялась на півночі СРСР ще донедавна⁴⁾.

Ніяких слідів знаряддя, схожого до рала, а також ніяких посередніх вказівок на можливість його існування на ранніх стадіях родового ладу в Середньому Подніпров'ї ми не маємо. З часу виходу в світ праці Е. Гана про плуг⁵⁾ в науці панувала думка, що „плужне“ хліборобство з'явилося не раніше т. зв. „бронзового віку“, тобто вже в час повного розквіту родового ладу. Лише з того часу трапляються знахідки як самого рала, так і малюнків, що зображають оранку ралом за допомогою запряжених у ярмо волів. Проте за останній час в буржуазній археологічній літературі поширюється думка, що рало, а, значить, і плужне хліборобство, існувало вже за неоліту. На доказ цієї теорії наводять знахідки знаряддя у вигляді проверчених сокир з асиметрично вигнутими боками і звуженим робочим краєм, яке своюю формою ніби нагадує закінчення робочого краю рала⁶⁾. Таке знаряддя особливо поширене в Західній і Північній Європі. Один екземпляр подібного знаряддя є також і в збірках археологічного музею УАН; походить він із околиць с. Копулового на Дніпропетровщині.

¹⁾ D. Zelenin, Russische (ostslavische) Volkskunde, Berlin und Leipzig, 1927, S. 13, Abb. 2.

²⁾ Див. Ф. Ратцель, Народоведение, т. I, СПБ, изд. 4, с. 87. Г. Шупц, История первобытной культуры, с. 214, 226. Древ'яні мотики, копачі та лопати з роговими наконечниками, знайдено в торфовиках і болотних нашаруваннях на Уралі. Див. В. Толмачев, Древности Восточного Урала, Записки Урал. общ. люб. ест., XXXIV, в. 8—10. Його ж, Древнейшие застулы, найденные на восточном склоне Среднего Урала, Известия Арх. ком., в. 60, М. 1916, с. 36—43.

³⁾ Ось чому назва „мотижного“ для цієї форми рільництва навряд чи слушна.

⁴⁾ D. Zelenin, Russische (ostslawische) Volkskunde, S. 22, Abb. 8. П. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, Известия ГАИМК, т. XIV, в. 1, Л., 1932.

⁵⁾ Е. Ган, Pflugwirtschaft als Zeitbestimmung, Zeitschr. für Ethnologie, XLVII, Berlin, 1915.

⁶⁾ Див. I. Falkowski, Narzędzia rolnicze typu ryclowego, We Lwowie, 1931. Інтересно відзначити, що, описуючи це знаряддя, автор підходить до „chronologicznego rozpatrywania ze stanowiska typologicznego“ (с. 23), бо ніяких інших підстав застосувати його до несліту немає (пор. с. 9).

Проте ця теорія не має під собою ніякого наукового ґрунту; вона суперечить історичному розвиткові¹). Проти неї свідчить як факт відсутності рала при наявності зерна хлібних злаків в неолітичних швейцарських будівлях на палях, так і незнайомство з ралом і роботою запряженими тваринами племен, які в своєму історичному розвитку ще донедавна перебували на стадії родового ладу²). Щождо згаданої вище форми кам'яного знаряддя, то його можна трактувати, як кам'яні наконечники до мотик. Приміром, знаряддя з с. Кополового і дірку для держака має на тому ж місці і так само направлену, як це звичайно буває у кам'яних мотик.

„Трудова організація зумовлюється засобами виробництва"³); отже зрозуміло, що за наявності такого знаряддя, як мотики та палици-копачі, помітний виробничий ефект могла дати лише колективна праця цілої родової громади. Праця провадилася на засадах простої кооперації; така форма співробітництва випливала з самої суті суспільно-економічних відносин родових громад. „Кооперація в процесі праці в тій формі, в якій ми знаходимо її переважно на початках людської культури, у мисливських народів або хоч би в рільничих індійських громадах базується, з одного боку, на спільному володінні умовами праці, а з другого боку — на тому, що поодинокий індивід не відрівався ще від пуповиння племени або громади і прив'язаний до них так само міцно, як окрема бджола до бджоляного вулика"⁴). „Цей первісний тип кооперативного чи колективного виробництва був, розуміється, результатом безсиля відокремленої особи, а не усуспільнення засобів виробництва"⁵.

VI

Як бачимо, знаряддя, за допомогою якого давні родові громади Середнього Подніпров'я поряд з іншими роботами обробляли й землю, збереглося до нас, хоч і не повно, проте в чималій кількості; принаймні тепер ми можемо з певністю визначити деякі форми його.

Далеко гірша справа із знаряддям для збирання врожаю. Тут ми стоїмо перед питанням, яке ще викликає багато суперечок. Звичайно, найпростіший спосіб збирати врожай — це зривати рослини просто голими руками. Такий спосіб ще й тепер подекуди практикується в господарстві культурно-відсталіх народів. Приміром, індійці Гіувічної Америки збирають урожай дикого рису, струшуючи зерно руками в човни⁶). Алтайці узбережжя річки Чуї та Аргуни теж рвуть колоски голими руками⁷). Безперечно, цей спосіб був поширеній і в давнину. Проте, за родового ладу для збирання врожаю існувало й спеціальне знаряддя.

Найпростіше знаряддя для збирання врожаю хлібних рослин ще й досі є серп. Нині це знаряддя становить собою розімкнуту залізну дугу з потовщеною спинкою і нагостреним та позубленим внутрішнім ребром; один кінець дуги загострений, а другий має шпеньок, за допомогою якого серп прироб-

¹⁾ Дів. Ф. Енгельс, Происхождение семьи, с. 35, 141.

²⁾ Приміром, в індійців „пueblo“, мексиканців, перуанців та інших жителів Центральної Америки Ф. Енгельс не відзначає наявності рала. Ф. Енгельс, Происхождение семьи..., с. 33.

³⁾ З листа К. Маркса до Ф. Енгельса з 7/VII 1866 р., Вибрані листи, Х. — К., 1931, с. 183.

⁴⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, Х. 1932, с. 270.

⁵⁾ Архів К. Маркса и Ф. Енгельса, т. I, с. 272.

⁶⁾ Л. Криживицкий, Хозяйственный и общественный строй первобытных народов. В. сокращенном изложении В. И. Друнина, М.—Л., 1925, с. 39.

⁷⁾ О. Трахтенберг, Как возникло и развилось земледелие, М.—Л. 1918, с. 33. Жителі Західної Грузії зривають колоски плівчастої пшениці за допомогою особливого знаряддя „шнакві“ що складається з 2-х зв'язаних з одного краю паличок: затискуючи між цими паличками пучок колосків, робітник легко зриває їх. Л. Декапрелевич и В. Менабеде, Пленочные пшеницы Западной Грузии. Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции, серия IV, № 1, Л., 1932, с. 25, рис. 8.

ляється до дерев'яної колодочки. Такої форми серп набрав не зразу: змінюючись у процесі праці, він пройшов довгий і складний шлях розвитку і удосконалення.

За найновіше удосконалення металічного серпа треба вважати, очевидно, назублювання його робочого краю; принаймні старовинні бронзові й залізні серпи не мають зубців. Але це не значить, що давні кам'яні серпи також не мали зубців. Надання всякому знаряддю більшої ефективності в роботі шляхом назублювання його за допомогою ретуші відоме було ще за дородового періоду — в т. зв. палеоліті¹⁾). Особливого поширення спосіб назублювання здобув за родового ладу; в цей час таким способом обробляли і кремінні різаки-ножі, і скребачки, і пилки, а подекуди навіть стрілки. Проте, все ж таки найдавніші, найпримітивніші кремінні серпи були, очевидно, без зубців²⁾. Принаймні знаряддя, знайдене на стоянці коло Stenild поблизу Hobro в Ютландії і визначене дослідниками як серп³⁾, зроблене з простого уламка кремінного відщепка, вставленого перпендикулярно в дерев'яний держак⁴⁾. Подібне знаряддя могло існувати й у родових громад Середнього Подніпров'я.

В одному з точків трипільської культури в околицях с. Верем'я В. Хвойка викопав чималу посудину, до вінець наповнену кремінними відщепками. Це були досить довгі й тонкі пластинки, вигнуті по спинці, з рівними гострими подовжніми ребрами. В. Хвойка визначив їх як серпи⁵⁾, проте Ф. Вовк рішуче заперечував проти цього⁶⁾.

Справді, „серпи“ Хвойки можна з одинаковим успіхом вважати і за ножі: але навряд чи можна абсолютно відкидати можливість того, що подібними відщепками давні землероби могли зрізувати колосся хлібних рослин.

Трапляються на Україні серед кремінного знаряддя родових громад і відщепки описаної вище форми з одним старанно і навмисне позубленим довгим ребром. Приміром, проф. Е. Штерн викопав на точку з мальованою керамікою поблизу Петрен один такий кремінний відщепок з позубленим ребром⁷⁾). Два таких відщепки з позубленими краями зберігається в Археологічному музеї УАН; один з них найдено на неолітичній стоянці поблизу с. Вишеньок, а другий — десь на Дніпропетровщині⁸⁾ (табл. IV, 1, 2). Не можна відкидати, що таким способом могли обробляти й кремінні пластинки, вживані як ножі⁹⁾; проте останнє було, очевидно, у виняткових випадках, бо розрізувати м'ясо та шкури — основна функція ножа — міг з успіхом і непозублений відщепок з гострими краями. Зрізувати ж солому, що береться іноді жмутами-жменями, навіть найгострішим металічним знаряддям досить трудно, особливо за один раз, одним натиском. Ця робота значно полегшується, коли робочий край знаряддя нерівний. Звідси й виникла, мабуть, потреба удосконалити знаряддя, що виявилося в назублюванні робочого краю. Залежно від виробничих потреб пластинчасте кремінне знаряддя диференціювалося. Проте воно набрало функції серпа не тому; що було технічно вдосконалене. Навпаки, лише нові форми виробничої діяльності, тісно зв'язані з новими суспільно-економічними умовами, могли надати старому

1) Див. В. Обермайер, Доисторический человек, М., 1913, с. 135, рис. 66,2. Г. Осборн, Человек древнего каменного века, Л., 1924, с. 130.

2) P. Thomsen, Sichel, Palästina-Sirien, Reallexikon der Vorgeschichte, B. XII, S. 73

3) A. Götzte, Sichel, Europa, ibidem, S. 72.

4) G. Ekholm, Nordischer Kreis, Reallexikon der Vorgeschichte, B. IX, S. 52, Tf. 95 c.

5) В. Хвойка, Каменный век, с. 774.

6) Ф. Вовк, Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах України, с. 21. Треба заначити, що Ф. Вовк взагалі стояв на формалістичних позиціях у визначенні давнього кремінного знаряддя.

7) Э. фон-Штерн, Доисторическая греческая культура на юге России, табл. VI, 23.

8) Инв. № 6076, 30701.

9) Е. Штерн, здається, свою західку визначає, як ніж чи пилку. Цит. праця, с. 16.

знаряддю нових функцій і повести до уdosконалення його. Лише з виникненням землеробства могло з'явитися позублене кремінне знаряддя, що виконувало функції серпа.

Про такі серпи, мабуть, згадують у своїх звітах за розкопки будівель трипільської культури С. Гамченко і О. Спіцин¹⁾.

Є ще одна група знаряддя, з приводу якого в спеціальній літературі часто порушується питання про кремінні серпи. Це — плоске дугасте знаряддя з одним вигнутим, а другим прямим чи вгнутим ребром (табл. VI). Майстерні для виготовлення цього знаряддя знайдено на Поліссі²⁾, на Низовому Подніпров'ї³⁾, а також у басейні р. Дінця⁴⁾, але трапляється воно майже по всьому Правобережжю і зрідка на Лівобережжі⁵⁾. Знаходять його в речових комплексах різних стадій родового ладу — в неолітичних, енеолітичних, трипільських та білогрудівських оселях, а також у похованнях із скороченими кістяками.

Такого знаряддя в збірках Археологічного музею УАН є по над три десятки.

Вироблювали його з кращих сортів кременю способом пильної і досконалої ретуші всієї поверхні знаряддя. окремі екземпляри так чудово оброблені, що мають вигляд ювелірних виробів. Обидва ребра знаряддя — зовнішнє і внутрішнє — здебільшого гострі, хоч іноді й трапляються екземпляри з тупою вигнутою спинкою. Внутрішні загострені ребра часто ще й позублені правильними зубцями. Один, навіть іноді й обидва кінці знаряддя бувають гостро звужені, при чому біля тупого кінця на деяких екземплярах можна спостерігати невеликий спеціальний перехват; очевидно, цим кінцем прив'язували знаряддя до держака (табл. VI, 1, 2). Гострі ребра майже завжди від довгого вживання виглянцювані до склистої блискучої. Деякі екземпляри мають зношені або затуплені робочі краї. Найчастіше буває зношена або близчча до гострого кінця частина вигнутого ребра, або ж ціле вгнуте ребро. На широкому тупому кінці знаряддя ніколи не буває робочого глянцю.

Функціональне призначення цього знаряддя ще й досі залишається спірним.

Свого часу В. Антонович, як ми вже, згадували, заперечував проти можливості визначати схарактеризоване вище знаряддя, як серпи — на тій підставі, що ніби в той час, до якого відносять його, тобто в неоліті, землеробство ще не було відоме⁶⁾.

Однак треба зауважити, що описане знаряддя в масі своїй стосується не так до неоліту, як до пізніших стадій родового ладу. Отже, заперечення

¹⁾ С. Гамченко, Спостереження над даними дослідів трипільської культури, с. 37. Отчет Арх. комиссии за 1900 год, с. 82.

²⁾ Велику майстерню кривого кремінного знаряддя відкрито наприкінці XIX ст. в околицях с. Сапанова на Кременеччині на урочищах Піцанка та Новосілки по обидва боки р. Ікви. На місці майстерні зібрано понад три десятки грубо оббитих ебошів і готових викінчених екземплярів кривого знаряддя, вироблюваного з чудового місцевого чорного кременю. Разом із цим знаряддям там виробляли різноманітні транше, а також особливої форми „сокирки“ з перехватом для прив'язування держака, що, можливо, становлять варіант прив'язаних чи вставних наконечників до мотик. Матеріали майстерні переховуються в Археологічному музеї УАН і варті спеціального докладного опису. Музейний опис матеріалів дано в каталогі XI арх. з'їзду. Див. Каталог виставки XI арх. съезда в Києве, 1899, с. 16—168.

³⁾ І. Фабриціус, Херсонські трикутні кремінні ножі, Антропологія, т. II, К., 1929, с. 223—229.

⁴⁾ М. Сібільов, Старовинності Ізюмщини, в. 1, Ізюм, 1926, табл. XVI.

⁵⁾ Це знаряддя часто знаходить також на Західній Україні та в півд.-схід. районах Польщі. В польській і західноукраїнській археології воно має назву пилок чи ножів „надбужанського типу“. Проф. В. Данилевич вважає, що це знаряддя занесене туди з Волині (В. Данилевич, Цікавий серп, Антропологія, I, К., 1928, с. 171). Проте правильноше буде припустити, що знаряддя на всій згаданій території належало до одного культурного комплексу, який охоплював усю цю територію, і вироблялося на місці.

⁶⁾ В. Антонович. О каменном веке в Западной Волыни, Труды XI арх. съезда, т. I, с. 143.

В. Антоновича щодо функції кривого кремінного знаряддя нині втратило свою силу: пізніші досліди твердо встановили існування землеробства за родового ладу. Нешодавно І. Фабриціус визначила трикутне криве кремінне знаряддя з Дніпрового пониззя, як ножі для чищення і розчинення риби¹). Натомість проф. А. Тальгрен²), слідом за ним і проф. В. Данилевич³), навпаки, визнають описане криве знаряддя за кремінні серпи і встановлюють еволюційний зв'язок його з деякими формами бронзових серпів.

Щоб наблизитися до правди в цьому питанні, треба розпізнавати серед описуваного знаряддя кілька варіантів: 1) сегментовидне знаряддя — з вигнутутою тупою спинкою і рівним, іноді позубленим внутрішнім краєм; 2) місяцевидне знаряддя — з одним вигнутим, а другим угнутим гострим, здебільшого непозубленим ребром і в обома гострим кінцями і 3) таке ж саме знаряддя з одним вигнутим, а другим угнутим позубленим гострим ребром і в одним гострим, а другим тупим кінцем.

Перший із цих варіантів найчастіше, мабуть, функціонував як скребачка, ніж, а може й пилка. Принаймні скребачки й ножі такої форми відомі ще з останніх стадій дородового періоду. Шоправда, Г. Вільке⁴), а разом з ним і проф. В. Данилевич навіть палеолітичне знаряддя вважають за серпи, проте навряд чи можна пристати на цю думку. Однаке, не можна цілком відкидати й тієї можливості, що за родового ладу іноді у відповідних виробничих умовах подібне знаряддя могло правити й за серп.

Другий варіант сегментовидного знаряддя, очевидно, виконував здебільшого функцію кривого ножа з робочим краєм або на вгнутому, або на вигнутому гострому ребрі. Цей здогад ніби потверджується тим фактом, що на деяких екземплярах найбільш виглянцювані і зношені саме вказаний частини знаряддя. Але можна, здається, припустити, що екземпляри з позубленим внутрішнім краєм могли правити й за серпи. Як приклад останньої форми можна назвати знаряддя, яке викопав В. Антонович в одній з печер на Кирилівській вулиці в Києві (табл. VI, 1).

Нарешті, третій варіант знаряддя іноді з тупою вигнутою спинкою і гострим позубленим внутрішнім робочим краєм можна розглядати, як властивий серп, хоч, звичайно, деякі екземпляри його теж могли одночасно функціонувати як криві ножі з робочим краєм на вигнутому ребрі, де іноді ще й нині можна спостерігати робочий глянець (табл. VI, 2, 2, 3, 4).

Надзвичайно характерний екземпляр такого знаряддя з сірого смугастого кременю знайдено на дюнній стації поблизу с. Вишеньок на лівому березі Дніпра. Знаряддя має обидва гострі краї, при чому внутрішній край від довгого вживання згладжений і вишлифуваний до склистого блиску⁵). Другий подібний екземпляр такого знаряддя разом із чотирнадцятьма іншими знайдено на стації поблизу с. Огрінь на Дніпропетровщині. Знаряддя зламане — в лише частина з гострим шпичастим кінцем. Привертає до себе увагу гострій, дрібно й гарно позублений угнутий робочий край (фото 2). Не може бути жадного сумніву, що це знаряддя вживалось як серп, бо ніяка інша виробнича функція не потребувала знаряддя саме такої форми і саме так обробленого⁶).

Деякі екземпляри третьої групи мають внутрішні робочі краї підправлені ретушшю, що винищує попередній робочий глянець (табл. VI, 4). Можливо,

¹⁾ І. Фабриціус, Херсонські трикутні кремінні ножі, с. 227.

²⁾ А. М. Talgren, *La Pontide Préscythique après l'introduction des metaux*, Helsinki, 1926.

³⁾ Проф. В. Данилевич, Цікавий серп, с. 169—177.

⁴⁾ Р. Wilke, *Südwesteuropäische Megalithkultur und ihre Beziehungen zum Orient*. Würzburg, 1912, S. 90. Abb. 82 a, b. Його ж таки, *Kulturbereihungen zwischen Indien, Orient und Europa*, Leipzig, 1923, S. 16. Abb. 18.

⁵⁾ К. Мельник, Каталог колекції древностей А. Н. Поль в Екатеринославе, в. 1, с. 1, табл. I, 1.

⁶⁾ Археологічний музей УАН, івв. № 2736. Див. Каталог виставки XI з'їзду, с. 41.

що й інші екземпляри з сильно вгнутими внутрішніми краями набрали такої форми в наслідок неодноразового нагострювання.

Отже, далеко не все дугасте кремінне знаряддя можна приймати за серпи, так само як не можна твердити, що всі варіанти його ніколи не виступали в ролі серпів. Очевидчаки, в різних місцях у відмінних виробничих умовах різні екземпляри цього знаряддя виконували неоднакову роботу. На Поліссі, де важливу роль в господарстві граво мисливство, про що між іншим, свідчать численні знахідки на стаціях наконечників до стріл, криве кремінне знаряддя використовували скорше як скребачки чи ножі для оброблення звірячих шкур. В цьому районі існували цілі великі майстерні кривого знаряддя. Натомість у лісостовій смузі це знаряддя трапляється вкупі з інвентарем, що використовували й у землеробстві (роговими мотиками та зернотерками); отже, цілком можна припустити, що воно тут виконувало роль серпа. Лише так, здається, й можна підійти до розв'язання питання про призначення кривого кремінного знаряддя.

Як форма давнього серповидного знаряддя відмінна від сучасного серпа, так і спосіб уживання його був не схожий на сучасний. Не можна сумніватися, що знаряддям орудували іноді просто з руки. Але здебільшого його, мабуть, приробляли до держака, при чому спосіб прироблення був, очевидно, інший, ніж тепер.

Знаряддя, знайдене на неолітичній стації в Ютландії і визначене як серп, мало кремінну частину ледве загнуту на кінці і прироблену перпендикулярно до держака¹⁾. В алтайців спосіб перпендикулярно прироблювати навіть металічні серпи до держаків зберігся ще й донині²⁾. Серп з Єгипта теж має перпендикулярно прироблений до робочої частини держак³⁾. Треба гадати, що таким способом приробляли до держака серповидне знаряддя і землероби родових громад на Україні. Принаймні описаний вище серп із с. Вишеньок на товщому кінці з боку леза має осоловливий виступ, який безсумнівно свідчить, що знаряддя прироблялось до держака перпендикулярно.

Напевно й коротеньке позублене серповидне знаряддя з кременю і кварциту, що так часто зустрічається в культурних комплексах Білогрудівських попелищ⁴⁾, також становило собою частини давніх серпів. Звичайно, вживати його просто рукою було трудно: занадто воно для цього коротке й дрібне⁵⁾. Отже чи не вставляли ці кремінні зубці в якесь дерев'яне чи рогове пристрій, що дозволяло використовувати згадане знаряддя як серп? Принаймні дерев'яний серп з вставними кремінними зубцями, назовні подібними до опи-

Фото 2. Кремінний серп. С. Огрінь на Дніпропетровщині. Натур. вел.

¹⁾ A. Götze, Sichel, Sichel, Reallexikon, IX. 13. Tf. 95e.

²⁾ О. Трахтенберг, Как возникло и развилось земледелие, с. 39.

³⁾ Ж. де - Морган, Доисторическое человечество, М.—Л., 1925, с. 172, рис. 91.

⁴⁾ П. Курінний, Дослідження Білогрудівського могильника, Коротке звідомлення ВУАК за арх. досліди 1925 р., К. 1926, с. 25, 36, 76, 77.

⁵⁾ Проте відомо, що в жителів Малайського архіпелага трапляються маленькі серпики, які прив'язують до пальця і якими можна зрізувати за раз лише одно стебло рису. Г. Шурд, Істория первобытной культуры, с. 373.

саних вище, знайшов Ф. Петрі в Єгипті¹⁾. Роговий держак до серпа, в який були вставлені позублені кремінці, знайдено також поблизу Тирнова в Болгарії²⁾.

Все описане вище знаряддя було, мабуть, мало зручне для роботи; до того ж воно часто псувалось і ламалось. Отже, давні землероби, напевне, з трудом могли зрізувати ним стебла хлібних рослин. В зв'язку з цим постає питання, чи зрізували тоді всю рослину разом із соломою, чи лише самий колосок?

Ні про які залишки соломи з часів родового ладу, звичайно, не може бути й мови. Сліди соломи могли залишитися тільки в глиняній обмазці. Проте уважне спостереження рослинної домішки до печини з руїн давніх будівель показує, що в глину мішали виключно полову та збоїни, тобто обмолочені частини колосків. Ніяких, навіть випадкових слідів цілої соломи там немає. Немає також і січки, як запевняють деякі автори³⁾. Іноді тільки трапляються окремі сліди недовгих соломинок та відбитки листя. Отже, можна припустити, що давні землероби Середнього Подніпров'я, збираючи врожай, зрізували самі лише колоски з найближчими до них частинами стебел; проте це припущення потребує ще дальшої уважної перевірки. Характерно, що деякі негритянські племена південної і східної Африки зрізують ножами саме лише колосся окремо від соломи⁴⁾. Алтайці, збираючи врожай, теж зрізують самі лише колоски. Самі лише колоски зрізували також і хлібороби в давньому Єгипті⁵⁾.

Оскільки оброблення ґрунту, сівба і догляд за рослинами було спільною справою цілої громади, то й збирання врожая відбувалося на засадах гуртової колективної праці. До того ж такої форми праці вимагала сама природа робочого процесу. Навіть при більш розвинених способах продукції, ніж первісно-комуністичний, „в багатьох галузях виробництва, — як зазначає слідом за К. Марксом Ф. Енгельс, — бувають критичні моменти, коли потрібно багато робітників, наприклад, під час жнив, на ловах оселедців і т. д. Тут допомагає лише кооперація“⁶⁾). Тим більше це стосується землеробства родових громад.

VII

Як обмолочували зібраний хліб давні землероби, сказати не можна: ніякого знаряддя, придатного для обмолочування, в речових комплексах часів родового ладу на Середньому Подніпров'ї досі не знайдено. Немає й ніяких, інших, посередніх вказівок щодо цього.

Спостереження над домішкою полови та збоїн до обмазки з будівель давніх родових громад Середнього Подніпров'я дозволяє зробити лише деякі загальні зауваження щодо обмолочування. Насамперед, в обмазці ніколи не трапляється цілих, навіть вимолочених, не то що повних колосків: домішка завжди виявляється у вигляді полови та дрібно потертих збоїн. Майже ніколи не буває й відбитків остюків. Водночас серед цієї потерти часто зустрічається зерно — чи то голе, чи — ще частіше — в шкірці. Отже, хоча спосіб обмолочування був такий, що не дозволяв утрачати жодного цілого колоска

¹⁾ Ж. де-Морган, Доисторическое человечество, с. 172, рис. 91. Пор. також J. de Morgan, G. Jequier et C. Lampe, Recherches archéologique, Fulls à Suse, p. 193, fig. 404—406.

²⁾ В. Миковъ, Предисторически селища и находки въ България, София, 1933, с. 31, обр. 9.

³⁾ Див. С. Гамченко, Спостереження над даними дослідів трипільської культури, с. 34.

⁴⁾ Ф. Ратдель, Народоведение, т. II, СПБ, с. 72.

⁵⁾ A. Götze, Sichel Reallexikon, B. XII, S. 71. J. G. Wilkinson, A popular account of the ancient Egyptians, London, 1890, с. 39, рис. 367.

⁶⁾ Ф. Енгельс, Конспект первого тома „Капітал“ К. Маркса, 1932, с. 38. Порівн. також К. Маркс, Капітал, т. I, с. 263—264.

і лишав саму дрібну потерть, проте начисто вимолотити зерно цим способом було не можна. Багато зерна гинуло в половині і попадало таким чином у домішку до глини.

Отже, про першіні способи обмолочування можна лише здогадуватися на підставі аналогій з технікою сучасних народів, які нещодавно перебували або ще й досі перебувають на стадії родового ладу. Ще до початку справжнього землеробства деякі відсталі племена Австралії розвивають досить складну техніку вимолочування зерна диких рослин, при чому основними прийомами тут являються або виминання колосків — іноді вимочених і просушених — просто в голих жменях, або вилущування зерна ногами в спеціальних ямах, або, нарешті, обпалювання на вогні й вимолочування в ямах за допомогою особливого дерев'яного знаряддя¹⁾.

Більш розвинені негритянські племена Південної і Східної Африки молотять попереду висушені колоски каттянга, сорго і маніока на твердій землі або на рівні скелі довгими тонкими дубцями, що мають іноді кілька галузок²⁾. Жителі кузнецьких лісів також іноді молотять особливою кривою і потовщеною на одному кінці палицею, що має назву „такбок“³⁾.

Можна припустити, що якимнебудь одним із названих вище способів могли обмолочувати свій хліб і землероби давніх родових громад на Україні. Одно лише можна зауважити, що вони колосків не обпалювали, бо інакше половина давала б таких чітких відбитків у глині. Зерно, знайдене в руїнах деяких давніх будівель у звуглениому стані, могло побувати у вогні вже після обмолоту.

На одному з точків, що розкопав В. Хвойка в околицях с. Халеп'я, відкрито „щось подібне до велетенської миски, що розміром нагадує резервуар якогось басейна, 1 м 65 см в діаметрі, з стінками в 30 см товщини“. Поблизу цієї велетенської миски знайдено було дев'ять великих згладжених зверху каменів, очевидно зернотерок, 11 кам'яних куль, з яких декотрі, мабуть, вживалися як розтирачі, багато цілих і побитих мисок та горщиців, серед яких

¹⁾ Деякі племена австралійців хоч і не знають ще хліборобства у власному розумінні, проте мають досить високу техніку обробляння зерна місцевих диких поживних рослин. За повідомленням В. Рота, зерно Flevsine aegiptioса ці племена обмолочують в особливих ямках близько фута в діаметрі і джойміз 7–8 завглибшки. Складавши в таку яму колоски, жінка ступає на них ногами і починає ворушити їх розтирати їх між ступнями, в наслідок чого зерно вилущується й спілеться на дно ями; при цьому жінка спирається на розсохувату палицю з двома чи з трьома кінцями. З ями зерно вибирають у дерев'яне корито, вигрібають руками збійни, а потім просто здувають половину з зерна або провіюють його на вітрі. Колоски ж з трави Spropobulus actinocladus вимолочують трохи інакше: їх ненадовго кладуть у воду, потім з чверть години просувають на сонці, дбаючи, щоб висихання не було раптовим; далі зерно виминають руками в корито з водою, яку потім зливають, а зерно просушують. Так само й колоски дикого рису досить довго держать у воді, а потім сушать, виминають і провіюють. Трохи складніше вимолочувати зерно трави ярмарка (Barley grass) плем'я ювайї. Зрізану траву зносять на особливий виструганий точок, розплюють поблизу багаття іпускають вогонь на траву, перевертуючи її палицею, щоб висихання не було раптовим; потім зерно вибирають у шкіряний мішок і переносять до становища, де виконують дві ямки — чотирикутну і круглу — і висипають туди зерно. В першій ямі чоловік вилущує зерно просто ногами, а в другій — за допомогою особливого круглого знаряддя (булада), завдовжки з ярд і завширшки з фут, закругленого з одного боку. Далі зерно вибирають у дерев'яне корито і, держачи один край вище, струшують його до того часу, поки сміття збереться на одному кінці, звідки, його і здувають (Масимов, Накануне землеробства, Ученые записки Института истории РАНІОН, т. III, М., 1929, с. 26). Обпалювання соломи перед обмолотом практикують і жителі Кузнецьких лісів: перевязаний у снопки і складений на очищенному току хліб беруть на особливу паличу — „шиш“ — і смалятів над багаттям. О. Трахтенберг, Как возникло и развилось земледелие, с. 39.

²⁾ Ф. Ратцель, Народоведение, т. II, с. 72.

³⁾ О. Трахтенберг, Как возникло и развилось земледелие, с. 39. Жителі Західної Грузії вимолочують пшеничні колоски у великих кам'яних ступах з дерев'яними товкачами. Інтересно відзначити, що до роботу виконують жінки. Л. Декапрелевич и В. Менабде, Пленчатые пшеницы Западной Грузии, с. 26, рис. 11.

були й чималого розміру¹⁾. Друге заглиблення, квадратне в плані, відкопав В. Хвойка в околицях с. Верем'я на урочищі Довжик. В цьому заглибленні лежала одна велика і п'ять малих зернотерок, і стояло кілька посудин, серед яких дві великих мали грушовидну форму²⁾. Все це, як бачимо, інвентар, уживаний для перероблювання та зберігання хліба. Отож чи не грало і те заглиблення, і та велетенська миска якоєсь ролі в обробленні хліба? Чи не становили вони якихось заглиблень, в яких — скажемо, ногами — виминали з колосків зерно³⁾, як то ще й донині роблять австралійці?

Можливо, що серед площацок, яких так багато трапляється в трипільських селищах, були й справжні токи, призначені для зберігання, просушування та обмолочування хліба. Принаймні В. Хвойка про деякі з площацок вазначає: „Крім будівель, ці спорудження мали також вигляд точків або гладкої глиняної площинки без стінок; може бути, що вони були вкриті тільки яким-небудь навісом із соломи або хворосту”⁴⁾). Якщо згадані спорудження без стін справді були токи, то належали вони, безперечно, цілим родовим громадам.

Щодо знаряддя для обмолочування хліба, то ніяких слідів його в археологічних матеріалах досі не відзначено. Можна лише висловити здогад, чи не був за частину такого приладдя круглий важок з рога оленя 15 см завдовжки і в середньому 6 см в діаметрі з дірочкою для прив'язування на тоншому плоско зструганому кінці, знайдений серед рогових виробів землянок на київських узгір'ях⁵⁾. Чи не була це прив'язна частина знаряддя, схожого на невеликий ціп? Знаряддя це не могло правити за важок ні для рибальської сітки, ні для ткацького верстата: занадто воно для цього легке. Проте робочий глянець на всій поверхні його свідчить, що воно довго було в ужитку. Звичайно, все це лише здогади, що потребують ще перевірки.

VIII

Способи й техніка обмолочування хліба за родового ладу на території Середнього Подніпров'я, як бачимо, мало нам відомі і встановити їх ми поки-що не в силі. Зате прийоми і знаряддя дальнішого оброблення зерна відомі нам без порівнення краще.

Є два основних давніх способи перероблення зерна — розмелювання й товчення, при чому перший спосіб дає в основному муку, а другий — переважно крупу. Щоправда, в першому випадку іноді мука виходить з великою домішкою крупів, а в другому — крупи розтвочуються на муку. Який із цих способів старіший, важко сказати: принаймні обидва вони трапляються в практиці сучасних відсталих племен. Якщо австралійці переважно розтирають зерно диких трав поміж двома каменями, то каліфорнійські індійці товчуть рослинні продукти в кам'яних ступах⁶⁾.

¹⁾ В. Хвойка, Каменный век, с. 777.

²⁾ В. Хвойка, Каменный век, с. 790.— Якесь „поглиблення в формі круглих ям, стіни й дно яких вимощене було тим самим нашаруванням, з якого складались точки“, знайшов і М. Макаренко в околицях села Халеп'я (М. Макаренко, Халеп'я, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., с. 35). На жаль, автор не подав точніших даних ні про самі поглиблени (розмір, місце на точку), ані про найближче їх оточення.

³⁾ Варто відзначити, що круглі заглиблені токи, обведені кам'яною стіною, ще й досі існують на Хорватському примор'ї. Див. А. Харузин, Славянское жилище в Северо-Западном Крае, Вильна, 1907, табл. 94.

⁴⁾ В. Хвойка, Каменный век, с. 809.— Чи не були це будівлі, подібні до тих, які описує Пілеас, розповідаючи про хліборобство в сучасних їому північних народів: „Молотять у великих домах, зносячи єоди колоски, бо відкриті токи в них неможливі за браком сонячного світла і через доші“. География Страбона, гл. 201, Перевод Ф. Міщенко, М., 1879.

⁵⁾ Див. Древности Приднепровья, вып. I, К., 1899, табл. IV, 1.

⁶⁾ А. Максимов, Накануне земледелия, с. 31. Ф. Ратцель, Народоведение, т. I, с. 16.

Через те, що в основі різних способів перероблення зерна лежать різні принципи роботи — в одному тертя, а в другому — удар, то й знаряддя, потрібне для їх здійснення; не однакове: розтирають зерно на жорнах, а товчуть — у ступках.

Ручний млин, як визначає Ф. Енгельс, входив складовою частиною до тієї спадщини, яку „греки перенесли з епохи варварства до епохи цивілізації“. Але то були жорна, що рухалися по колу за допомогою особливого пристрою. Задовго перед тим існувало багато простіше знаряддя для молоття зерна — т. зв. зернотерки.

Щодо свого загального зовнішнього вигляду, то зернотерки бувають різні, але в основі їх будови покладений один принцип. Кожна зернотерка складається з двох каменів — спідняка з верхньою вигладженою стороною і верхняка з нижньою вигладженою стороною. Спідняки бувають великі, масивні, з широкими рівними чи вгнутими робочими сторонами, а верхняки — здебільшого невеликі на розмір і мають овальну, круглу, а іноді навіть кулясту форму.

Серед знаряддя ранніх родових громад на Україні зустрічаються зернотерки різних форм. Можна відзначити три варіанти зернотерок. Спідняки першого варіанту мають здебільшого овальну форму з рівною чи вигнутою робочою поверхнею. Такому спіднякові відповідає довгастий верхняк з угнутим робочим краєм. В збірках Археологічного музею УАН є один характерний екземпляр цього варіанту зернотерок із Заболотівської стоянки часів родового ладу (на Конотопщині). Зроблене це знаряддя з сірого кварциту. Робочі сторони цільно припасовані одна до одної. Довжина верхняка майже відповідає ширині спідняка. Очевидно, верхняк накладали впоперек спідняка і пересували його обома руками вздовж останнього.

Спідняки другого варіанту зернотерок також мають довгасту форму, лише робоча сторона їх угнута на зразок мульди до середини. Такому спіднякові мусить відповідати довгастий верхняк з рівною робочою стороною. В збірках Археологічного музею УАН спідняків таких зернотерок найбільше. Пояходять вони здебільшого з житлових споруджень т. зв. трипільських родових громад, хоч трапляються також і по інших стаціях¹⁾.

Нарешті, спідняки третього варіанту відрізняються тем, що робочий край у них округло заглиблений на зразок неглибокої тарілки²⁾. Цим спіднякам відповідають, мабуть, різноманітні гранчасті, круглі, півкулясті й кулясті невеликі верхняки, які іноді описують у літературі як пращове каміння, кам'яні кулі тощо (табл. VII, 3, 4). Проте цілком можливо, що деякі екземпляри цих куль були в ужитку як ударне знаряддя, скажемо, при розбиранні горіхів, кісток тварин тощо³⁾.

Всі ці варіанти зернотерок, напевне, постали в процесі роботи залежно від способу використання. На перших двох працювали, пересуваючи вздовж спідняка покладений упоперек верхняк. Від довгої роботи спідняк стирався й угинався. Верхняк теж стирався; іноді та частина його робочого краю, що припадала саме на спідняк, заглиблювалася, а коротші краї помітно звисали вниз. Таких верхняків у збірках Археологічного музею УАН є кілька. Щодо третього варіанту спідняків, то на них, очевидно, зерно розтириали круговим рухом невеликих округлих верхняків, від чого робоча площа спідняків заглиблювалася на зразок тарілки.

В давніх землянках на київських узгір'ях, а також у руїнах будівель трипільської культури зернотерки траплялись часто коло печей і вогнищ.

¹⁾ Арх. музей УАН, інв. № 4597, 20674. Див. також М. Сібільов, Старовинності Ізюмщини, в. 1, Ізюм, 1926, табл. XXVI, 1; там же, в. 3, табл. XXIV. Ф. Коузубовський, Археологічні дослідження, с. 73, 74, 75.

²⁾ Арх. музей УАН, інв. № 4573.

³⁾ Там же, інв. № № 243, 2442, 2687, 293 та ін.

На цей факт звернув увагу ще В. Хвойка¹⁾ і С. Гамченко²⁾. Це ж явище довелося спостерігати й авторові цих рядків під час розкопок трипільських глиняних будівель в околицях с. Халеп'я 1934 р. На модельках трипільських хат, знайдених у Сушківці та Попудні, зігнуті людські фігурки містяться якраз проти печі. Якщо фігурки справді зображають людей, що розтирають зерно³⁾, то їх розташування наочно показує звичайне місце зернотерок у давніх хатах. Очевидно, зернотерки належали до найближчого оточення печей і були знаряддям хатньої жіночої праці.

Іноді зернотерки знаходять на особливих підставках у вигляді глиняних стовпчиків з заглибленням зверху. Причайні один такий чотирикутний стовпчик із заглибленням у верхній частині в вигляді миски, в яку була вмазана чашкоподібна зернотерка, відкопав В. Хвойка в околицях с. Халеп'я. На тому ж точку знайдено, між іншим, ще дев'ять зернотерок і кілька великих посудин, можливо, призначених для зберігання зерна⁴⁾. В інших випадках В. Хвойка знаходить чашкоподібні кам'яні плити, обведені карнизовом⁵⁾. В моделі хатки з Сушківки зернотерка міститься також у ямці на особливому підвищенні у вигляді призьби⁶⁾. Очевидччики, зернотерки іноді вмазували в спеціально для них збудовані підвищення з заглибленням у вигляді великої миски.

В деяких давніх будівлях В. Хвойці траплялося по кілька зернотерок разом⁷⁾. Таке скучення багатьох зернотерок в одному місці наводить на думку, чи не є то руїни спеціальних громадських приміщень для колективного перемелювання зерна? Цю думку особливо підтримує знахідка однієї чималої й п'яти менших зернотерок разом з кількома великими посудинами на одному невеликому ($4,5 \times 3$ м) трохи заглибленому точку, відкритому в уроцищі Довжик поблизу с. Верем'я⁸⁾.

Знахідки поодиноких зернотерок майже в кожній трипільській будівлі не суперечать здогадові про колективне перемелювання зерна. Треба зазначити, що зернотерки використовували не лише для перемелювання зерна хлібних рослин, а й для розмелювання жолудів, а також для розтирання фарб та роздрібнення річкових черепашок іпіо, потерті яких доміщували до ганчарської глини. Причайні в одній із давніх землянок на київських узгір'ях знайдено кілька зернотерок поблизу цілої купи черепашкової по-терті, мабуть призначеної на домішку до глини⁹⁾. Нарешті, зернотерки в хаті могли правити як підставки при розбиванні горіхів, кісток тварин тощо.

Ступа теж складається з двох частин — самої ступи і товкача. Ступа може мати найрізноманітнішу форму, але основна робоча її частина — заглиблення, куди насипають зерно, — завжди має вигляд вузької глибокої чаши. Товкачам надають форми довгого циліндричного чи гранчастого стрижня, здебільшого з закругленим робочим краєм на одному кінці. Другий кінець або теж закруглюється й уживається в роботі (тоді товкач стає двобічним),

¹⁾ В. Хвойка, Каменный век, с. 758.

²⁾ Отчет Арх. ком. за 1909 и 1910 гг., с. 178.

³⁾ В. Козловська, Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Уманщині, с. 52.

⁴⁾ В. Хвойка, Каменный век, с. 774.

⁵⁾ В. Хвойка, Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры, с. 4. Інтересну чашкоподібну зернотерку, вмазану в глину і обведену глиняним карнизовом знайдено, між іншим, в „селищній могилі“ Кеджа - Кермен поблизу Шумен у Болгарії. Див. В. Миковъ, Предисторически селища и находки въ България, с. 74, обр. 36.

⁶⁾ В. Козловська, Точки трипільської культури біля с. Сушківки, с. 52.

⁷⁾ В. Хвойка, Каменный век, с. 790, 774, 777 та інші.

⁸⁾ Там же, с. 790. Дуже інтересно, що в латиші для молоття ручними жорнами існували ще на початку XIX ст. спеціальні приміщення, т.зв. „малтуве“ — жорнові кімнати. Ф. Брюзинакс, Народные песни латышей, Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих, издаваемый В. А. Дашковым, книга 2-я, М., 1873, с. 232..

⁹⁾ К. Хвойка, Каменный век, с. 761, 762.

абож прикрашається фігурною головкою, кільцевим валиком тощо. Найдавніше товкачами працювали просто з руки без будьяких допоміжних пристроїв. Дуже рідко трапляються товкачі у вигляді молотків з тупими закругленими кінцями й проверченими дірками для держаків¹).

Робили ступи й товкачі і з дерева, і з каменю²).

На території Середнього Подніпров'я серед знаряддя давніх родових громад ні кам'яних, ні тим більше дерев'яних ступ досі не знайдено, якщо не рахувати уламка невеликої „ступки з гнейсу з глибоченькою влоговинкою“, який разом з круглим товкачиком з граніту викопано в руїнах давньої глиняної будівлі поблизу с. Кадиївців³).

Не знайдено їх також і в Західній Європі, навіть у будівлях на палах. Чи значить це, що їх уживали дуже рідко, чи просто виробляли їх з нетривального матеріалу (дерева) і через те вони не збереглися до наших часів, — сказати важко. В усякому разі, про їх існування ніби свідчать знахідки в деяких місцях Західної Європи (прим., в Робенгаузені), великого — 1,7 м завдовжки — дерев'яного знаряддя, яке можна приймати за товкачі до ступи⁴).

Отже, про зовнішній вигляд ступ, а також про спосіб їх вироблення можна здогадуватися лише на підставі порівнянь. Жителі середньої течії Конго в Африці роблять ступи з дерева, видовбуючи в колодах потрібні загиблення. Здебільшого ці ступи вертикальні, стоячі і мають одно подовжене загиблення. Проте, трапляються й ступи лежачі з кількома поперечними загибленнями⁵).

Важливо відзначити, що в жителів середньої течії Конго ступи становлять громадську власність і перебувають у користуванні цілої громади. Стоять вони завжди посеред селища на спеціально збудованому глиняному точку⁶).

Можливо, що яканебудь одна, а то й обидві описані вище форми прimitивних ступ були відомі й родовим громадам Середнього Подніпров'я. Проте ж, що ступи існували вже тоді, ніби свідчать, крім згаданого вище уламка кам'яної ступки з Кадиївців⁷), ще й знахідки товкачів, які дуже часто трап-

¹) К. Мельник. Каталог колекції древностей А. Н. Поль, с. 15, табл. III, № 287.

²) Приміром, негри Конго ще й понині виробляють ступи з дерев'яних колод натомість каліфорнійські індійці видовбують свої ступи з каменю. Ф. Ратдель, Народоведение, т. II, с. 323, 516.

³) М. Рудинський, Досліди на Кам'янецчині. Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927, с. 132—134. Цілу кам'яну ступу знайдено в Ізюмщині, проте, на жаль, невідомо, до якого часу вона стосується (М. Сібільов, Старовинності Ізюмщини, вип. 2, табл. IV, 7). Щоправда, в літературі в дані про знахідки т. зв. чашкоподібного каміння з великих кам'яних плит з одним чи кількома округлими загибленнями, але призначення цих плин залишилось невиявленім. Можливо, що вони функціонували як ступи. Пособие к курсу русских древностей, с. 113, Каталог виставки XI арх. стезда в Києве, с. 18.

⁴) А. Götze, Morzer, Reallexikon der Vorgeschichte, B. VIII, S. 313.

⁵) У першому випадку ступі надають вигляду великого дерев'яного жлукта іноді з перевертавом унизу, що відокремлює підставку від основної частини ступи (Ф. Ратдель, Народоведение, т. I, с. 323, рис. 74). Такі ступи трапляються і по інших місцях Африки. Товчуть у них виключно за допомогою ручного товкача. Ще донедавна, як пережиток, траплялися такі ступи й на Україні. Надзвичайно інтересно, що вертикальні ступи на Волині не видобують, а випадають. Очевидно, такий спосіб вироблення ступи аберігся з глибокої давнини. Своєю формою ступи з Волині цілком нагадують ступи африканські. Товчуть у них зерно — просо, гречку, ячмінь, овес, сім'я, мак, сіль, варену картоплю та квасолю. Н. Заглада, Древ'яна ручна ступа. Рукопис.

⁶) Ф. Ратдель, Народоведение, т. I, с. 323.

⁷) Як доказ існування ступ за родового ладу на території Середнього Подніпров'я можна було бы навести зауваження В. Хвойки про знахідки в руїнах землянок на київських узгір'ях обгорілих пшеничних чи ячніх крупів (В. Хвойка, Начало земледеля, с. 2). Проте, оскільки нам не пощастило перевірити цих фактів на автентичному матеріалі, ми не беремо їх тут до уваги. Згаданих матеріалів у збірках Археологічного музею УАН немає.

ляються серед інвентаря стоянок родових громад Середнього Подніпров'я¹⁾. Виробляли їх, мабуть, з різних матеріалів — дерева, рогу, кістки, але найчастіше знаходять товкачі кам'яні. Вони мають форму різноманітних конусоподібних, циліндричних і фігурних шліфованих валиків з одним чи двома робочими кінцями. Робочі краї подекуди бувають не закруглені, як звичайно в товкачів, а рівні; це свідчить, що знаряддям іноді не товкли, а розтирали. Деякі товкачі мають ще й бічні робочі грані, отже могли правити за невеликі розтирачі до зернотерок. Працювати цими товкачами можна було лише з руки (табл. VII, 1, 2). Відносяться кам'яні товкачі здебільшого до пізніших часів існування родового ладу на території Середнього Подніпров'я — до т. зв. енеолітичної і бронзової доби. Очевидно, їх ступи, якщо вони їх існували тут, то хронологічно існували досить пізно.

Безперечно, так само, як і зернотерками, товкачами в ступах не лише переробляли зерно, а й товкли черепашки річних молюсків, щоб домішувати в ганчарську глину, а також, мабуть, розм'якшували м'ясо, коріння, плоди, розбивали горіхи тощо. Кам'яних ступ і товкачів уживали, напевне, і для розтирання фарб та мідної руди²⁾.

IX

Про те, як використовували далі виготовлені з зерна продукти, ми також не маємо твердих даних. Правда, у Хвойки є згадки про знахідки в руїнах землянок на київських горах черепків з рештками присмаженої пшоняної каші³⁾, а також „шишковидних лепешек“, в яких були кістки дрібних тварин⁴⁾. В. Хвойка вважав їх за хліб. Ці дуже важливі відомості довго перебували в науковому вжитку без надежної критичної оцінки. А тим часом їх треба було якнайпильніше перевірити. На жаль, згаданих вище черепків з присмаженою кашею в збірках Археологічного музею УАН, де зберігаються матеріали з розкопок Хвойки, немає і перевірити за допомогою аналізу відомостей, що подає В. Хвойка, не можна. Щождо т. зв. „шишковидних лепешек“, то в збірках Археологічного музею УАН зберігаються чотири фрагменти їх. Три з них мають форму овально-яйцеподібних грудок і складаються з сірої компактної маси з густою домішкою потрощених шматочків дрібних кісток. Четверта грудка має форму неправильного, розламаного вздовж, циліндра; маса його пориста; кісток домішано менше. Завдовжки грудки від 42 до 50 мм, завтовшки від 26 до 31 мм (табл. VIII). Зроблений в експериментально-технологічній лабораторії Інституту історії матеріальної культури УАН хемічний аналіз маси грудок показав, що складаються вони з якоєсь карбонатної речовини. Щождо кістяної домішки, то в ній трапляються уламки кісток дрібних рептилій, риб, а можливо, й птахів. Після спеціального дослідження зовнішньої форми і внутрішньої структури цих „шишковидних лепешек“ виявилось, що це не що інше, як вовчі чи собачі копроліти. Про це свідчать типові, ін тестинальні перетяжки, характерні для екскрементів вовків та собак. Треба гадати, що на вогнищах давніх родових осель деякий час перебували собаки

¹⁾ Див. М. Рудинський, Археологічні зборки Полтавського державного музею, II, 1928, с. 16, табл. II, 37, 38, 39. К. Мельник, Каталог колекції древностей А. Н. Поль, табл. III, 243, 244, 358, 363. — Автор опису їх, як „поліровочки“ (с. 10, 23, 24); лише одне циліндричне знаряддя з округлими кінцями й звуженням у вигляді держака автор визначав як товкач (№ 362). Див. також Н. Сібільов, Старовинності Ізюмщини, в. 2, Ізюм, 1926, табл. IV, 2, 3, 4.

²⁾ Див. Д. Н. Лев, К истории горного дела, Л., 1934.

³⁾ В. Хвойка, Начало землеробства, с. 2.

⁴⁾ В. Хвойка, Каменный век, с. 762, 765, 766, 767, 800.

чи вовки, які й залишали там свій послід у попелі. Можливо, що то були навіть свійські собаки¹⁾.

Отже, ні про які рештки хліба в руїнах землянок давніх родових громад, відкритих на київських узгір'ях, не може бути й мови. Так само й знахідки решток каші перебувають під великим сумнівом.

Проте безперечно, що в той час родові громади уже вміли пекти перепічки і варити лемішку чи кашу. Принаймні в найдавніших швейцарських будівлях на палах (поблизу Вангенена і Робенгаузена), що стадіально теж відносяться до родового ладу, дослідники знаходили різноманітні рештки хліба. То були здебільшого невеликі круглі перепічки від 15 до 25 мм заввишки. Виліплювали їх з добре перемолотої й замішеної на воді пшеничної чи житньої муки і пекли на розпаленому камінні, накриваючи, мабуть попелом²⁾. В терамарах на узбережжі річки По в Італії знайдено черепки посуду з рештками пригорілої лемішки³⁾). Така їжа з рослинного зерна і такий спосіб готування її ще й понині зустрічається у племен, що живуть родовим ладом⁴⁾.

Варити лемішку і пекти хліб, принаймні у вигляді прісних перепілок, заміщених на воді, напевне, уміли також і давні родові громади Середнього Подніпров'я. Щоб варити лемішку і іншу їжу, вживали глиняних горщиків. Перепічки ж пекли або на нагрітому камінні, яке часто знаходять на вогнищах стацій родових громад, або на невеликих круглих чи овальних підвіщених черінцях, які теж іноді трапляються в руїнах давніх осель⁵⁾, або ж в особливому глиняному посуді — широкому, круглому, з низьким бортом, подібному до сковороди. Цей посуд могли використовувати також і для смаження м'яса, риби тощо. Уламки такого посуду досить часто знаходять на стаціях родових громад Середнього Подніпров'я⁶⁾. Подібні ж глиняні „сковороди“, лише без бортка, трапляються й на неолітичних стаціях у Західній Європі⁷⁾.

В оселях часів родового ладу на території Середнього Подніпров'я часто трапляються й справжні великі печі з півкруглим склепінням, звуженими челюстями, рівними, добре утрамбованими черенями та димоводами (Backofen). В землянках печі часто, але не завжди викопували просто в стіні супроти входу, при чому димовід проробляли в землі. В надземних же глиняних будівлях печі будували або на сплетених з лози каркасах, або ж просто виліплювали з великих вальків глини⁸⁾). Модель такої глиняної печі можна спостерігати у відомій хатці з охолиць с. Сушківки. В цій же хатці наочно

¹⁾ Визначення копролітів та домішаних до них кісток зробив І. Г. Підоплічка, за що й висловлюють йому щиру подяку.

²⁾ O. Schrader, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, 1917—1923, B. I, S. 164. E. Wahle, Wirtschaft, Reallexikon der Vorgeschichte, B. XIV, S. 345.

³⁾ Проф. В. Модестов, Введение в римскую историю, т. I, СПБ, 1902, с. 117.

⁴⁾ Приміром, деякі племена океанійців замішують муку таро, але тісто їдять сирим. Те ж саме спостерігали дослідники і в деяких австралійських племен, що не знали ще хліборобства у власному розумінні. Перемелоючи зерно, вони змочували муку водою і таким способом одержували готове рідке тісто, яке й споживали сирим (А. Максимов, Накануне земледеля, с. 29). Індійці басейну р. Міссісіпі вміють не лише замішувати тісто з маїової муки, а й пекти на нагрітому камінні прісні перепічки. Перепічки з маїової муки пекли й давні перуанці. Деякі негритянські племена центральної Африки також печуть на розпаленому камінні прісні перепічки. Натомість інші тамтешні громади варять кашу з просяних та маїсівих крупів. Кашу з фаринії, стовченої в дерев'яних ступах, варят також вегри Конго і Анголи. Ф. Ратцель, Народоведение, т. I, с. 516, 641, т. II, с. 75, 74, 356.

⁵⁾ Див. В. Хвойка, Каменний век, с. 760, рис. 10.

⁶⁾ Уламок глиняної „сковороди“ трапився автороми цих рядків разом з черепками грубого посуду і залишками вогнища на дюнній стоянці часів розвинутого родового ладу в урочищі Салове в с. Старосіллі р-ну ім. Петровського на Київщині. Зберігається він у матеріалах Південно-київської експедиції Київської обласної інспекції пам'яток культури.

⁷⁾ W. Bremer, Michelsberger Typus, Reallexikon der Vorgeschichte, B. VIII, S. 186, Tf. 57, 6

⁸⁾ В. Хвойка. Каменний век, с. 760, 799, 757.

показане й місце печі в оселі — праворуч біля входу. Навряд чи закриті печі будували для опалювання: адже для цього існували відкриті вогнища, яких іноді знаходять по кілька в руїнах одної будівлі. В закритих печах можна було варити й пекти, сушити й смажити; очевидно, це було їх основне призначення. Отож нема нічого, неймовірного в припущені, що родові громади Середнього Подніпров'я могли пекти вже справжній хліб.

Ясно, що спорудження великих житлових будівель з закритими печами можливе було лише за суспільно-економічних і технічних умов родового ладу. Адже в родових громадах „хатнє господарство, — як зазначає Ф. Енгельс, — провадиться на комуністичних засадах для кількох, часто багатьох родин. Те, що робиться й використовується спільно, становить спільну власність: дім, город, човен“¹⁾). Отже, напевно, великі житлові будівлі з закритими печами перебували в загальному користуванні цілих родових громад.

Донедавна в спеціальній літературі існувала думка, що готування каші було відоме первісним племенам раніш за випікання перепічок. Проте найновіші спостереження над життям австралійців показали, що принаймні деякі первісні племена навчаються здобувати муку, замішувати тісто і пекти перепічки раніше, ніж варити кашу з крупів²⁾). Це стойть у цілковитій згоді з фактом, що люди взагалі навчились пекти і смажити їжу раніш, ніж варити: печіння крохмалистого коріння та бульб „у гарячому попелі чи пекарних ямах (земляних печах)³⁾), а також смаження м'яса на відкритому вогні відоме було вже дородовим громадам — на середньому ступені дикості; варити ж їжу стали лише з запровадженням ганчарської уміlostі на нижчому ступені варварства, тобто вже аж за розвиненого родового ладу.

Взагалі треба гадати, що найдавнішим видом їжі з рослинного зерна, розтертого на зернотерці, була рідка лемішка, яку спочатку їли просто сирою. Пізніше стали з неї пекти на відкритому вогні чи в попелі прісні невеликі перепічки та коржики. Далі з винайденням глиняного посуду навчились варити рідку лемішку та кашу, а потім — з умінням будувати закриті печі — дійшли й до способу пекти справжній хліб з кислого тіста⁴⁾). Ми не говоримо тут про споживання цілого хлібного зерна, а також коріння, бульб, стебла та плодів — сиріх чи присмажених на вогні: це, певно, існувало багато раніш до зародження землеробства. Всі згадані зміни в способах готування зернової рослинної їжі відбувались на основі загального суспільно-економічного і технічного розвитку родових громад і в тісній залежності від нього. Можливо, що родовим громадам Середнього Подніпров'я відомі були вже всі названі способи готування їжі з продуктів їхнього зернового господарства.

X

Ріст продуктивності праці за суспільно-економічних умов родового ладу сприяв утворенню додаткового продукту. „Аж до нижчого ступеня варварства постійне багатство складалося майже лише з житла, одежі, грубих прикрас та знаряддя для добування і виготовлення їжі: човна, зброї, хатнього приладдя найпростішого вигляду. Іжу доводилося добувати день-у-день знову“⁵⁾). З початком варварства, тобто в часів розвиненого родового ладу з'являється додатковий продукт. На середньому ступені варварства „збільшення продукції в усіх галузях — скотарстві, землеробстві, хатньому ремеслі — зробило

¹⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, с. 139.

²⁾ А. Максимов, Накануне земледелия, с. 31.

³⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, с. 56.

⁴⁾ Порівн. Е. Wahle, Wirtschaft, Reallexikon der Vorgeschichte, B. XIV, S. 347-348.

⁵⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, с. 56.

робочу силу людини здатною виробляти більшу кількість продуктів, ніж то було потрібно для піддерживання її¹⁾.

Отже, уміючи обробляти землю, збирати й перероблювати урожай, родові громади мали певні запаси продуктів землеробства. Треба було дбати про збереження їх. „Яка б не була суспільна форма запасу продуктів, його збереження потребує витрат: будівель, вмістищ і т. д., що становлять сковища для продукту; потребує також, залежно від природи продукту, більших чи менших праці і засобів виробництва, які доводиться затрачувати, щоб запобігти шкідливим впливам. Що вища суспільна концентрація запасів, то відносно менші стають ці витрати“²⁾.

Де ж і в чому зберігали продукти своєї землеробської праці родові громади Середнього Подніпров'я?

В літературі є побіжні вказівки лише на один спосіб зберігання продуктів, а саме — в глиняному посуді. Проте, ні докладнішого визначення форми того посуду, ані вказівок на місце його в домівці ми не знаходимо. А тим часом є досить відомостей для того, щоб дати принаймні загальну відповідь на це питання.

Деякі матеріали про посуд для зберігання продуктів землеробства ми маємо лише в знахідках трипільської культури. Проте не може бути сумніву, що такий посуд існував і в інших суспільних та господарських об'єднаннях часів родового ладу на Середньому Подніпров'ї³⁾. Серед виробничого інвентаря в руїнах трипільських будівель трапляється посуд з рештками перепаленого зерна, при чому іноді находять його в яскраво виявленому виробничому оточенні.

Як уже зазначалось вище, В. Хвойка під час розкопок в околицях Трипілля, Щербанівки та Крутобородинців натрапив на посуд, наповнений зерном присмаженої пшениці. Разом із цим посудом на тих же точках трапилося каміння, пристосоване для розтирання зерна⁴⁾. Е. Штерн також знайшов розбиту посудину з перепаленим просяним чи сорговим зерном в одному комплексі з зернотерками⁵⁾. Цілком природно зробити висновок, що на зернотерках переробляли зерно, яке зберігалося в посуді; в такому ж самому посуді, на-певно, зберігалася й мука.

Якої форми був той посуд — ні В. Хвойка, ні Е. Штерн у своїх публікаціях, на жаль, не зазначають. Є лише деякі посередні дані, що дозволяють визначити форму посуду для зберігання продуктів землеробства. В моделях трипільських хат, знайдених у с. Сушківці⁶⁾ та Попудні⁷⁾ на Уманщині, поруч із зігнутую людською фігуркою стоять модельки глиняного посуду грушовидної форми з вузьким отвором, низькою шийкою (чи й зовсім без шийки), з жертвами плечиками, опуклим вичеревком і звуженою до денця нижньою частиною. Якщо людські фігурки зігнулись над зернотерками, то природно приступити, що в посуді зберігалось зерно чи мука.

Посуд описаної форми дуже часто трапляється в трипільських місцезнаходженнях, в безпосередньому сусістві з зернотерками⁸⁾. На розмір він буде досить великий. Зовнішня поверхня його стінок на плечиках та вичеревку

¹⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, с. 140.

²⁾ К. Маркс, Капитал, т. II, М., 1930, с. 90.

³⁾ Про це, між іншим, свідчать знахідки глиняних черепків з проверченими дірочками для „зшивання“ посуду. Розбитий і „зшитий“ посуд ще довго міг правити за сковище для сипких фрочков; однака зрозуміло, що ставити його на вогонь або наливати в нього воду не можна було.

⁴⁾ В. Хвойка, Начало землередіння, с. 2. Його ж, Раскопки площацок в с. Крутобородинцах, с. 290.

⁵⁾ Э. фон-Штерн, Доисторическая греческая культура на юге России, с. 32.

⁶⁾ В. Козловська, Точки трипільської культури біля с. Сушківки, с. 52–53, рис. 1, 2.

⁷⁾ L. Koszłowski, Budowle kultury ceramiki malowanej w świetle badań przeprowadzonych w Koszylówach, Niezwiskach i Buczaczu, L., 1930, fot. 2.

⁸⁾ В. Хвойка, Каменний век, с. 779, 784, 789, 790.

завжди прикрашена витиснутим мальованим чи рельєфним орнаментом; нижня частина здебільшого оброблена грубіше і не орнаментована. Е. Штерн відзначає два варіанти цього посуду: низький, здавлений, з широкими боками і високий з вужчими боками¹⁾). Вироблювано цей посуд з двох частин — верхньої і нижньої, з'єднаних між собою на вичеревку. На плечиках та вичеревку здебільшого з стінок посуду, а не окремо, вироблювали невеликі вушка, поставлені найчастіше вертикально. Сама їх форма свідчить, що вони служили не для того, щоб за них братися руками, а, скоріше, щоб прив'язувати за них мотузки. Можливо, що до них прив'язували покришки, якими закривали отвір посудини: дуже часто на покришках є спеціальні вушка з дірочками, очевидно, призначеними для втягування мотузків.

Е. Штерн слідом за Г. Драгендорфом висловлює цілком правильну думку, що цей посуд, — який правив насамперед за сховище для продуктів, а вже потім за урни для попелу, — з трудом міг стояти на своєму вузькому денці; через те його мусили вкопувати в землю²⁾). Вірніше — для цього посуду, мабуть, у певних місцях оселі викопували спеціальні ямки або виліплювали в підлозі особливі гнізда. В. Хвойка не раз відзначав знахідки посуду, обкладеного глиною³⁾). В. Доманицький на одному точку поблизу с. Колодистого знайшов нижні частини двох посудин, що стояли в спеціальних заглибленнях. Там же викопано й черепки великої миски, до яких прикипіла печина; це дало підставу О. А. Спіцину висловити цілком імовірнугадку, що й миска та була вмазана в підлогу⁴⁾). Натяки на такі ямки для посуду ніби є і в сушкивській модельці хатки: крім двох наявних посудинок, там є ще дві порожні ямки, звідки посудинки випали. Можливо також, що й деякі „предмети, що мали вигляд п'єдесталів на взір зрізаної піраміди, порожніх усередині“⁵⁾), служили підставками для посуду.

Сховища на зерно у вигляді глиняного посуду великих розмірів відомі були в оселях „бронзової епохи“ в європейській частині СРСР⁶⁾), в Західній Європі⁷⁾), а також у давньому Єгипті, давній Греції і Римі. Відомі вони також і сучасним народам, що живуть ще родовим ладом⁸⁾.

Сушкивська та попуднянська моделі трипільських хат дозволяють також здогадуватися й про місце перебування посуду, в якому зберігалися продукти землеробства. Посудинки в моделях стоять рядом попід стіною якраз навпроти печі. В сушкивській модельці місце, де стоять посудинки, підвищено на зразок глиняної призьби. Очевидно, і в справжніх житлах посуд із зерном та мукою ставили на особливих підвищеннях у хатах попід стіною проти печі⁹⁾: гарно вироблений і чудово орнаментований, він, мабуть, крім практичної своєї

¹⁾ Э. фон-Штерн, Доисторическая греческая культура, с. 23.

²⁾ Э. фон-Штерн, Доисторическая греческая культура, с. 23.

³⁾ В. Хвойка, Каменный век, 770, 780, 782, 784 та ін.

⁴⁾ А. Спіцин, Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого Киевск. губ., с. 97, 116.

⁵⁾ В. Хвойка, Каменный век, с. 769.

⁶⁾ В. Г о р о д о в , Галические клад и стоянка, Труды секции археологии (Института археологии и искусствознания РАН ИОН), т. III, М., 1928 с. 34, рис. 38.

⁷⁾ Дів. Reallexikon der Vorgeschichte, B. II, S. 197; B. VIII, Tf. 57, 9—11.

⁸⁾ Приміром, бечуани будують свої зерносховища у вигляді великого глиняного посуду з гострим дном і судільною покришкою. Ставлять їх здебільшого просто в полі на відкритому місці. Іноді ж їх обважають соломою і ставлять на дерев'яну колоду в спеціально для того вбудованій ятці заввишки в чоловіка. Так само й нубійці зберігають зерно в особливих глиняних циліндрах, поставлених на камінні і цілком закритих зверху. Ф. Р а т ц е л , Народоведение, т. II с. 72—73, 122, 456.

⁹⁾ Надзвичайно інтересно зіставити цю думку з зауваженням В. Хвойки про те, що „в більшості ж випадків як цілі, так і розбиті або роздавлені землею посудини траплялися зосередженими на невеликому просторі в західній або північній стороні площацок навколо шарів перепаленої глини, які, покладені один на один у вигляді стін, залячувувалися в цьому місці; кількість їх була тоді різна, але частіше їх було кілька (по одному не траплялись)“ (В. Хвойка, Каменный век, с. 804). Якщо купи перепаленої глини лежали на місці завалених печей, та посуд, очевидно, стояв у близькому сусідстві з ними.

функції, відігравав також і декоративну роль. Іноді для цього посуду виробляли в глиняних стінах спеціальні печурки — ніші. Принаймні В. Хвойка досить часто відзначає знахідки посуду в таких нішах¹⁾.

Просте, існували, напевно, й особливі приміщення для зберігання продуктів та перероблення зерна. Чи були то окремі будівлі, чи лише прибудови коло житла — за станом наших матеріалів визначити не можна. В. Хвойка не один раз відзначає знахідки кількох грушовидних посудин, скучених в одному приміщенні разом із зернотерками²⁾). Надзвичайно інтересний опис такого приміщення подає В. Хвойка в рукопису виготованої до друку статті про розкопки 1903 р. в околицях с. Щербанівки. Цей опис певною мірою висвітлює й згадані вище факти. В. Хвойка пише: „Друга площа з предметами тієї ж культури знаходилася в 12 м від описаної раніше. На глибині 50 см почались пласти глини, перемежаючись грудками, а також черепки посуду. Знявши перший шар пластів, товщина яких дорівнювала 6—7 см, під ним знайшли другий шар їх, який займав менший простір і був усього завтовшки 4 см. Посудини, що знаходились на глибині 80 см, стояли прямо, або вгору дном, або похило, утворюючи з себе 5 груп; вони були різної величини і форми і були прикрашені тисненим борознистим або розлісним орнаментом по сіробілуватому або оранжевому фону яскраво або темночорвоними розводами. Деякі посудини, з яких 4 були грушовидної або дзвоновидної форми, відрізнялися великими розмірами і були накриті глиняними покришечками, іноді зсунутими вбік. Коло кожної окремої групи було також по одному каменю (зернотерці) або кам'яній кульці. Всього посудин було знайдено 37, але цілих із них було мало. Одна з трьома вушками була наповнена напізватлілим зерном пшениці, останні — землею. Крім них, знайдені також у невеликій кількості розкривні черепашки, кістки барана і частини черепа бика з невеликими рогами“.

Отже, в приміщенні посуд розміщався групами по кілька екземплярів, причому в кожній групі була зернотерка. Цілком природно припустити, що на зернотерках переробляли зерно, яке зберігалося в посуді; в такому ж самому посуді, певно, зберігалася й мука (ці зауваження особливо стосуються великого грушовидного посуду). Можливо, що тут же таки стояв і посуд з м'ясом, про що свідчить наявність серед черепків кісток барана і великої рогатої худоби. Немає ніяких підстав розглядати це приміщення як житло чи культове спорудження: все говорить за те, що перед нами приміщення для зберігання та перероблювання продуктів.

Особливу увагу привертає до себе відкрите в урочищі Довжик поблизу с. Верем'я прямокутне вимазане глиною і випалене заглиблення розміром $4,5 \times 3$ м з шістьма зернотерками й кількома посудинами, серед яких було дві великих грушоподібної форми³⁾). Чи не було й це приміщення спеціально пристосоване для перемелювання та зберігання продуктів землеробства? Здогад цей тим більш імовірний, що поруч з описаним заглибленням в руїнах тієї ж самої будівлі відкрито невелике окреме чотирикутне приміщення у вигляді підземного склепіння розміром $2 \times 1,25 \times 2,25$ м, у якому, крім сухої землі, дослідник нічого не знайшов; проте можливо, що в ньому в давнину зберігалося перероблюване на зернотерках зерно.

Підземне склепіння розміром $1,25 \times 1 \times 1,5$ м знайшов В. Хвойка і в другому місці поблизу с. Верем'я. Належало воно до великої будівлі, в якій було знайдено понад 15 глиняних посудин, а також кілька зернотерок⁴⁾. Два подібних приміщення В. Хвойка відкопав також в околицях с. Халеп'я. Одно-

¹⁾ В. Хвойка, Каменний век, с. 780, 781, 784.

²⁾ Там же, с. 771, 785—786, 790.

³⁾ Там же, с. 790. Про це приміщення ми вже згадували вище (с. 31).

⁴⁾ Там же, с. 786.

з них було 1,75 м завдовшки, 1,45 м завширшки і 2,65 м завглибшки. В ньому всі чотири стіни і підлога були ретельно вимазані й випалені. Одну із стін прорізував хід на точок з чотирма східцями. Підлогу підземного приміщення вкривав товстий шар попелу, серед якого місцями лежали черепки посуду й купи перепаленої пшеничного зерна¹). Перед цим приміщенням на віддалі одного метра лежали три гарно вигладжених зернотерки: дві з рівними, а одна з заглибленим робочим краєм. Трохи далі на тій же самій площині знайдено горщик, наповнений кремінними віщепками, які В. Хвойка приймав за серпи²). Друге знайдене під завалом печини підземне склепіння з чотирма гляніяними стінами було завглибшки понад 3,25 м. Дно його теж було вкрите попелом, в якому знайдено багато зерна якоїсь рослини, подібної до кропу чи ганусу³). Крім того, в обох цих склепіннях знайдено багато черепків битого посуду, серед яких було по кілька невеликих, мальованих зсередини мисочок. Щодіні підземні приміщення відкрито ще і в околицях сс. Черняхова, Новоселиці та Стайок.

Як бачимо, всі описані підземні спорудження безпосередньо належали як складові частини до великих будівель, при чому завжди містилися не в центрі їх, а скраю. Щождо самих великих будівель, то майже ні в одному випадку не відзначено присутності в них печей, вогнищ чи покидьків їх; отже цілком очевидно, що це були не житлові будівлі.

Хоча В. Хвойка й припускав можливість культового призначення описаних вище будівель з підземними приміщеннями, проте навряд чи можна здатися на це. Весь речовий інвентар, знайдений в описаних будівлях та в найближчому їх оточенні, свідчить, що вони безперечно мали господарчі функції. Особливо яскраву ілюстрацію до цього дає площацка, розкопана в урочищі Довжик. Найімовірніше можна визначити описані підземні приміщення, як ями для зберігання продуктів землеробства. Можливо також, що в них зберігали й інші харчові продукти. Принаймні на таку думку наводить знахідка в одному приміщенні з околиць с. Верем'я складених у дві купи кісток тварини⁴).

Маючи добре вимазані глиною й випалені стіни й підлогу, підземні склепіння чудово захищали зерно та інші продукти від вогкості і шкідників. Зерно в них, мабуть, сипали просто на підлогу. Це не виключає можливості, що окремі види зерна, муки чи інших сипких продуктів могли стояти в посуді: так можна пояснити знахідки в цих підземелях чималої кількості черепків. У безпосередньому сусістві з ямами для зерна було, мабуть, приміщення для обмолоту та перемелювання зерна. Тут, іноді на особливих підставках („п'єдесталах“), лежали зернотерки, тут же таки стояв посуд із зерном та мукою і зберігався інший землеробський реманент. Отже площацки з підземними приміщеннями, мабуть, становлять собою руїни якихось громадських будівель, де відбувалися роботи, зв'язані з переробленням продуктів землеробства. Вони майже завжди розташовані посередині селища. Звичайно, все це не виключає можливості, що в них могли іноді й жити. Проте відсутність у них печей, вогнищ та покидьків їх лише підкреслює не житловий, а господарчий їх характер.

¹⁾ З дослідів проф. К. Фляксбергера видно, що звуглітися, але не перегоріти зерно могло, очевидно, лише в посуді (К. Фляксбергер, Находки культурных растений доисторического периода, Архив истории науки и техники, в. 2, Л., 1934, с. 171). Отже й викопане в підземних приміщеннях звуглена пшеничне і просяне зерно стояло, мабуть, також у посуді, черепки якого знайдено там же таки коло зерна. Щождо попелу, серед якого лежало зерно, то він міг лишитися від зерна, насипаного просто на підлогу. Згоріти ці зернові запаси могли випадково від пожежі.

²⁾ В. Хвойка, Каменный век, с. 773.

³⁾ Там же, с. 777.

⁴⁾ Там же, с. 785.

Отже С. Гамченко, здається, не помиляється, коли знайдені в подільських оселях трипільської культури конусовидні ями з вимазаними й випаленими долівками та стінами просто вважав за льохи, що були сковищами для продуктів¹⁾. За його спостереженнями, викопували ці ями або надворі біля входу до хати, або в самій хаті²⁾. Імовірно, що над зовнішніми ямами-сковищами будували й особливі невеликі круглі ятки³⁾. А ще більш імовірно, що ями просто накривали хмизом, листям чи гноєм, подібно до того, як це робили давні германці⁴⁾. Круглі ями, поширені до дна, знайшов і В. Доманицький поблизу с. Колодистого на Звенигородщині⁵⁾. Хоч О. Спідзін висловив гадку, що ці ями призначенні були для поховань, проте дуже імовірно, що поховання з'явилися в них пізніше; спочатку ж ями мали чисто господарче призначення — як сковища для зерна та інших продуктів.

З усього сказаного вище можна зробити той висновок, що давнім родовим громадам Середнього Подніпров'я в різних місцях були відомі два варіанти земляних ям-зерносковищ: чотирикутні і округлі. Вони мали вимазані глиною й добре випалені стіни і завжди тісно в'язалися з іншими господарчими чи житловими будівлями, при чому містилися або в самих будівлях, або поблизу коло них. Разом з іншими господарчими та житловими будівлями вони входили, як складові частини, до спільногородового селища-двору.

Будівлі з підземними склепіннями досягали іноді розмірів 18×18 м. В таких будівлях могло разом працювати понад десяток чоловіка. Зрозуміло, що ці приміщення й зерносковища належали не окремим родинам, а цілим громадам: це були будівлі для колективного перероблювання й громадського зберігання спільних харчових продуктів.

Інтересно нагадати тут, що громадські місця для перероблення зерна часто трапляються у негрів річки Конго у внутрішній Африці. Ці місця завжди розташовані посеред селища і мають вигляд добре втоптаних глиняних точків. На них кладуть великі колоди з боковими ямами — ступи, в яких товчуть просо та маїс⁶⁾.

Лише в сільській громаді „дім та його додаток, двір, уже становить приватну власність землероба, тим часом як уже задовго до запровадження землеробства спільний дім був однією з матеріальних основ попередніх форм громади“⁷⁾. Отже й сковища мусили належати до матеріальних основ родових громад у їх розквіті. Потреба зберігати зерно, крім усього іншого, випливала з умов самого колективного виробництва. „Умови продукції є разом з тим і умови репродукції. Ніяке суспільство не може безупинно продукувати, тобто репродукувати, не перетворюючи безупинно певної частини своїх продуктів знову на засоби продукції або на елементи нової продукції... Призначена з самого початку для продуктивного споживання, та частина існує здебільшого в таких натуральних формах, що вже самі собою виключають особисте споживання“⁸⁾.

Ями на зерно, мабуть, існували й по інших не трипільських оселях ранніх часів родового ладу на Середньому Подніпров'ї, проте натрапити на них дослідникам покищо ще не пощастило. Поза межами України надзвичайно інтересну яму на зерночасів неоліту відкрито 1929 р. в дельті Ніла. Вона

¹⁾ С. Гамченко, Спостереження над даними дослідів трипільської культури, с. 39, Отчет Арх. ком. за 1909—1910 гг., с. 177.

²⁾ Отчет Арх. ком., с. 177.

³⁾ С. Гамченко, Спостереження, с. 39.

⁴⁾ Про давніх германців Таціт писав: „Вони мають звичай викопувати ями, які накривають великою кількістю гною, як притулок на зиму та як сковище для хлібного зерна“. Сочинения Корнеля Тацита, т. I, СПБ, 1886, с. 49.

⁵⁾ А. Спідзін, Раскопки глиняних площацок близ с. Колодистого, с. 106—107.

⁶⁾ Ф. Ратцель, Народоведение, т. II, с. 323.

⁷⁾ Архів К. Маркса и Ф. Энгельса, т. I, с. 272.

⁸⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, с. 479—480.

відрізнялась від описаних вище тим, що стіни мала невипалені: в яму був опущений очеретяний великий кіш, в якому знайдено багато зерна пшениці (*Triticum dicoccum*). Там же таки знайдено й другу обмазану глинаю яму з кістками коней, великою рогатої худоби, овець та свиней. Ями траплялися не лише поза житловими будівлями, а й у самих будівлях — поблизу вогнища¹⁾.

В пізніші часи ями на зерно відомі були на території Середнього Подніпров'я слов'янам. Ці ями були круглі, трохи поширені донизу і мали невипалені стіни²⁾. Такі ж самі ями на зерно та кортоплю траплялися ще донедавна по різних місцях Європи і Азії³⁾. Відомі вони також і деяким африканським племенам, приміром, кафрам, які викопують собі ями на зерно в хлівах⁴⁾.

Нешодавно Л. Козловський, описуючи „будівлі культури мальованої кераміки“, описав також 7 ям, відкритих в околицях с. Кошиловець Заліщицького повіту в Польщі. Згадані ями були округлі, широкі (120—230 см завдовжки й 100—190 см завширшки) й мілкі (80—120 см завглибшки). Лише одна з цих ям була під печиною точка; і інші були дуже далеко поза межами сущільної печини. Засипані ями були кістками тварин, черепашками, уламками посуду та знаряддя, дрібними шматками печини тощо. Л. Козловський вважає ці ями за „шпихліри“ — скрини для живності⁵⁾. Проте навряд чи можна пристати на його думку. Подібні ями трапляються часто і на Середньому Подніпров'ї. Зокрема їх відзначив В. Хвойка в розкопках землянок на ківських узгір'ях, М. Макаренко — в урочищі Жолудівці поблизу с. Халеп'я, С. Гамченко — в околицях Криничок та Коритного, В. Козловська — біля сс. Сушківки та Баликів⁶⁾. Авторові цих рядків також довелося спостерігати такі ями під час розкопок у 1934 р. в поблизу с. Халеп'я. Найхарактерніша ознака їх та, що вони завжди бувають завалені покидьками із і та різного сміття: черепашками, попелом, битими черепками та кістками тварин⁷⁾. Тому їх треба вважати не за комори-ями на зерно, а за смітникові ями. Справжні ями на зерно здебільшого тісно в'язнуться з якимись житловими чи господарчими будівлями і бувають глибокі, вузькі і добре захищені від вогкості та шкідників. Широкі ж мілкі ями, викопані окремо від іншої будівлі, якою б їх надбудовою не накрити, ніколи не зможуть задовільнити цих вимог.

XI

Наведені вище матеріали показують, що давні родові громади Середнього Подніпров'я знали вже кілька культурних рослин, мали знаряддя для копання землі, збирання врожаю і молоття зерна, а також викупували ями і будували особливі приміщення, щоб зберігати продукти землеробства. Все це свідчить, що зем-

¹⁾ Prof. Dr. H. Junker, Die Grabungen der Wilner Akademie der Wissenschaft auf der neolithischen Siedlung von Merimde-Benisalame (Westdelta des Nils). Forschungen und Fortschritte, 1930, № 4, S. 49—50. Пор. Б. Пиотровский, Современное состояние изучения додинастического Египта, Проблемы истории докапит. обществ., 1934, № 7—8, с. 135.

²⁾ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжьей горе в 1891 году, Киевская Старина, 1892, кн. 1, с. 79. Цікаво відзначити, що М. Беляшівський знаходив у ямах на Княжій горі, поруч з різним побутовим інвентарем, також і перепалене зерно хлібних рослин. Однаке ні про яке культове призначення цих ям не може бути й мови. Пор. Н. Беляшевский, Раскопки на Княжьей горе в 1891 году, Киевская Старина, 1893.

³⁾ Інтересно, що в багатьох названих країнах зернові ями випалюють соломою. M o s z y ū s k i, Kultura ludowa słowian, t. I, Kraków, 1929, s. 228. Ф. Ратцель, Народоведение, т. II, с. 397.

⁴⁾ Ф. Ратцель, Народоведение, т. II, с. 122.

⁵⁾ L. Kozłowski, Budowle kultury ceramiki malowanej, s. 17—18.

⁶⁾ В Хвойка, Каменний век, с. 7—8. М. Макаренко, Халеп'я, с. 3. Отчет Арх. комиссии за 1909—1910 г., с. 177. В. Козловська, Точки трипільської культури біля с. Сушківки, с. 47—49. В. Козловська, Розшуки та розкопки на правому березі Дніпра між М. Ржищевом та с. Баликами. Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., с. 43.

⁷⁾ В. Хвойка, Каменний век, с. 758.

лоробство тоді було вже досить розвинене. Отже, було б дуже інтересно встановити розмір і форми тодішнього землеробства. На жаль, певних матеріалів щодо цього ми не маємо і можемо тут лише висловити деякі загальні міркування.

Деяке уявлення про розміри землеробства можуть дати відомості про кількість зерна, знаходжуваного в давніх зерносховищах, а також про кількість полови та збоїн, домішуваних до печини.

Як уже вказувалось вище, в підземному склепінні, розкопаному в околицях с. Халеп'я, В. Хвойко знайшов купи перепаленої пшеничного зерна в товстому шарі попелу¹⁾, що утворився, видимо, теж із перепаленої зерна²⁾. В другому склепінні, знайденому недалеко від першого, також відкрито багато перепаленої зерна якоїсь рослини ніби ганусу чи крону³⁾. Отже, взагалі можна сказати, що зерно в цих склепіннях-зерносховищах траплялося в чималій кількості. На жаль, дослідник не подає кількості його в цифрах. Проте, коли взяти до уваги розміри підземних зернових ям, що досягали 6—8 куб. м⁴⁾, коли припустити, що їх насипали зерном лише до половини, коли згадати про наявність майже на кожному точку кількох чималих посудин, в яких теж могли переховувати продукти землеробства, — то можливі давні запаси зерна видадуться досить великими, навіть коли взяти до уваги, що належали вони не окремим родинам, а цілим родовим громадам.

Цьому здогадові не суперечать і спостереження над кількістю полови та збоїн в обмазці. В руїнах давніх родових будівель обмазки з домішкою трапляється відносно небагато, надто коли рівняти її до кількості знаходжуваної там печини взагалі. Отже й полови та збоїн на виготовлення її потрібно було теж небагато. Але робити з цього висновки про невелику кількість зерна не можна: адже ми не маємо ніяких підстав для того, щоб стверджувати, що вся половина і збоїни, одержувані від перемолоту хліба, йшли на домішку. Більша кількість їх ішла, мабуть, на годівлю худоби. Можна лише висловити загальну думку, що спостереження над кількістю домішок у печині не дають підстави зменшувати ту можливу гіпотетичну кількість зерна, про яку була мова вище.

Про чималі зернові запаси ніби говорить і чимале число зернотерок, що їх знаходять у руїнах осель давніх родових громад. Однак треба пам'ятати, що, поперше, молоття зернотерками відбувається дуже поволі і багато зерна переробити ними не можна, а подруге, зернотерки вживали для перероблення не самих лише продуктів землеробства, а й інших, потрібних у побуті та виробництві речовин (жолудів, черепашок тощо).

При всьому тому роль продуктів землеробства в харчуванні давніх родових громад була відносно незначна. В рештках давніх житлових будівель дослідники завжди знаходять велику кількість кісток свійських і диких тварин, а також іноді цілі звалища черепашок річкових молюсок⁵⁾. Отже м'ясна і рибна їжа, безперечно, займала видатне місце в харчуванні давніх родових громад. Але й рослинна їжа була репрезентована не самими лише продуктами землеробства: плоди диких рослин — яблука, груши, терен, горіхи, жолуді, різноманітні ягоди, а також гриби й коріння були, мабуть, у широкому вжитку давніх родових громад. Принаймні про вживання плодів диких лісових рослин свідчить знайдений під час розкопок 1934 р. на одній з трипільських площаць в околицях с. Халеп'я шматок печини з яскравими відбитками цілої жмені жолудів. Отже, продукти землеробства далеко не задовільняли всіх

¹⁾ В. Хвойка, Каменний век, с. 773.

²⁾ В. Хвойка, Начало земледеля, с. 1.

³⁾ В. Хвойка, Каменний век, с. 777.

⁴⁾ Там же, с. 773, 791.

⁵⁾ В. Хвойка, Каменний век, с. 800. В. Козловська, Розшуки та розкопи на промисловій зоні Дніпра, с. 43.

потреб давніх родових громад Середнього Подніпров'я: продукти скотарства, рибальства та збиральництва також посідали велике місце в їх харчуванні¹⁾.

Все сказане наочно доводить, що землеробство родових громад було ще дрібне²⁾. Про це ж свідчить і тогочасне знаряддя. Ніяких вказівок на існування рала в землеробстві родових громад Середнього Подніпров'я ми не маємо; не маємо також даних і про те, що вже за тих часів уміли використовувати тяглову силу тварин. Зауваження В. Хвойки, що давнім землеробам у їхній роботі могли допомагати свійські тварини — бики та коні, не має під собою ніякого реального ґрунту. Важливим відомим нам знаряддям для оброблення землі були рогові та кам'яні мотики, поруч з якими, мабуть, існували дерев'яні палиці - копачі, суковатки тощо. Усім цим знаряддям, навіть працюючи цілою громадою, можна було обробити невеликі порівнюючі ділянки. Це можна спостерігати й на прикладі сучасних первісних землеробів. На Новій Гвінії, приміром, „маленькі плантації тубільців розкидані серед неосяжного простору незайманих лісів"³⁾. Невеликі розміри оброблюваних ділянок дослідники спостерігали також у бразильських індійців, у жителів Малакки, Юкатана, Малайського архіпелага тощо⁴⁾.

З усього сказаного можна зробити той висновок, що землеробство було надзвичайно важливою, хоч може й не переважною галуззю виробництва в економіці давніх родових громад Середнього Подніпров'я. Поруч із землеробством велике значення в господарстві мали такі галузі виробництва, як скотарство, рибальство і сособливо збиральництво.

Однією з характерних прикмет первісного землеробства є т. зв. вогнєве господарство. Суть його полягає в тому, що перш ніж засіяти свою дільницю, землероб очишає її за допомогою вогню від усякої рослинності. Це робиться з подвійною метою — і щоб відвоювати від незайманих лісів та степів потрібну для хліборобства площину, і щоб знищити на ній всі непогрібні шкідливі рослини, які заваджали б обробити землю і заглушали б засіви. Колективне вогнєве господарство здебільшого існує при системі т. зв. „кочового“ землеробства, що характеризується частою зміною оброблюваних ділянок в залежності від виснаження ґрунту, при чому разом із зміною ділянки часто переноситься з місця на місце й оселя. Обидві названі риси первісного землеробства — зміна ділянок й перенесення оселі — зумовлені однією причиною, а саме — низьким рівнем розвитку продуктивних сил, зокрема примітивною землеробською технікою, що не має ще рала з воловою тягою⁵⁾ і не знає штучного удобрення.

Лише з того часу, як „залізо стало служити людині“, з часу „залізного меча, але також і залізного плауга та сокири“ вогнєве господарство можна було провадити в широкому масштабі. „Залізо створило обробіток землі на великих дільницях, зробило можливим перетворення в ріллю широких лісових просторів; воно дало ремісникамі знаряддя такої твердості й гостроти, що їм не міг протистояти ні один камінь, ні один з відомих тоді металів. Все це не зразу: перше залізо було часто м'якше за бронзу. Камінна зброя через те зникла лише поволі; не лише в пісні про Гільдебранта, але й у битві при Гастінгсі 1066 р. ще пускають у діло кам'яні сокири“⁶⁾.

¹⁾ Характерно, що в індійців, які перебували на найнижчому ступені варварства, продукти городництва складали хоч „дуже істотну частину їх харчування“, проте, очевидно, не задовільняли всіх вимог на продукти споживання. І навіть жителям Центральної Америки та південним, що досягли вже середнього ступеня варварства, штучно зрошені городи давали лише „головні споживні засоби“. Ф. Енгельс. Происхождение семьи, с. 33.

²⁾ Ф. Енгельс визначав, що ірокези господарювали на „невеликих городах“. Там же, с. 101.

³⁾ Н. Zöller, Deutsch-Neu Ginea, Berlin, 1891, S. 245.

⁴⁾ Л. Крживицкий, Хозяйственный и общественный строй первобытных народов, с. 45—46.

⁵⁾ Н. Зібер, Чerki первобытной экономической культуры, с. 35—40. Л. Крживицкий, Хозяйственный и общественный строй первобытных народов, с. 46.

⁶⁾ Ф. Енгельс, Происхождение семьи, с. 141—142.

Наявність мотики, палиці-копача та суковатки, чи волокуші, як головних знарядь виробництва, кооперативна організація праці, примітивний поділ праці за статтю та віком — ось що характерне для вогневого землеробства ранніх родових громад.

За цієї системи землеробства найважчую частину роботи — рубання й випалювання лісу та чагарнику — виконують чоловіки, що належать до певної громади; чоловіки ж огорожують гіллям очищенну ділянку, щоб захистити майбутні засіви від пошкодження дикими і свійськими тваринами. А вже на випаленій, укритій попелом ділянці після дощу не трудно посіяти насіння і пошкрябати суковаткою та мотикою або перекопати копачем верхній шар ґрунту¹⁾. Цю роботу виконують жінки і діти; вони ж при потребі полють свої засіви, бережуть недостиглі рослини від нападу птахів, а пізніше — збирати та перероблюють урожай. Всі ці риси властиві примітивному землеробству всіх племен, що це й донині живуть родовим ладом²⁾.

Чи притаманні були названі вище риси „вогневого господарства“ землеробству родових громад Середнього Подніпров'я, — напевно сказати не можна; проте немає нічого неймовірного в такому припущення. Якщо простежити на карті розташування місцевонаходжень трипільської культури, то можна зауважити, що вони простягаються з північного сходу на південний захід, широкою смugoю, яка майже точно збігається з сучасною лісостеповою зоною. Цілком імовірно, що родові громади Середнього Подніпров'я жили якщо і не в лісовій смузі, то принаймні в богатому на ліс лісостепу³⁾). В усякому разі знахідки кісток бобра в руїнах давніх землянок на київських горах, а також у залишках трипільських глиняних будівель у с. Сабатинівці на Поділлі, свідчить про існування в давнину в тих місцевостях густіших, ніж тепер, лісів. Щождо рельєфу місцевості, то рештки давніх трипільських селищ трапляються в переважній більшості випадків на південних схилах підвищених плато, не близько біля річок.

Отже, хоча і не було, можливо, потреби винищувати незайманий ліс, але принаймні очищати лісові галявини від чагарнику та бур'яну в усякому разі доводилося. Широке застосування вогню як технічного засобу в будівництві та побуті цілком припускає можливість застосування його і з метою очистити землю спід лісової і степової рослинності. Можливо, також доводилось за допомогою вогню очищати від стерні вже й не один раз засівані ділянки. Ще навіть у давніх германців „родина громада, — як вазначає Ф. Енгельс, — щороку обробляла іншу ділянку, а ріллю минулого року залишала під паром чи й зовсім давала їй зарости. При рідкому населенні завжди в таких умовах залишалося досить вільних пустошей, щоб усунути можливість усяких суперечок за землю“⁴⁾). Все це ще більшою мірою стосується давніших, ніж германських, родових громад. В зв'язку з цим можна зауважити, що хоч свої дільниці давні землероби Середнього Подніпров'я, напевне, й міняли, однаке домівок своїх вони, мабуть, слідом за ними не переносили: занадто бо багато праці потребувало спорудження вимазаної глиною і добре випаленої землянки чи надземної будівлі.

Звичайно, при тодішньому розвитку продуктивних сил в землеробських роботах за певним поділом праці брала участь ціла родова громада. Щождо значення жіночої праці в землеробстві родових громад, то навряд чи можна

¹⁾ Порядок робіт бував різний, але частіше спочатку сіють насіння, а вже потім перекопують ґрунт. Див. Г. Глінський, О лядном полеводстве, Журнал мин. гос. имуществ, 1854, январь, с. 46.

²⁾ Пор. Н. Зібер, Очерки первобытной экономической культуры, с. 9, 36.

³⁾ „Лесостепная зона и до исторического времени представляла ландшафт, в котором сочетались широколиственные леса и северные степи“. Г. Гроссе, Лес и степь в их взаимоотношениях в пределах лесостепной полосы Восточной Европы, Воронеж, 1930, с. 89.

⁴⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, с. 125.

недооцінювати її. В усякому разі киркування землі, догляд за молодими рослинами, збирання врожаю, а надто ж перероблення зерна — оскільки воно, як ми бачили, купчилося в оселях родових громад здебільшого поблизу печі — напевне, перебувало в жіночих руках. Отже, роль жіночої праці в хліборобстві родових громад була чимала. Пізніше в сільській громаді, з запровадженням в обробіток землі плуга, більшого значення набирає землеробська праця чоловіків. У давніх германців „всередині дому панування жінки, очевидно, безперечне: правда, на ній, на старих і дітях лежать усі хатні роботи, чоловік полює, п'є чи байдикує. Так каже Тацит; але через те, що він не каже, хто обробляв поле, і певно заявляє, що рabi лише вносили податки, але були вільні від панщини, то, очевидно, маса дорослих чоловіків уже повинна була виконувати ту невелику роботу, що її потребувало землеробство”¹⁾). Можна припустити, що це були в основному ті роботи, з якими жінки не в силі були впоратися: розчищання дільниць спід лісу, оранка тощо.

Значення жіночої праці в тодішньому родовому господарстві ще яскравіше виступить, коли ми згадаємо, що плоди диких рослин, а також річкові молюски, які займали таке велике місце в харчуванні родових громад, збирали також жінки; вони ж, очевидно, виконували більшість робіт на будівництві глиняних споруджень, вони ж обробляли шкури, пряли, ткали, шили, варили їжу²⁾, ліпили посуд і господарювали в домівці. Все це разом з родовими відносинами зумовлювало видатне становище жінки в громаді; ще поважнішим воно було раніше — до виникнення чоловічого скотарства³⁾) — і, може, ідеологічним відгуком суспільно-економічних відносин тих далеких часів був на Середньому Подніпров’ї культ жіночого божества, виявом якого, напевне, є ті жіночі глиняні статуетки, що так часто трапляються в руїнах давніх осель трипільської культури. Навіть у давніх греків, „як зауважує Маркс, становище богинь в міфології вимальовує нам раніший період, коли жінка користалася ще більш вільним і почесним становищем”⁴⁾), ніж то було пізніше, при моногамній родині.

Все сказане вище дає підстави для здогаду, що в давніх громадах Середнього Подніпров’я були ще дуже міцні традиції материнського роду⁵⁾.

XII

Підсумовуючи наслідки своїх розкопок, В. Хвойка і Е. Штерн, у зв'язку з загальними своїми поглядами на площасти, як на культові спорудження, знахідкам посуду з перепаленим зерном в околицях Халеп’я та Петрен надавали теж культового значення, вважаючи їх за жертви. На жаль, автори не дали докладних описів загальної ситуації знахідок; отже й не можна через те ні заперечити, ні погодитися з висновками щодо названих конкретних фактів. Проте з усіх наведених вище матеріалів випливає протилежний

¹⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, с. 123.

²⁾ Там же, с. 139. У датишських народних піснях в цікаві вказівки на давню роль жінки в хліборобстві. Жінки молотять, мелють ручними жорнами, варять „путру“ — щось подібне до лемішки чи каші. Всі ці роботи виконують здебільшого молоді дівчата — вночі. Ця робота мабуть була важка й немила, бо в піснях вгадки, як дівчата мелють плачуши. Ф. Бривземніаке, Народные песни латышей, с. 159 — 160.

³⁾ „Комунастичне хатне господарство, за якого жінки всі чи в своїй більшості належать до того ж самого роду, тоді як чоловіки розподіляються по різних родах, є матеріальною основою того скрізь поширеного за першісної епохи панування жінок, відкриття якого становить третю заслугу Бахофена“. Ф. Энгельс, Происхождение семьи, с. 53.

⁴⁾ Там же, с. 62.

⁵⁾ Навіть давні германці, що жили вже патріархальними родами, щось пророче й священне бачили в жінці. Цю повагу германців до жінок Ф. Энгельс розглядає, як пережиток материнського роду, що відмирає. Ф. Энгельс, Происхождение семьи, с. 123

висновок — не про культове, а скорше про господарче призначення більшості знаходжуваних у трипільських, осадах площацок, на яких знайдено зерно.

Але навряд чи правильно було б цілковито відкидати можливість існування культових споруджень за родового ладу, а також релігійних жертв у вигляді зерна.

Знахідки в руїнах деяких трипільських будівель посуду з перепаленими людськими кістками вказують на якусь, можливо, культову роль тих будівель. Наявність же поруч посуду з попелом іноді є й кам'яних зернотерок ніби натякає на якийсь відгомін у культовому ритуалі землеробської діяльності родових громад. Взагалі ж про відображення хліборобської діяльності в релігійних обрядах родових громад свідчать часті знахідки в могилах з похованнями т. зв. скорченіх кістяків просяного зерна у вигляді жертв, поставлених у посуді, чи ритуальної підсипки під голову покійника¹⁾.

Деякі, щоправда, дуже незначні, відгуки землеробської діяльності знаходимо ми також і в мистецтві давніх родових громад.

Мистецтво родових громад виявилося в двох формах — скульптурі та малюванні, при чому, якщо перше досягло чималого самостійного розвитку, то друге тісно й нерозривно в'язеться з тогочасним ганчарством. У скульптурі хліборобська діяльність майже ніяк не позначилася, коли не брати до уваги сказаного вище про жіночі фігурки в модельках трипільських хат. Щодо тиснення та малювання на посуді, то тут насамперед треба відзначити зображення рослин.

З рослинних мотивів на посуді часів родового ладу найчастіше трапляється стилізоване зображення якоїсь гілки, схожої на сосонку чи ялинку²⁾. Такі зображення досить часто знаходять на тиснених черепках з трипільських селищ³⁾. Виконано їх надзвичайно примітивно: посередині проведено вертикальний стрижень, від якого навскіс — угору чи вниз — відходять довгі бічні галузки, часто пасмами по дві-три вкупі. Бічні галузки здебільшого припадають точно одна супроти однієї⁴⁾ і дуже рідко чергуються⁵⁾. На мальованому посуді такі зображення майже не трапляються. Щоправда, Е. Штерн відзначає два випадки зображення на мальованому посуді „якогось голчастого дерева, очевидно, ялини“⁶⁾. Проте ці зображення нічого спільногого не мають з описаними вище і якнайменше нагадують ялину. Їх виконання різко відрізняється від попередніх. Від середнього товстого звуженого догори й донизу стрижня завжди вгору відходять коротенькі бічні рисочки; вони ніколи не лежать одна супроти однії, і число їх з обох боків стрижня буває часто різне. На наш погляд, зображення вище та-кож і на посуді з розкопок Хвойки: різниця та, що тут вони ще ніби більш подібні до колоска⁷⁾. А на одному з черепків є навіть малюнок рослини з довгим стрижнем — ніби довгого стебла хлібної рослини з маленьким колоском⁸⁾.

¹⁾ В. Г о р о д ц о в , Результаты археологических исследований в Изюмском у. Харьковской губ. в 1901 г., Труды XII археологического съезда, т. I, с. 268, 303, 317, 242, 277, 289, Іого ж, Результаты археологических исследований в Бахмутском у. Екатеринославской губ. в 1903 г., Труды XIII Археологического съезда, т. I, с. 287. В. Г о ш к е в и ч , Клады и древности Херсонской губ., Херсон, 1903, с. 129.

²⁾ Э. фон-Штерн, Доисторическая греческая культура на юге России, табл. II, 1, 3, 7, 8; III, 3; VII, 1; VIII, 9; X, 4, 9, 11.

³⁾ Там же, табл. VI, 5; VIII, 5; IX, 1, 7; X, 8, 12; XI, 10; XII, 3, 11. Див. також В. Хвойка, Каменний век, табл. XXVI, 1 та 2 ряд знизу.

⁴⁾ В. Хвойка, Каменний век, с. 807, рис. 99; табл. XXIV, 9.

⁵⁾ Там же, табл. XXV, перший рис. знизу ліворуч.

⁶⁾ Э. фон-Штерн, Доисторическая греческая культура, табл. VIII, 1 та XII, 11.

⁷⁾ В. Хвойка, Каменний век, табл. XXIII, 1, 2.

⁸⁾ В. Хвойка, Каменний век, табл. XXIII, 8.

Посудину з рослинним орнаментом у вигляді колоска викопано також і поблизу с. Томашівки на Уманщині¹⁾.

Звичайно, з усього цього робити висновок про безпосереднє відображення в мистецтві землеробської праці або принаймні об'єктів землеробства давніх родових громад було б дуже поспішно. Ale не може бути сумніву в тому, що основну причину запровадження в мистецтво рослинного орнаменту треба шукати в трудовій діяльності землероба. Землероб безпосередньо стикався з рослинами, він найглибше усвідомлював їх господарче й декоративне значення — отже лише він і міг винайти рослинний орнамент. Зокрема найбільше працювали, в землеробстві коло рослин жінки — отож, можливо, саме їм і належить честь витворення рослинного орнаменту.

XIII

Подані вище матеріали, хоч і які вони неповні та уривчасті, все ж таки дозволяють встановити, що давні родові громади Середнього Подніпров'я знали вже чимало культурних рослин, а саме: пшеницю, ячмінь, просо, жито, можливо, льон чи коноплі тощо. Вже тоді мали вони різноманітне землеробське знаряддя: рогові і кам'яні мотики, якими, крім інших робіт, могли обробляти землю, кремінні серпи, щоб жати хліб, зернотерки і ступи — перероблювати зерно, великий, іноді гарно прикрашений посуд та випалені ями — зберігати продукти землеробства, дрібні звичайні глиняні горщики — варити лемішку, плоский посуд з низькими бортами — пекти перепички. Відходи землеробства — полову та збоїни — вживали на домішку до глини, з якої будували свої житла та господарчі будівлі, серед яких, можливо, були й спеціально призначенні для перероблення продукуів землеробства.

Все це безперечно свідчить, що землеробство тоді було вже досить розвинене. Ale з цього ж таки видно, що воно базувалося на ручному знарядді, отже не могло не бути дрібним. Зрозуміло, що всі землеробські роботи мусили мати колективний, громадський характер; в них, мабуть, брали участь усі члени родової громади. Ale дуже імовірно, що основні землеробські роботи від перекупування землі аж до перероблення їжі виконували тоді жінки. Продукти землеробства, мабуть, далеко не покривали потреб родових громад у їжі і поступалися перед продуктами скотарства, полювання та збиральництва.

З цього можна зробити такий остаточний висновок: в господарстві давніх родових громад землеробство було надзвичайно важливою, проте не переважною галуззю виробництва: своє значення воно поділяло із скотарством, мисливством та збиральництвом.

Нічого й говорити, що весь землеробський інвентар, будівлі, а надто розчищена спід лісу, чагарнику та бур'яну земля належали цілим родовим громадам, становлячи їх колективну власність. „Перша форма власності — це племінна власність. Вона відповідає нерозвиненій стадії виробництва, на якій народ живе з мисливства та рибальства, скотарства чи, в кращому випадку, з хліборобства. В останньому випадку вона передбачає велику масу ще неосвоєної землі. На цій стадії поділ праці розвинений ще дуже мало і обмежується дальнім поширенням родини: патріархальні голови племені, підлеглі їм члени племені, нарешті, раби. Рабство, що приховано існує в родині, розвивається лише поступово з ростом населення та потреб і з поширенням зовнішніх зносин у формі війни та мінової торгівлі“²⁾.

Всі наведені вище наші висновки, на жаль, базуються все ж таки на дуже ще вузькому матеріалі, що його здобули старі дослідники. Цей мате-

¹⁾ П. Курінний, Розкопи біля с. Томашівки на Гуманщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 рік, с. 2, табл. IX, 1.

²⁾ К. Маркс і Ф. Энгельс, Немецкая идеология, Партиздат, 1934, с. 12.

ріал часто-густо залишає великі прогалини в наших знаннях про первісну історію землеробства. Отже, завдання істориків докласового суспільства полягає: 1) в якнайпильнішому збиранні нового суворо перевіреного фактичного матеріалу до історії ранніх стадій розвитку землеробства і 2) в правильному висвітленні його на основі марксоленінського вчення про історичний розвиток суспільства.

К. КОРШАК

ЗЕМЛЕДЕЛИЕ ДРЕВНИХ РОДОВЫХ ОБЩИН СРЕДНЕГО ПРИДНЕПРОВЬЯ

РЕЗЮМЕ

„Каждая форма общества имеет определенную отрасль производства, которая преобладает над другими и условия которой поэтом определяют место и влияние всех остальных“ (Маркс).

Земледелие и скотоводство часто сосуществуют вместе, при чем, в зависимости от конкретных условий, большей частью одно из них преобладает: на восточном материке (Евразия) в древности преобладало скотоводство, на западном (Америка) — земледелие. Для того, чтобы земледелие могло возникнуть, человечество должно было пройти долгий путь социально-экономического развития. Функционирование земли как средства производства в земледелии „предполагает целый ряд других средств труда и сравнительно высокое уже развитие рабочей силы“ (Маркс).

Первоначальное развитие форм земледелия представляется так: сначала только как „проводник земледелия“ (Энгельс) возникло мелкое овощное огородничество, а потом уже появилось настоящее зерновое земледелие в собственном смысле. Иными словами: сначала существовала ручная обработка небольших участков земли — огородов, а потом — обработка полей при помощи плуга, влекомого запряженными животными.

Дореволюционная археология не ставила перед собой задачи — изучать экономические и социальные отношения первобытных общин. Перед современными исследователями возникает ближайшая задача — проверить и по-новому осветить материалы старых археологов.

Несомненные свидетельства о знакомстве древних родовых общин с земледелием дают находки остатков зерен и шелухи культурных растений, главным образом злаков — пшеницы, проса, ячменя и ржи (табл. I).

Для обработки почвы служили клиновидные просверленные и непросверленные мотыги из камня, кости, рогов оленя и лося (табл. III, IV, V). Следов существования плуга и никаких указаний на использование в земледелии тягловой силы животных в археологических материалах, относящихся ко времени существования родового строя в Среднем Приднепровье, не имеется.

Уборка урожая производилась, вероятно, просто руками. Но существовали и специальные орудия, которые могли служить древним земледельцам в качестве серпов. Такими орудиями могли быть кремневые пластинки с одним или двумя режущими краями (табл. IV, 1, 2). В качестве серпов употреблялись, вероятно, и кривые луповидные кремневые орудия с одним выгнутым, а другим вогнутым и мелко-иззубренным краем (табл. VI, фото 2).

Никаких орудий, годных для молотьбы, до сих пор не найдено. Вымолоченное зерно перерабатывалось на зернотерках и в каменных ступках при помощи каменных же пестов, которые на Среднем Приднепровье очень часто встречаются в комплексах вещественных памятников неолита, энеолита и бронзы (табл. VII).

Сообщение В. Хвойки о находке в киевских землянках остатков хлеба не подтвердилось; специальное исследование установило, что серые яйцевидные катыши, принятые Хвойкой за части „шишковидных лепешек“, являются копроплитами волка или собаки (табл. VIII).

Хлеб в зерне хранился в больших глиняных сосудах, которые стояли обыкновенно в жилищах на особых глиняных прилавках, в нишах или же на полу в специальных ямках; иногда же сосуды просто вкапывались в пол. Часто сосуды с зерном стояли в особых помещениях, при чем вместе с ними всегда находились каменные зернотерки. Рядом с такими помещениями иногда находились особые прямоугольные подземные склепы. В двух склепах В. Хвойка обнаружил лежащие кучами среди золы обугленные зерна пшеницы и проса. Вероятно, это были ямы для хранения общих родовых запасов зерна и других продуктов питания.

Итак, собранные до настоящего времени археологические материалы с достаточной убедительностью свидетельствуют о возделывании древними родовыми общинами Среднего Приднепровья нескольких культурных растений, о существовании специальных орудий для обработки земли, уборки урожая и перемола зерна, а также о выкалывании ям и постройке особых помещений для хранения продуктов земледелия. Все это говорит о том, что земледелие в то время уже достигло довольно высокого уровня развития. Но отсутствие плуга и наличие только ручных земледельческих орудий показывает, что земледелие того времени не перешло еще с мелких участков на широкие поля. Несмотря на это, оно было чрезвычайно важной, хотя, возможно, и не преобладающей отраслью производства древних родовых общин Среднего Приднепровья. Оно могло существовать и развиваться исключительно благодаря кооперативной форме организации труда в родовых общинках на основе коллективного владения как землей, так и всеми необходимыми средствами производства.

K. KORCHAK

L'AGRICULTURE DES COMMUNAUTÉS TRIBALES DE L'ANTIQUITE DANS LES PAYS RIVERAINS DU DNIPRO MOYEN

RÉSUMÉ

„Chaque forme de la société possède une branche de production déterminée qui prédomine les autres et dont les conditions, par conséquent, déterminent la place et l'influence de toutes les autres branches“ (Marx).

L'agriculture et l'élevage du bétail coexistent souvent ensemble; aussi, dépendant des conditions environnantes, c'est l'un d'eux qui prédomine en majeure partie: ainsi, dans l'antiquité, sur le continent oriental (Eurasie) dominait l'élevage du bétail, sur le continent occidental (Amérique) l'agriculture. Pour que l'agriculture put naître l'humanité avait dû traverser les phases très longues du développement social et économique. Le fonctionnement de la terre, comme moyen de production dans l'agriculture implique une suite d'autres procédés de travail et un développement comparativement élevé déjà de la force ouvrière“ (Marx).

Le développement primitif des formes de l'agriculture se présente de la manière suivante: au début comme „précurseur de l'agriculture“ (Engels) c'est la petite culture maraîchère qui prend naissance; elle est suivie par une véritable culture des céréales dans le sens propre. Autrement dit, il existait au début une culture manuelle sur de petits lots de terre — les cultures maraîchères, vint ensuite la culture des champs au moyen de la charrue, traînée par un attelage d'animaux.

L'archéologie d'avant la révolution n'avait pas pour but d'étudier les rapports économiques et sociaux des communautés primitives. Aussi la tâche des investigateurs actuels est-elle d'éclaircir à nouveau les matériaux des vieux archéologues.

La preuve évidente des connaissances en matière agricole des communautés tribales de l'antiquité est fournie par les trouvailles des restes de grains et de plantes cultivées — des céréales surtout, comme le froment, le millet, l'orge et le seigle (tab. I).

La culture du sol était effectué au moyen de pioches cunéiformes, perforées et non-perforées, en pierre, en os, en bois de cerf ou d'élan (tab. III, IV, V). Aucune trace de la présence de la charrue et de l'emploi des bêtes de somme dans l'agriculture n'a été trouvée dans les matériaux archéologiques se rapportant à l'époque de l'organisation tribale sur le Dnipro moyen.

La récolte était faite probablement tout simplement avec les mains. Toutefois des outils d'un caractère spécial existaient aussi, qui pouvaient servir de fauilles aux agriculteurs anciens. Des outils de ce genre étaient des lames en silex, avec 1 ou 2 bords tranchants (tab. IV, 1, 2). En guise de fauilles on employait sans doute des outils en silex courbés accusant la forme d'une bulbe, dont l'un des bords était convexe, l'autre concave et finement ébréché (tab. VI).

Aucun instrument de battage n'a été trouvé jusqu'ici. Le grain après le battage était râpé ou moulu dans des mortiers en pierre avec des pilons en pierre aussi, qu'on rencontre très souvent dans les pays riverains du Dnipro moyen, — parmi les complexes des monuments de la culture matérielle des époques néolithique, énéolithique et du bronze (tab. VII).

La communication de V. Khvoïka concernant la trouvaille à Kyiv, dans les souterrains, des restes de pain, n'a pas été confirmée; une étude spéciale a établi que les boulettes ovoïdes grises, que Khvoïka avait prises pour des restes de „galettes strobiliformes“ ne sont réellement que des coprolithes de loup ou de chien (tab. VIII).

Le blé en grains était conservé dans de grands vases de terre, posés généralement dans les habitations sur des rayons appropriés en terre, dans des niches ou bien sur le sol, dans des cavités spéciales; parfois ces vases étaient enfouis dans le sol même. Souvent les vases avec le grain étaient gardés dans un local spécialement affecté, les râpes en pierre s'y trouvant toujours aussi. À côté de ce local étaient aménagés parfois des caveaux souterrains d'une forme quadrangulaire. Dans deux de ces caveaux V. Khvoïka avait découvert, couchés en petits tas parmi la cendre, des monceaux de grains calcinés de froment et de millet. C'était probablement des réduits pour garder les provisions de grains et autres aliments appartenant à toute la communauté.

C'est ainsi que les matériaux archéologiques, recueillis jusqu'à présent, témoignent avec beaucoup de persuasion que les communautés tribales de l'antiquité dans le pays du Dnipro moyen, cultivaient plusieurs espèces de plantes, qu'il existait des outils appropriés pour la culture de la terre, les récoltes et le moulage des grains, et qu'enfin des réduits étaient creusés en terre ou des locaux affectés pour garder les produits d'agriculture. Tout cela prouve que l'agriculture avait déjà acquis alors un développement considérable. Mais l'absence de la charrue et les outils manuels seulement pour le travail agricole, démontrent que l'agriculture à cette époque n'avait pas encore franchi les limites des petits lots de terre pour passer dans les champs. Elle devait être néanmoins une branche très importante quoique pas encore dominante alors, de la production des communautés tribales de ces contrées. L'agriculture ne pouvait exister et se développer que grâce à la forme coopérative de l'organisation du travail dans les communautés tribales, sur la base d'une possession collective de la terre et de tous les instruments nécessaires à la production.

Злаки з будівель трипільської культури на Україні

(Додаток до ст. К. Коршака)

На пропозицію Інституту історії матеріальної культури УАН ми дослідили понад 40 зразків переважно глиняної обмазки або т. зв. „печини“ — решток зруйнованих споруджень трипільської культури. Зразки ці зібрані різними дослідниками-археологами. Більша частина їх походить з розкопок, які переводив у свій час В. Хвойка в околицях сіл Халеп'я та Верем'я, нині Обухівського району Київської області, а також із матеріалів, здобутих експедицією Інституту історії матеріальної культури УАН, що провадила розкопки в 1934 році в цих же місцях. Було переглянуто також деякі зборки з сіл Сушківки на Уманщині та Колодистого на Звенигородщині. Серед усіх цих матеріалів заслуговує особливої уваги надзвичайно цінна і рідка знахідка В. Хвойки. Ми маємо тут на увазі звугліні зерна пшениці й проса (див. табл. I), знайдені в чудовій збереженості коло с. Халеп'я.

Всі досліджені нами зразки проглядалися спочатку без попередньої обробки. Вже при цьому було видно, що значна їх частина містить в собі у вигляді домішки велику кількість полови, серед якої трапляються переважно колоскові та квіткові лусочки різних злаків. Ці лусочки являють собою найчастіше тонкі (прозорі) пілівочки з силіцією (SiO_2), що легко руйнуються. Такий спосіб збереженості цих лусок і взагалі генеративних частин судів'я злаків можна з'ясувати тим, що глиняні споруди (скоріше всього, житлові) обпалювались при досить високій температурі. Про це свідчать майже всі зразки печини, або глиняної обмазки, що здебільшого мають інтенсивне цегляно-червоне забарвлення.

Ми звертаємо увагу на спосіб збереження, оскільки це надто утруднювало всю нашу дальшу роботу. Проглянувши таким способом всі зразки, ми перейшли до більш детального аналізу окремого зразка окрема.

Для цього більш цікаві й цінні об'єкти або їх частки звільнювались від прилиплої глини, піску та інших сторонніх домішок за допомогою скальпеля та препарувальних голок і потім піддавалися оптичному дослідженняю. Об'єкти, що нас цікавили, в залежності від потреби розглядалися під лупу чи біномікуляр або з допомогою мікроскопа. При розгляді зрідка видно було жилкування в лусочках, їх основу, верхівку та ін. В зразках доводилось натрапляти на окремі зерна і здебільшого їх роздроблені частки.

Майже всі розглянуті нами зразки мали такі спільні риси, які, на нашу думку, варти уваги:

1. Повна відсутність цілих колосків і колоскових частин, майже повна відсутність окремих стрижнів. Лише в двох випадках довелося знайти частини стрижня, напевне, ячменю (*Hordeum vulgare Linn.*) та окремі колоски з довгими ніжками, характерними для волотюватого суцвіття проса (*Panicum miliaceum L.*).

2. Повна відсутність остюків і навіть їх уламків. Це варто відмітити, оскільки воно може свідчити або про сорти культивованих у ті часи злаків, або про спосіб молотьби, при якому остюки зовсім перетиралися і відвіювалися.

3. Майже повна відсутність соломи чи окремих меживузлів, відсутність піхви, лігула та листя. Лише в окремих зразках ми натрапили на відбитки соломи. У першому випадку це були частки пшеничної соломи; тут же таки були й пшеничні луски та зерна. У другому випадку — частки просяної соломи поруч з характерними луночками від просяного зерна.

4. Наявність майже у всіх зразках великої кількості у вигляді домішки до глини колоскових лусок (*glumae*), менше квіткових (*palaе*) і пілівок (*lodiculae*) переважно пшениці, рідше ячменю та проса і зрідка, очевидно, жита. Тут

таки зустрічались, але порівняно рідко, відбитки у вигляді луночок цілих зерен цих злаків, частіш же роздроблених чи пороздушуваних.

Крім усіх цих зразків з численними колосковими та іншими лусочками, луночками та відбитками, ми дослідили також звуглени зерна пшениці—*Triticum vulgare L.* і, можливо, *Tr. durum*, а також проса—*Panicum miliaceum L.*, про які згадувалось вище. Ці злаки не залишають жодного сумніву про культуру їх у ті часи. Про це свідчить відносно мала засміченість зерна і порівняно великий розмір його. Щоправда, склад звуглених зерен, зокрема пшениці, не одинаковий. Серед переважної більшості зерен, які слід віднести до *Triticum vulgare L.*—м'якої пшениці, трапляються зерна, схожі на *Triticum durum*—твірду пшеницю, але остаточно вирішити питання про наявність тут твердої пшениці за браком достатньої кількості матеріалу не можна. Фляксбергер, що бачив ці зерна в 1930 році, теж остаточного висновку про наявність тут *Tr. durum* не зробив¹⁾.

У своїй останній статті²⁾ про світову колекцію пшениць Фляксбергер зазначає, що „у нас в СРСР пшениця є споконвічною аборигенною рослиною“.

Як видно з усього сказаного вище, наявність пшениці та проса не викликає сумніву. Щодо жита, то в одному з досліджень нами зразків обпаленої глини з околиць с. Халеп'я ми знайшли зерно у вигляді зліпка з глини, що утворився через виповнення породою порожнини, яка залишилась після згорілого зерна. Загальна форма і величина зліпка, а також характер та форма ясно помітного на зліпку зародка дають можливість з певністю твердити, що це зліпок зерна жита. Крім того, нам трапились ще два неповні зліпки таких же зерен — один з них також з характерним для жита зародком. Отже, можна вважати за дуже ймовірне існування в той час жита, чи як культурної рослини на рівні з пшеницею, чи у вигляді випадкової домішки до пшениці.

Знаходження ячменю у вигляді відбитків лусочек, уламків стрижня та окремих зерен свідчить, що, очевидно, він уже був тоді в культурі. Проте незначна кількість зразків з відбитками ячменю та його частин, а також те, що плівочки легко руйнуються, не дає змоги зробити остаточний висновок про вид ячменю.

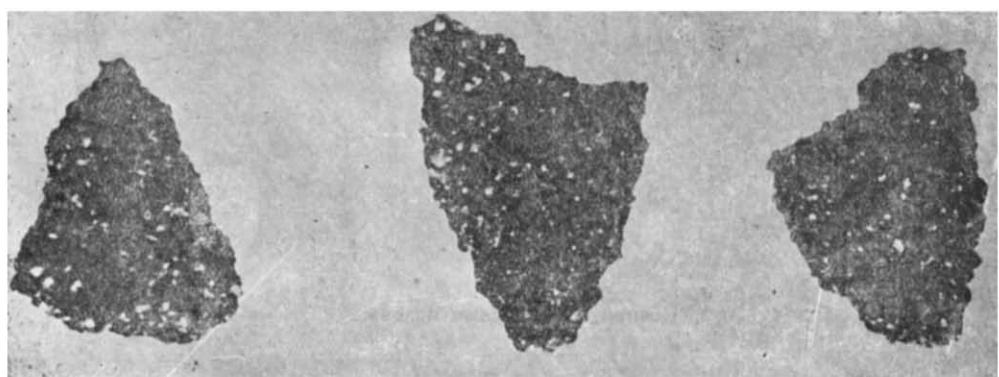
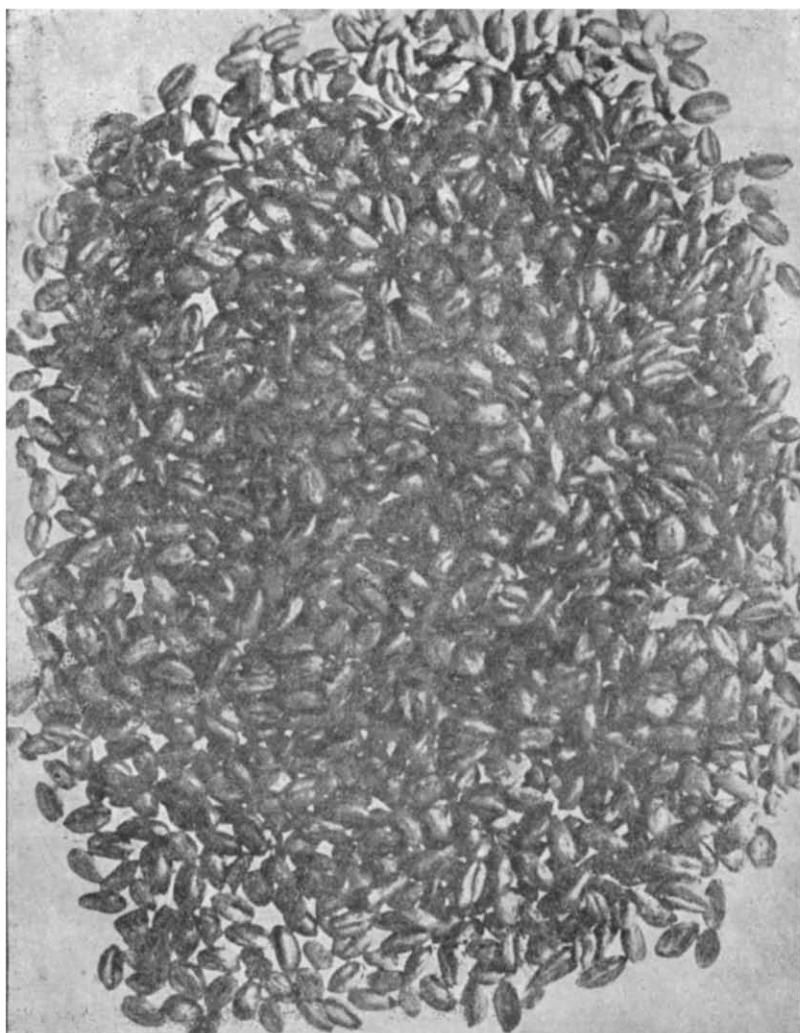
Д. Персидський і О. Липа.

¹⁾ К. Фляксбергер, Находки культурных растений доисторического периода, Архив истории науки и техники, в. 2, 1934, с. 175.

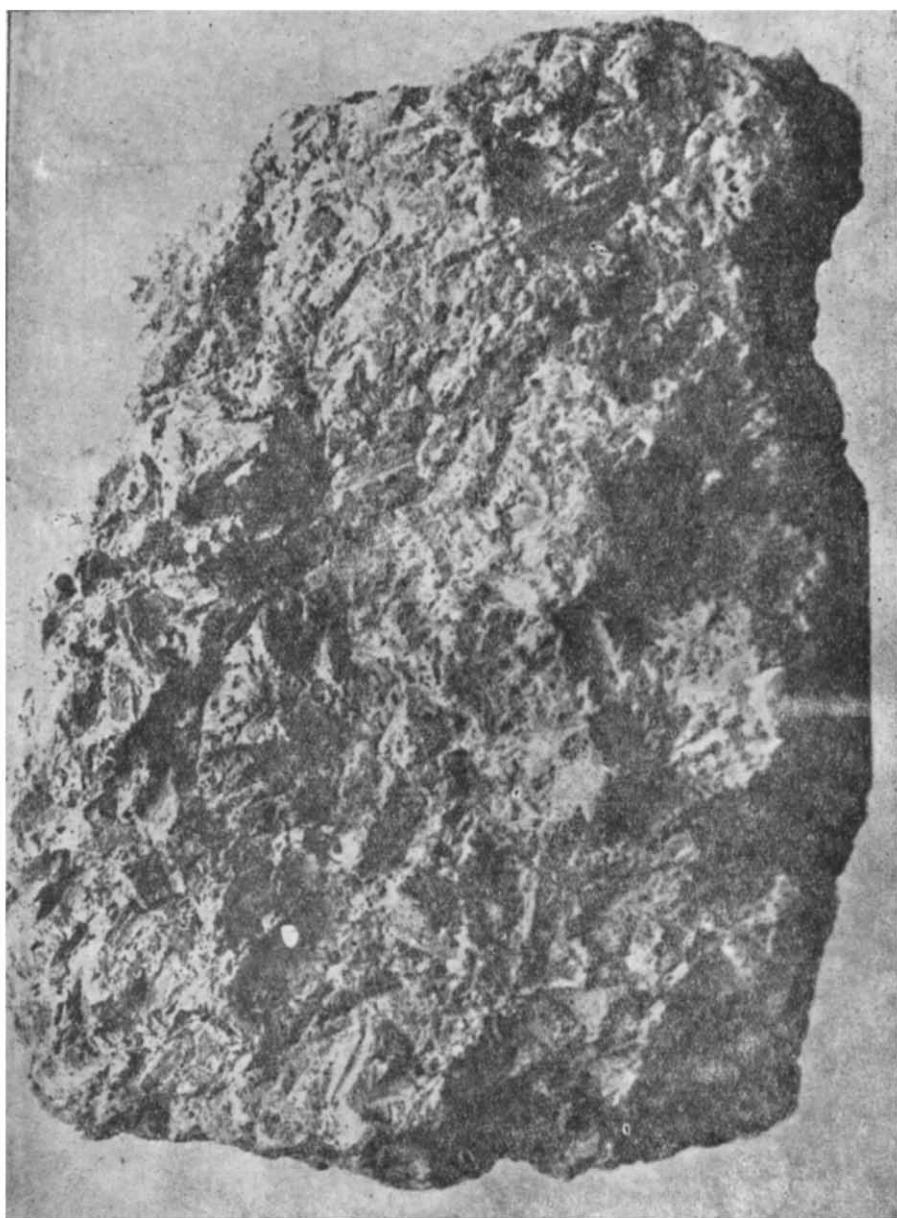
²⁾ Проф. К. А. Фляксбергер, Мировая коллекция пшениц и ее использование, Наука и жизнь, 1934, № 2 с. 19.

Таблиця I

До статті К. Коршака

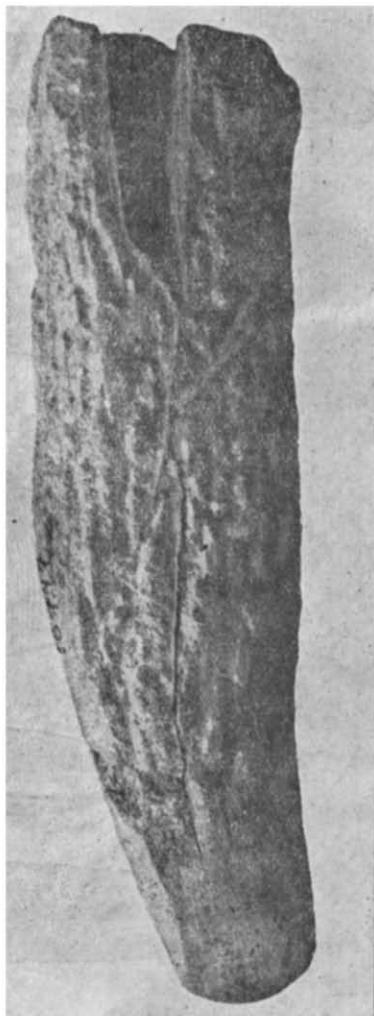
Перепалене пшеничне та просяне зерно з району сс. Тринілля і Халеп'я.
Трохи збільшено.

Печина в відбитками полови.

1

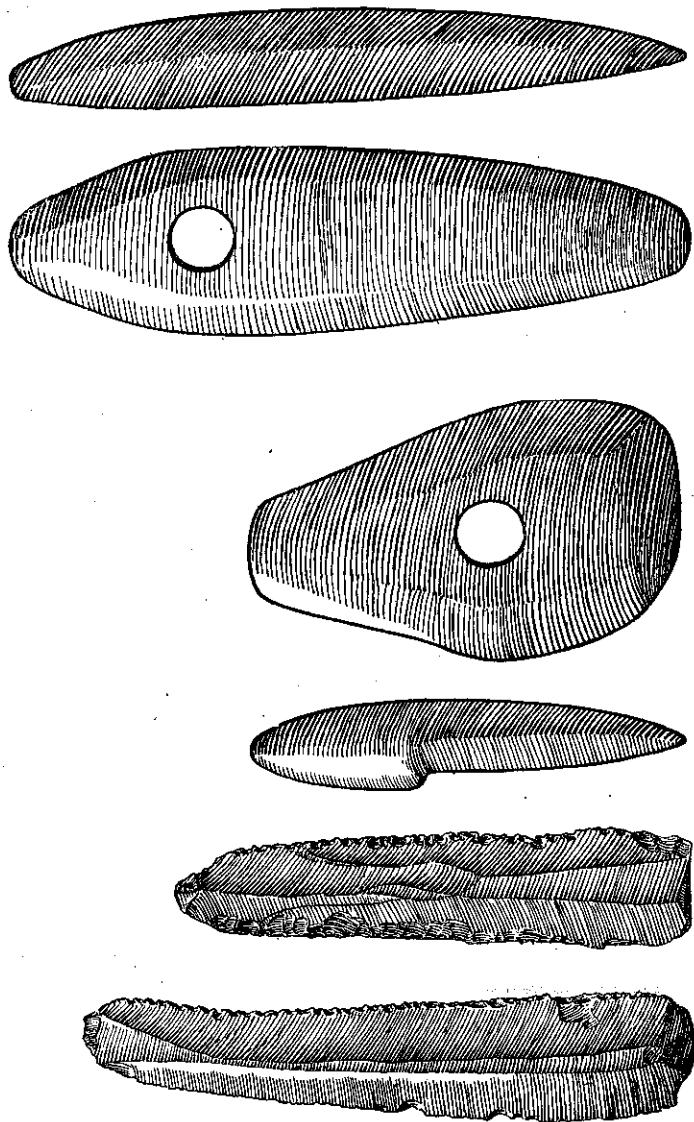

2

Мотики. 1. С. Щучинка Ржищівського району на Київщині.
2. С. Борисівка Линецького району на Вінниччині.

Таблиця IV

До статті К. Корпака

4

3

2

1

Серпн. 1. С. Вишеньки на Київщині. 2. 3. Дніпропетровщина.
Кам'яні мотики. 3. Коростенський музей, № 162. 4. Там же, № 2583.

1

2

Мотики. 1. С. Стіна Тулбчинського району.
2. М. Трактимирів Канівського району на Київщині.

1

2

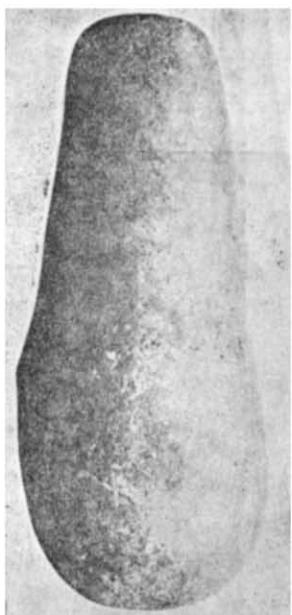

3

4

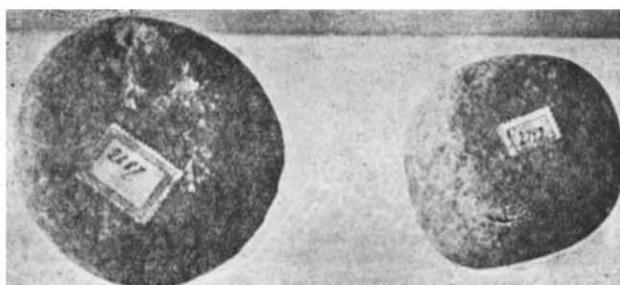
Криві ножі та серпі. 1. Київ, печера на Кирилівській вулиці. 2. С. Вишеньки на Київщині. 3. С. Сивки на Вінниччині. 4. С. Вишеньки на Київщині.

1

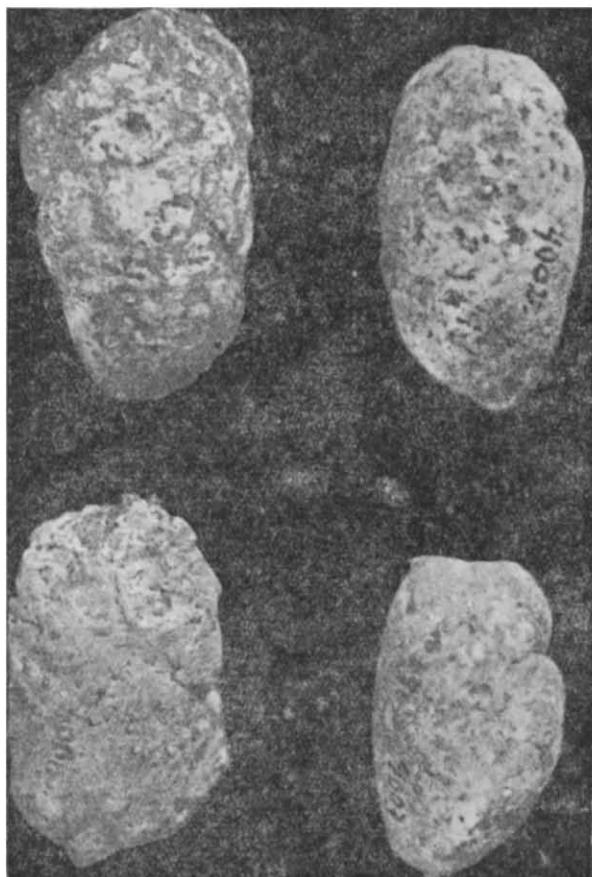
2

3

4

Товкачі та розтирачі. 1. С. Жаботин на Київщині.
2. С. Волосько на Дніпропетровщині. 3. С. Миколаївка
на Дніпропетровщині. 4. З околиць Ненаситецького по-
рота на Дніпропетровщині.

Копроліти. Київ, землянки на Кирилівській вулиці.

Т. МОВЧАНІВСЬКИЙ

ЧЕРГОВІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ

Проблема правильного історичного визначення й широкого соціально-економічного тлумачення відомих матеріальних пам'яток т. зв. трипільської культури повинна зайняти одно з найчільніших місць у радянській історії матеріальної культури.

До цього часу, не зважаючи на кількісне багатство здобутого археологічного матеріалу і чимале число видрукованих окремих звітників, описових і вузько-тематичних праць, чіткого синтетичного визначення трипільської культури в цілому, як і окремих її соціально-економічних компонентів не дано.

На тлі науково-методологічної обмеженості старої буржуазної археології, зокрема таких робіт, як праці Трипільської комісії ВУАК-у, вигідно визначаються наукові розвідки і дослідження з окремих питань Трипілля новіших дослідників, як от: акад. І. І. Мещанінов, проф. Б. А. Богаєвський, С. Н. Биковський, Е. Ю. Кричевський, Т. С. Пассек, а також спроби синтетичних робіт дослідників в Інституті історії матеріальної культури — К. Ю. Коршака та С. С. Магури.

Але всі ці спроби не вирішують, не розкривають ще вичерпно науково-історичної проблеми Трипілля. Основні причини цього полягають у тому, що речовий матеріал трипільських пам'яток сучасним дослідникам доводиться переважно брати з музеїного арсеналу старої археології, яка переводила польові дослідження вкрай незадовільно в методичному відношенні.

Старі буржуазні дослідники, як от В. Хвойка, С. Гамченко, М. Біляшівський, Доманицький і інші, головну увагу під час археологічних досліджень приділяли саме розшукам цікавого і ефектного речового матеріалу, в першу чергу розписної кераміки, і зовсім мало цікавились іншими ознаками й деталями пам'ятки, а лише це й могло висвітлити матеріальне виробництво і форми співжиття в даних поселеннях.

До того ж способи фіксації виявленого матеріалу були в них дуже вузькі й обмежені; окремі дослідники, як от В. Хвойка, часто не вели навіть докладних польових щоденників.

Для ряду буржуазних дослідників з таких установ, як, напр., ВУАК (Трипільська комісія), численні матеріальні вияви трипільської культури залишились загадковими „варіантами“, „фасіями“, які ніяк не вкладалися в звичні рамки формально-типологічного методу, теорії „культурних кіл“, „міграцій“ тощо.

Тому перед сучасними радянськими істориками матеріальної культури стоїть конкретна задача — перевірити і доповнити дані археологічних досліджень старих археологів, бажано на тих же самих чи однорідних об'єктах, які вже ввійшли до існуючої археологічної літератури як „klassичні“ зразки трипільської культури (Трипілля, Халеп'я, Верем'я, Колодисте, Крутобородинці, Сушківка, Усатово й інші).

Але ні в якому разі не можна вважати, що на цей час попередніми археологічними розвідками і розкопками зібрани вже всі найхарактерніші матеріальні вияви трипільських пам'яток. Є чимало місцевостей, великих територі-

ально районів, де не переводились ще жодні археологічні розшуки і досліди Трипілля.

Тому, поруч з перевіркою способом археологічних розкопок старих осередків трипільських пам'яток, необхідно широко розгорнути досліди в нових, ще не обстежених і не вивчених районах розповсюдження даних пам'яток.

Потрібно відрізти відомості й про ті досліди Трипілля, які переводили й переводять окремі провінціальні музеї і дослідники і які ще зовсім невідомі своїми наслідками ні фаховим науковим інституціям, ні фаховій пресі.

Одночасно з цими заходами потрібно і рішуче змінити всю теперішню методику польових дослідів та камеральnoї обробки трипільських пам'яток.

Характерною рисою недавньої „археологічної“ практики була цілковита „монополія“ на дослідження Трипілля в руках так експансивного, як і бездарного ВУАК-у. За цією монополією право на досліди Трипілля зосереджувалося в руках групи буржуазно-націоналістичних дослідників з т.зв. Трипільської комісії. При такій „системі“ на трипільських матеріалах не могли працювати і в належній мірі їх вивчати країні наукові сили Москви, Ленінграда й інших наукових центрів. Сам же ВУАК був нездатний цю проблему розв'язати, як через відсутність кваліфікованих фахівців, так і через неправильну методику досліджень¹⁾.

Правда, членами Трипільської комісії було „накопано“ археологічного матеріалу чимало, але звести всі одержані наукові відомості до якихось єдиних форм чи підсумків було неможливо, тому що кожний дослідник, як колишній უхловий майстер, ховав свої „досягнення“ від інших дослідників; ховав не лише можливі висновки, але й самі матеріали, фотографії, рисунки, щоденники; приховував не тільки методику дослідів, але й джерела матеріального постачання, місце і час самих дослідів. Про широкий обмін досвідом, матеріалами про спільні форми роботи, про підготовку нових фахових кадрів, особливо на такій цікавій археологічній ділянці, як Трипілля, — і мови не могло бути в науково обмежених і націоналістично-замкнених співробітників ВУАК-у. До того ж, відповідно до загального ладу старої феодальної ВУАН, всі дійсні члени ВУАК-у поділили без останку між собою всю трипільську дослідницьку базу УСРР. Так, Білоцерківський „уділ“ взяла В. Козловська, Уманський — П. Курінний, Полтавський — Макаренко, Волинь — Гамченко, Поділля — Рудинський, Одещину — Болтенко і т. д.

Така „удільна“ система, крім дрібно-буржуазного партікуляризму та нездорової конкуренції, в значній мірі спричинилася і до створення відомих численних „трипільських фацій“, бо для кожного удільного дослідника було справою його наукової гідності створити свій власний віяяв трипільської культури, аби він був лише хоч трохи відмінний від продукції інших дослідників.

Цією розбіжністю інтересів окремих дослідників, їх ізольованістю та конкуренцією пояснюються повна неспроможність ВУАК-у скласти не то що єдиний державний план археологічних дослідів на території УСРР, але й будьякую археологічну карту, довідник чи підручну картотеку.

Про дійсно неприпустимий, часто шкідницький характер археологічної діяльності ВУАК-у, особливо в питаннях вивчення трипільської культури, яскраво може свідчити уже хоч би той факт, що всі найважливіші матеріали з дослідів Трипілля за останні 10—15 років, як от щоденники розкопок, рисунки, а часто й фотографії, — відсутні в будьяких державних наукових інституціях і, очевидно, переховуються в приватних осіб у колишніх дослідників з ВУАК-у.

¹⁾ Про діяльність ВУАК-у див: Ф. А. Козубовський, Задачі історії матеріальної культури в другій п'ятиріці, Наукові записки. ІІМК, книга 1, с. 7—10, а також Т. М. Мовчанівський, Проти класово-ворожої контрабанди в науці, Ibid., с. 171—181.

До такої концентрації цінних наукових матеріалів у того чи іншого археолога призводила не лише неправильна організація польової, але й камеральної роботи. Як правило було те, що археолог-дослідник обробляв увесь польовий матеріал самостійно, переховуючи його роками у себе вдома. Від його „вільного“ часу, бажання чи „ласки“ залежав дальший рух і публікація матеріалів. У практиці ВУАК-у траплялось, що через особисті незгоди окремі дослідники 5—7 років переховували у себе цінні матеріали трипільської культури, без жодних спроб їх наукової публікації і культурно-громадського використовування.

До всього цього слід додати, що поодинокі провінціальні дослідники і дослідники в інших радянських республік майже зовсім не допускалися ВУАК-ом до розробки трипільських матеріалів.

Показавши на кількох прикладах безрадісний стан трипільської проблеми в її минулих науково-організаційних формах, потрібно коротко зупинитися й на методіці минулих польових досліджень та методологічних засадах наукового вивчення трипільського матеріалу.

До найбільших методологічних хиб старих дослідів Трипілля слід віднести: абсолютну відсутність принципу колективності та фахової координації праці, відсутність будь-якого єдиного плану не лише в державних межах, але і в окремих дослідах; повну відсталість у методах безпосередніх польових розкопок (розкопування системою штихів на невеликій площі, механічно поділеній на квадрати, або системою траншей; не простежувалися рівні культурних шарів та їх стратиграфія і т. ін.); вкрай незадовільне камеральне опрацювання і фіксація матеріалів; сліпе дотримування методу формально-типологічних описів; уникання соціологічних висновків; абсолютна, науково нічим неумотивована залежність дослідника від думки західноєвропейських буржуазних учених, від старих традицій та суб'єктивно-ідеалістичного способу мислення.

Важко сказати, який саме вид роботи був найбільш неправильним і хиби якого найбільше спричинилися до констатованого глухого кута, в який зайдла трипільська проблема.

Тут, очевидно, однаково важать помилки і в безпосередній польовій роботі, і в камеральній обробці, і в науково-літературному опрацюванні здобутих матеріалів.

До основних складових форм і способів польових робіт на трипільських об'єктах входили розшуки і виявлення пам'яток, при чому ознакою наявності їх були випадкові більш-менш виразні типологічні знахідки на поверхні. Виявлення провадилося без жодного плану, було цілком випадковим і виконувалося здебільшого периферичними музеями і поодинокими дослідниками на місцях. Цілком природно, що в тих місцевостях, де музеїв і археологів не було, жодної роботи по виявленню трипільських пам'яток не переводилося; тому й на археологічній карті (якої, до речі мовити, фактично не існувало) було так багато „білих плям“, це бо районів і округ, ще зовсім недосліджених з археологічного боку. Крім того, бракувало фахової перевірки визначення на місцях, зробленого часто недосвідченими „аматорами“ трипільських об'єктів. Величезною хибою таких визначень була традиція орієнтуватися виключно на наявність „точок“ та виразно „орнаментовану кераміку“. Проте вже можна тепер з певністю констатувати, що значна кількість трипільських пам'яток не супроводиться випаленими з глини точками і не завжди кераміка цих місць багата на характерні, багато орнаментовані зразки класичного Трипілля. Прикладом можуть служити матеріали трипільських осель на середньому низовому Побужжі (Гард, Сабатинівка і інші—за даними експедиції Богес-у), на Бердичівщині, на Волині тощо. Як правило, справа належної наукової фіксації виявлених трипільських пам'яток (фото, рисунки, карти) стояла на надто незадовільному рівні. Навіть спеціально утворена Трипільська комісія ВУАК-у не спромоглася організувати будь-який облік і картотеку виявлених трипільських матеріалів.

Безпосереднє археологічне вивчення трипільських пам'яток складалося з традиційного „штилювання“, тобто зондування, і дальших процесів розкопування та розробки виявлених матеріальних об'єктів.

Метою зондування було виявити наявність та розміри монументальних трипільських споруджень, зокрема „точків“. За такої системи розшуків усі пам'ятки немонументального типу не могли бути виявлені, тим часом як останній вид пам'яток становить для науки особливий інтерес. Так, у практиці Богословської експедиції 1931—1932 рр. залишки трипільських осель на Гарді, в Сабатинівці й інших місцях не могли бути виявлені зондуванням, бо місцеві форми трипільських пам'яток не мали монументального характеру і були виявлені способом застосування спеціальних розвідчих розкопок. На Бердичівщині і Волині в комплексах трипільських пам'яток монументальні форми займають зовсім незначне місце. Так, у с. Райках, в уроч. Ренжерня, трипільські точки були виявлені в незначній кількості лише під насипом курганів із „скорченим“ похованням¹⁾, в той час як численні інші матеріали трипільської культури знаходяться майже у всіх околицях с. Райки, сусідніх сіл Скрагівки, Швайківки тощо (досліди автора за роки 1925—1932).

В залежності від зондування, хібно обраного за провідний дослідчий засіб, визначали старі дослідники і розмір та місце розкопок. Як правило — межі розкопу зумовлювалися розмірами й місцем розташування виявлених „щупом“ точок. Досліджувались лише точки, а їх периферія, яка, напевне, включає дуже важливі археологічні матеріали щодо планування й господарства трипільської оселі, майже повністю і завжди була поза межами дослідів.

Від цього й утворилася прикра обмеженість та звуженість матеріалів трипільської проблеми, що зводилася майже у всіх старих дослідників до єдиного основного питання точків, майданчиків і кераміки.

Сама розробка обраної під розкоп дільниці складалася, з деякими відмінами в окремих дослідників, з таких робіт, як: а) знімання верхнього, засипного шару землі, що вкриває безпосередньо культурний шар з монументальними рештками, б) розчистки поверхні точки та виявлення окремих археологічних речей і їх комплексів, в) археологічної розробки самої монументальної пам'ятки, г) дослідження ґрунту нижче рівня залягання точки, виявлення можливих ям, рівчиків та ін.

В той час, як в окремих місцях трипільські точки залягають на досить значній глибині — до 1, 1,5 м — і верхні нашарування над точками часто включають матеріальні рештки з інших періодів історії людства, — на вивчення стратиграфії та послідовності залягання різних матеріалів старі дослідники не звертали майже жодної уваги. Проте в минулій археологічній практиці траплялись численні випадки, коли були утворені певні умови для простеження хронологічних і матеріально-культурних „стиків“ трипільських пам'яток з археологічними виявами культур інших історичних періодів.

Таке співвідношення Трипілля особливо цікаве щодо матеріалів т. зв. скорчених поховань, дюнних стацій, матеріалів т. зв. Білогрудівського типу та скіфської епохи.

При належній уважності дослідників до питань точної стратиграфії важливе питання порівняльного датування Трипілля, його генези та історичного місця в процесі стадіального розвитку суспільства на території УСРР можна чітко розв'язати.

Так, у порівнюючи невеличких розвідках Богословської експедиції на Гарді²⁾ був уже помічений близький зв'язок місцевих форм Трипілля з іншими,

¹⁾ П. Курінний, Раецька могила на Бердичівщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., Київ, 1927.

²⁾ Див. Ф. А. Ковубовський, Археологічні досліди на території БОГЕС-у, Київ, УАН, 1933, с. 34.

матеріальними виявами пізньо-неолітичного комплексу на Гарді, зокрема з матеріалами типу дюнних стацій, з Усатовим тощо.

Під час археологічних дослідів в околицях м. Плис'кова і с. Чернявки автор даної статті в 1927 р. виявив безпосередній стик трипільських культурних решток з нашаруванням т. зв. Білогрудівського типу. Під час розкопування феодального городища в с. Райках на Бердичівщині (1930—1934 рр.) виявлено цікаву стратиграфію стадіальної послідовності археологічних шарів, за якою під культурносним шаром слов'янського поселення феодальних часів XI—XIII ст. залягали матеріали з VI—IX ст., ще нижче — матеріальні рештки поселення епохи т. зв. римських впливів, під якими виявлено керамічні рештки „скіфідного“ типу, а найнижчий шар включав археологічні рештки трипільської кераміки і чимало кремінних виробів.

У т. зв. Раєцько-Войцехівському типі трипільських пам'яток уже попередні дослідники відзначали типологічну наближеність яйцеподібного посуду до кераміки скорочених поховань.

Слід відзначити, що й старі дослідники дуже часто спостерігали, а часом і відзначали, крім основної досліджуваної ними культури, поодинокі рештки інших побічних культур (Біляшівський, Хвойка, Гамченко й ін.), але за вузькою речовою спрямованістю своїх дослідів ці дослідники не приділяли достатньої уваги ні даному питанню в цілому, ні справі належної фіксації фактів зокрема.

Зате більш приділялось уваги виявленню хронологічного і типологічного співвідношення окремих культур, фацій та варіантів трипільської культури. При всій помилковості і методологічній необґрунтованості цих „порівнянь“ у цілому, як на цікавий наслідок подібних розвідок, слід указати на виявлене П. П. Курунним в с. Колодистому з'єднання обох „основних“ культур Трипілля — „А“ та „В“, що знайдені були в одному спільному культурносному шарі¹⁾.

Другий етап у розкопках трипільських пам'яток — розчистка поверхні точки і вивчення всього матеріально-культурного комплексу, який відкривається розчисткою, — з боку археологічної техніки у багатьох старих дослідників Трипілля стояв на досить значному методичному рівні. Проте і в цій формі дослідної роботи були чималі помилки та недоліки: однією з величезних хиб була недостатня наукова фіксація матеріалів, відсутність фахового їх визначення на місці вияву, а також неправильне і недостатнє відбирання зразків. На багато таких „дрібниць“, які в дійсності мають велике значення у проблемах Трипілля, дослідники зовсім не зважали. Тому тепер у ряді дуже важливих питань доводиться звірятися майже на „чесне слово“ дослідника, бо жодних оригінальних зразків, рисунків або фотографій ці дослідники історичній науці не залишили. Так, наприклад, як правило, у матеріалах старих досліджень Трипілля бракує правильного кількісного і якісного визначення таких важливих даних, як остеологічні останки людей і тварин.*

Покладання ж на „око“ та на свої лише особисті не фахові знання приводило часто до непорозумінь анекdotичного характеру. Так, В. Хвойка останки коня визначив за даними своїх розкопок, як останки верблюда, а це викликало багато неправильних тлумачень і гіпотетичних теорій про місце „верблюда“ в трипільському господарстві.

Копроліти собак чи вовків з матеріалів Кирилівської неолітичної стоянки Хвойка визначив, як „скам'янілий хліб“ — і це визначення потрапило в літературу²⁾.

¹⁾ П. Курунний, Археологічна розвідка в околицях с. Колодистого, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р., Київ, 1927, с. 63—70.

²⁾ Перевірку даних фактів науково організували співробітники ІМК К. Ю. Коршак та І. Г. Підоплічка.

„Пролигові,“ тобто глоткові зуби коропа — за їх зовнішньою подібністю — визначаються деякими археологами, як зуби ссавців, зокрема бобра. Часто грифельні кості коня, ульнарні кістки хижаків і призунів, що мають природні гострі кінці, потрапляють у розділ „проколок“, „шил“ і т. ін.

Помилки і змішування у визначенні кісток таких тварин, як корова і кінь, свиня, вовк, вівся, козуля і т. п. набувають масового характеру.

Яскравою ілюстрацією неуважного ставлення до справи відбору оригінальних зразків археологічного матеріалу може бути той факт, що з численних дослідів В. Хвойки зовсім не збереглося зразків тих решток людських кісток і попелу, які він нібито виявив в урнах-посудинах на трипільських тілопальних точках. Проте, самий факт наявності горілих людських кісток в урнах відіграє чи не найбільшу роль у справі вирішення проблеми точок, їх ритуального чи господарсько-житлового призначення. Без перевірки і точного визначення цих „ритуальних“ решток жодного вирішення цієї проблеми (крім необґрунтованих здогадів) бути не може. Так само незадовільно стоять справа з мінералогічними і ботанічними визначеннями з трипільських розкопок і з описом геологічних умов місця стоянки і її околиць.

Якщо у вивченні горизонтальної стратиграфії і конструктивних рис поверхні трипільських точок попередні дослідники й мали деякі досягнення, то вивчення вертикальної стратиграфії, конструктивних рис різних нашарувань точок, „черінців“ і „печин“ особливо було багате на методичні хиби.

Старі дослідники Трипілля на даному етапі розкопок точка вживали різних способів.

В. Хвойка після розчистки поверхні точки виявляв її профілі-перекрої способом утворення вертикальних зрізів і розрізів пам'ятки, при чому аналітичний розріз-траншея доводився до материкового ґрунту.

Системою таких траншей зрізувалася вся монументальна пам'ятка і одержана suma конструктивно-аналітичних відомостей бралася в основу рисувальної композиції дослідника.

Цей спосіб був вузький, поимітивно-емпіричний і міг дати лише окремі порівнюючи добре перекрої пам'ятки.

Але при такому способі дослідник за дрібними даними не бачив основних, за окремими елементами не уявляв цілого і, зрізуючи в ім'я вертикального аналізу певні компоненти всієї конструкції, губив можливість спостерігати в натурі важливі конструктивні горизонтали. Реконструювати ж науково-точно загальну картину складної археологічної монументальної пам'ятки за даними аналітичних перекроїв, недосконалих технічно, навряд чи можливо.

Як технічно протилежний цьому способу археологічної „розборки“ пам'ятки, слід визначити спосіб цільно-планового дослідження точки, якого дотримувалася за Ф. Вовком і М. Біляшівським більшість дослідників Трипілля. За даним способом розборка всієї конструкції монументальних решток велася поступово, шар за шаром, на всій площині розкопаної пам'ятки і, відповідно до цього, велася фіксація розташування окремих деталей і речей. Хоч при такій формі дослідження досягалася наочність у вияві широких конструктивних горизонтів і можливість краще з'ясувати характер походження пам'ятки, її збудування та руйнації, але губилася можливість одержати натуральні перекрої пам'ятки. Зате при такому способі графічно реконструювати, на основі точних промірів, перекрій пам'ятки було значно легше, аніж способом вертикальних аналітичних зрізів (В. Хвойка) відтворити горизонтальні конструктивні плани трипільських споруджень.

При значній хибності обох уживаних старою археологією способів, що мали один спільний методичний недолік — односторонність і вузькість — найкращою формою досліду стає комбінований, складний метод пошарового дослідження пам'ятки на всій її площині разом з усім відповідним матеріально-культурним оточенням. При такому способі в потрібній мірі, при належній

обережності й науково-витриманій фіксації, вживаються і аналітичні перекрої і розвідково-перевірочні зондажі. Про вкрай незадовільну камерально-лабораторну обробку здобутих розкопками трипільських матеріалів уже зазначалося вище.

Часто траплялось, що польові матеріали зовсім камерально не оброблялись, а „висновки“ заносились до наукової літератури лише на підставі безпосередніх вражень і спостережень дослідника під час розкопок.

Так здебільшого працював над Трипіллям В. Хвойка і деякі його наукові послідувачі.

В інших випадках камеральна обробка польових матеріалів переводилася вузьким, неплановим, хатнім порядком у дослідника „на дому“. До камеральної обробки під час розкопок не відбирається часом найголовніший матеріал, відібраний же матеріал, як правило, лежав у скринях десятиріччями і — якщо не розгублювався повністю — дійшов до наших днів у мізерній кількості, із зовсім незадовільною паспортизацією і збереженістю речей.

До справи камеральної обробки майже зовсім не притягались фахівці з різних галузей науки і не робилося фахових визначенів і правильних експериментально-технологічних аналізів матеріалу.

При такому майже повному ігноруванні належної лабораторної обробки та фахових визначенів і могли мати місце масові випадки неприпустимих помилок типу анекдотичних „верблюда“ і „скам'янілого хліба“ в трипільських пам'ятках.

Необхідно коротко зупинитись і на найголовніших методологічних основах науково-літературної продукції з обсягу трипільських проблем.

Не роблячи в даній статті спеціального критичного розбору зразків досить численної старої літератури про Трипілля, звертаємо увагу на ті основні дослідницькі концепції, на яких базувалися дослідники в своїй роботі і з яких виходили їх науково-літературні висновки про трипільську культуру.

Характерною рисою даної галузі роботи старих дослідників були такі хиби, як безплановість, відсутність визначених стрижневих дослідницьких проблем, ігнорування істотних питань і вузька аматорська увага до зовнішньо-ефектного матеріалу, шукання в ньому археологічних сенсацій тощо. Традиційне суб'єктивно-ідеалістичне спрямування, формально-типологічний метод класифікації матеріалів, наукова фетишизація „улюблених“ окремим дослідником чи „школою“ речових виявів Трипілля — все це визначало і вибір „робочих“ проблем, і характер їх розв'язування.

Характерно, що з часів перших дослідів Трипілля В. Хвойки і Е. Штерна і з часів XI археологічного з'їзду (Київ, 1899 рік) трипільські проблеми стають на чільне місце серед наукових інтересів археологічної думки; різними дослідниками поставлено було немало цікавих археологічних питань, як от: хронологічне визначення трипільської культури, співвідношення її з іншими культурами, генеза Трипілля, характер і призначення точок тощо.

Обмеженість основ буржуазної методології, буржуазно-ідеологічне спрямування археологічної науки в цілому зумовили і об'єм та зміст зазначених проблем, серед яких проблеми соціально-економічні — відсутні¹⁾.

¹⁾ Слід відзначити, що чимала частина різних старих „концепцій“ і „теорій“ про Трипілля і неоліт в цілому пов’язані були тісно з буржуазно-націоналістичними спрямуваннями авторів. Так, наприклад, В. Данилевич у своїй роботі „Археологічна минувшина Київщини“ (Київ, УАН, 1925) вважає, що „Західна Україна за часів неоліту вже була залюднена предками сучасного українського народу. Тому неолітична культура Київщини і решти Західної України може бути визнана за українську. В такому разі людність кам’яних кіст можна визнати за предків дреговичів... Мегаліти, а саме менгіри мабуть, суть культові пам’ятки українців, бо ми їх знаємо їх на Поділлю“ (с. 48). „Перший момент у Київській енеолітичній культурі являє собою мішана кам’яно-мідяніна культура. В науці її іменують дуже різноманітно: „трипільська“ і т. д. (с. 50). Але, „розшукувавши“ в неоліті початки „української науки“, В. Данилевич, під тиском авторитетів західноєвропейської буржуазної археології, пристає до гадки про „прийшлий“ характер „трипільців“: „Не зупиняється на етнічній принадлежності цієї культури, бо англій-

Але не всі зазначені проблеми та питання буржуазними дослідниками вивчалися, і майже всі з них, яким приділялося й чимало уваги, залишилися нерозв'язаними. Серед таких „улюблених“ проблем були найбільш популярні: проблема трипільської кераміки, проблема точків, проблема трипільських варіантів або фасій і деякі інші.

Найбільшу увагу приділяли старі дослідники Трипілля питанням кераміки. На основі студій саме цього матеріалу і типологічних порівнянь з відповідними археологічними матеріалами інших країн Європи та Азії складалися різні концепції про походження й „культуральні“ зв'язки Трипілля. За формально-типологічними постулатами й доказами, основаними на одному й тому ж фактичному трипільському керамічному матеріалі, у різних дослідників були далеко неоднакові висновки і твердження.

Це зумовлювалось, безперечно, класово-ідеологічними і політичними спрямуваннями, симпатіями і смаками самих дослідників.

Так, представники західноєвропейських буржуазних археологічних шкіл, як от Губерт Шмідт, М. Мух, Е. Штерн тощо, на підставі студій трипільської кераміки і порівняння її з керамікою давнього Кріта і Мікен, відкидають автохтонність трипільської культури, визначаючи її як „передмікенську“, з давнього малоазійсько-егейського „культурного кола“.

Окрімі адепти цієї „теорії“ пройшли досить складний шлях емпіричних шукань. Так, Е. Штерн, спостерігаючи досконалість і типологічну відрубність форм трипільської кераміки від інших місцевих, наблизених хронологічно до Трипілля культур, спочатку робить висновок про імпорт трипільської кераміки і загальні впливи з південних країн, зокрема від давнього мікенського культурного кола.

Але дальші досліди Е. Штерна в Петренах¹⁾ і глибші студії над матеріалами, здобутими в інших місцях, привели його до думки, що давні трипільці є частина індоевропейської групи народів, які оселилися на дніпрово-дунайських просторах і звідси поширювали свій рух і впливи на південь. На думку Е. Штерна, наприкінці неоліту цей „народ“ уже заселив побережжя Малої Азії, Егейські острови і частину Балканського півострова і створив відмінну культуру з найдосконалішою художньою керамікою, що досягла найбільшого розквіту за доби античної Греції. За цією теорією трипільська культура являє собою прототип чи найстарішу вихідну форму грецької культури.

Деякі дослідники, як от В. Хвойка, В. Данилевич і інші, на підставі керамічних матеріалів, дотримувалися думки про автохтонність трипільської культури на Україні; ще інші — висовували гіпотези про середземноморське, східне (Китай), і інше походження трипільських пам'яток.

Найбільш характерною негативною методологічною рисою всіх подібних студій трипільської кераміки є підпорядкованість дослідника мертвій формі, механічні порівняння і фетишизація окремих форм, орнаментації і розмалювання посуду.

Керамічна техніка, весь її комплекс разом з орнаментацією являються до певної міри покажчиком відповідної стадії чи ступеня в загальному розвитку матеріальної культури. Матеріал, техніка виробу, форма, фарба, орнамент і інші особливості кераміки складають певну єдність характерних і відмінних часом ознак матеріальної культури, ознак, зумовлених не лише загальним

ські та німецькі досліди цілком з'ясували ту ю справу: Європеїзм та Індо-Європеїзм її тепер цілком доведені. Так само доведено і те, що „трипільці“ являють собою одну з тих складових частин, що склалися потім на грецький народ (фон-Штерн, М. Еберт і ін.)“ (с. 58). У світлі єдиної правильної марксольенінської науки про суспільство подібні антинаукові домисли про національність у неоліті є жалюгідні класово-ворожі радянські науці сурогати.

¹⁾ Э. фон-Штерн, Доисторическая греческая культура на Юге России, Тр. XIII арх. съезда, т. I; його ж, Раскопки в северной Бессарабии, Изв. XII арх. съезда.

станом продукційних сил, але часом і специфікумом локальних даних, особливостями природного оточення тощо. Але всі локальні особливості, відмінності слід обраховувати лише до певної міри і не губити за ними уявлення про процес розвитку в цілому і його історичні закономірності.

Над дослідниками ж Трипілля здебільшого саме і тяжило сліпе, а часом і свідоме дотримування формально-порівняльного методу, за яким, напр., Л. Чикаленко з одної відмінної орнаментальної смуги на посудині з Більче-Золотого робить висновок про „імпортний“ характер самої посуди, а на основі студії „імпортної“ кераміки береться встановлювати навіть хронологію „українських селищ“ мальованої кераміки, ґрунтуючися на розвитку і дегенерації орнаменту¹⁾). Цей приклад наводимо як найбільш науково-безграмотний і розгляdatи ширше „дегенеративні“ концепції й теорії цитованого автора про самостійний розвиток орнаментики, „впливи“, „гібриди форм“, „генеалогічне дерево“ кераміки і інше не будемо. Особливу увагу було приділено дуже цікавій проблемі зв'язку трипільської кераміки з західноєвропейськими виявами мальованої кераміки. Але цей зв'язок розглядали, виходячи з механістичних буржуазних уявень про т. зв. „культурні кола“. Такі дослідники, як М. Гернес, Е. Штерн, Шмідт, Шухгард, Еванс, Б. Богаевський, В. Щербаківський, М. Грушевський і інші в своїх працях відносили трипільську кераміку до великого культурного „кола“ „мальованої кераміки“, пов'язуючи її на заході через території Румунії і Болгарії з мальованою керамікою Фессалії, Фракії, Кріта і Італії, а на півдні — сході пов'язуючи з Кападокією, Сузами, Анау, Еламом і навіть далеким Китаєм. За культурне „вогнище“ мальованої кераміки більшість дослідників вважали Месопотамію, звідки ця кераміка, зокрема сузеська, і „вплivala“ на егейську, балканську та трипільську. Спираючись на досліди сузеської кераміки Моргана, Потье, Мейєра й інших, деякі українські буржуазні дослідники (В. Щербаківський) пов'язують трипільську мальовану кераміку хронологічно й типологічно з т. зв. „другим сузеським“ стилем, спостереженим, крім Суз, на перших виявах кераміки з Фессалії, Фракії, з т. зв. „другого міста“ Трої, з Анау, Кукутен, Петрен і т. д.

За деяку позитивну рису всіх цих формально-типологічних студій кераміки можна вважати величезне накупчення фактичних археологічних даних, але будьяких істотних висновків соціально-економічного характеру для історії Трипілля ці роботи не дали. Навіть окремі спроби датування Трипілля не мають жодних серйозних обґрунтувань.

Так, наприклад, Г. Шмідт визначає час кераміки з Кукутен на підставі „імпортованої“, як він гадає, ніжки від посудини, схожої на кубки стилю Орхоменус III, XV ст. до н. ери; матеріали з Томашівки (розк. П. Курінного) В. Щербаківський датує XV—XVII ст. до н. ери на підставі єдиної знахідки мисочки з внутрішньою перегородкою, яка пов'язує собою матеріали Томашівки з культурою ранньої бронзи в Угорщині та Словаччині.

Той же В. Щербаківський твердить, що „зв'язуються між собою одинаковими знахідками Tell Kostievo, що його розкопав Seure у Фракії, і Лукаші Переяславського повіту на Полтавщині, бо в обох знайдено цілком одинакові формою і завбільшки горщики з двома шийками, тим часом як в інших селищах вони ще не траплялися“²⁾.

Можна твердити, що і в переважній більшості інших порівнянь дрібні риси кераміки — „верчик“ чи „спіраль“, „дірочка“, „вушко“, „пиптик“, „шийка“ і т. п. ознаки розпису чи форми — розглядаються буржуазними дослідниками як провідні дані для обґрунтування тенденційних класово-ідеологічних, зокрема

¹⁾ Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки, Трипільська культура, т. I, Київ, 1926.

²⁾ Тілоопальні точки і мальована кераміка, Трипільська культура, т. I, Київ, 1926, с. 134.

буржуазно-націоналістичних „теорій“ і „концепцій“ про еволюціонізм трипільської кераміки зокрема і всієї культури в цілому.

Наявність мальованої трипільської кераміки була у старих дослідників і основним вихідним моментом для визначення т. зв. культур А і В, при чому вважали (В. Хвойка, В. Козловська й інші), що мальована кераміка властива саме культурі В. Розподіл трипільської кераміки на культури А і В зробив ще В. Хвойка за матеріалами своїх найперших дослідів в околицях сс. Верем'я і Трипілля (1896—1898 рр.).

У Верем'ї Хвойка виявив переважно матеріали культури А, так само як і в Києві під час розкопок землянок у садибі Святославського. У Трипіллі ж Хвойка виявив кераміку обох типів. З тих часів обидва вияви знайдені в дуже багатьох пунктах УСРР, а в с. Колодистому кераміка культури А і культури В виявлена в одному й тому ж культуроносному шарі (розкопки П. Курінного в 1926 р.).

В основу поділу Трипілля на культури були взяті зовнішні ознаки комплексу речових знахідок, головне ж — кераміка.

Так, за характерну ознаку культури А вважалася наявність в її складі простого посуду разом з посудом, багато прикрашеним різьбленим спіральним орнаментом і посудом з червоно-коричневим малюванням по білому полю.

Типовими своєю формою для культури А являються посудини, схожі на „шведські шоломи“, посуд „грушової“ форми, конічні покришки, „біноклевидні“ посудини, окрім виді мальованих посудин, миски тощо. Особливу зацікавленість викликали т. зв. біноклевидні посудини. Про їх призначення існує дуже багато різних здогадів. Так, Штерн вважає їх за допоміжні підставки до більшої гостродонної посуди, В. Данилевич — що це є підставки для статуеток, В. Козловська надавала їм ритуального значення, Еберт вважав їх за „барабани“ і т. ін.

До інших ознак культури А відносили майже повну відсутність статуеток, наявність проверчених кам'яних знарядь, знахідки мідних виробів — сокирок чи мотик тощо. За ознаки культури В вважали просту, грубого сорту кераміку разом з посудом, багато розмальованим спірально-меандровим орнаментом, численні статуетки людей і тварин, модельки житла („хатки“) і ін.

Але виявлено була кераміка і з сухо мальованим посудом (по Дністру і Бугу), відмінний вид різбленої кераміки з Борисівського городища (досліди М. Біляшівського і П. Курінного), Усатівська (біля Одеси) кераміка з лівійно-геометричним розписом; там же біля Одеси (Слобідка) знайдено мальовану кераміку в курганах і т. д.

Все це стверджує дуже несталій і науково мало обґрунтований характер зробленої класифікації, якою в дальших студіях Трипілля користуватися неможливо. Слід додати, що навіть таким питанням, як призначення посуду, мало хто серйозно цікавився, і кераміку Трипілля відносили звичайно до типу ритуальної — похоронної або жертвового посуду. Проте, навряд чи можна сумніватися в тому, що величезна більшість трипільської кераміки вживалася саме в хатньому господарстві — як посуд на воду, зерно, молочні продукти і інше.

Навіть такі загадкові біноклевидні посудини, на нашу думку, скоріше могли правити, наприклад, за приладдя для відціджування ворочків із сиром, аніж за „барабани“ для „трипільців“.

Не вирішили і не висвітили старі буржуазні дослідники й питання про трипільські „фігури-статуетки“. Окрім дослідників вважали ці статуетки за речі культу, пов’язуючи зокрема жіночі статуетки з культом „великої матері“, властивим матеріальній культурі народів з осілим хліборобсько-скотарським побутом і мальованою керамікою; але були дослідники цього питання, що вважали статуетки за дитячі іграшки, а деято навіть шукав у цих схема-

тичних зображеннях елементів „евгенетики“ і фамільного портретного мистецтва¹⁾.

У цих студіях статуеток, як і в студіях посуду, дослідники звертали всю свою увагу не на з'ясування в даних матеріальних виявах явищ надбудовного порядку, що постають на відповідній суспільній матеріальній базі і взаємовідносинах людства, а на зовнішні, формальні ознаки речі.

Як і в формах та розписі посуду, вони вишукували в статуетках окремі елементи—зерна Бутміра, Петрен, Кріта, Мікен, Трої, Єгипта й інше, використовуючи багатий порівняльний фактичний матеріал не для з'ясування загальноісторичних закономірностей стадіального розвитку суспільної матеріальної культури, а для традиційних ідеалістичних схем і теорій про „міграції“, „впливи“ і „запозичення“, „культурні центри і кола“, про самобутній розвиток провідної „культуртрегерської“ раси чи етноса.

Теорії про переважно культове призначення статуеток додержувались кілька дослідників Трипілля.

Так, Штерн вважав статуетки за „ідолів“ і за культові присвяти „божествам землі і неба“; для цього висновку він вишукував аналогічні форми, пов’язуючи статуетки з Петрен з статуетками Мікен, зокрема фігуриків биків з аналогічними знахідками в Ленгіелі, Мікенах, Вафіо тощо. Болтенко уламки статуеток з Усатова механістично, з величезною „натяжкою“ пов’язує з фігурами „фінікійської богині“ з Гіссарліка в т. зв. другому місті Трої, що їх знайшов під час розкопок Г. Шліман, а також із статуетками Кіпра, Мікен тощо²⁾.

Леон Гезе в „Figurines antiques de terre cuite, catalogue“ висловлює думку, що статуетки є амулети від злих духів, при чому для протидіяння злим силам повітря статуетки підвішувалися, а для захисту від злих сил землі—фігурики заривалися в землю.

М. Макаренко визнавав статуетки за дитячі іграшки, а деякі з них за скількірні зображення проводирів племени, героїв, убожествлених осіб чи самого божества³⁾.

Прекрасним зразком тенденційно-ідеалістичного трактування статуеток може бути висловлення їх А. Скриленко, яка зазначала, що всі трипільські фігурики визначаються „загальною стійкістю типу і загальною, так мовити, фамільною скожістю, не зважаючи на позірну різноманітність останніх“.

Скриленко гадала, що вдосконалення форм статуеток залежало не лише від ступеня розвитку мистецтва і техніки, а навіть від „національності самих майстрів“ і викликалося „вимогами ритуалу.“ Скриленко визнає, що хоч трипільські статуетки „чевигадливі, а проте одухотворені печаттю якоїсь невловної експресивності фізіономії“⁴⁾.

У деяких випадках окремі дослідники добором фактичного місцевого і порівняльного матеріалу наблизилися до більш-менш правильної постановки якщо не основних, то другорядних питань про статуарний матеріал Трипілля, як напр., питання про зв’язок статуеток з культом „великої матері.“ Проте ці спроби були вузько-ідеалістичними і ніколи не переходили до проблем соціально-економічного характеру, про суспільний лад, господарство та свігорозуміння трипільців, які, очевидно, тісно пов’язувалися з певними стадіями такої загально-людської суспільної форми, як родовий лад, зокрема матріархат. Не менше приділено було уваги буржуазними дослідницями Трипілля і проблемі „точків-майданчиків“—основним монументальним пам’яткам даної культури.

¹⁾ М. Макаренко, Етюди з обсягу трипільської культури, Трипільська Культура, т. I, Київ, 1926, с. 165—185.

²⁾ М. Болтенко, Кераміка з Усатова, Трипільська Культура, т. I, Київ, 1926.

³⁾ Етюди з обсягу трипільської культури, Трипільська Культура, т. I, Київ, 1926, с. 173.

⁴⁾ Труды XII арх. съезда, т. I, с. 145, 151.

Під „точками“ або „майданчиками“ дослідники розуміли саме той найпопулярніший вияв матеріальних решток, що характеризувався наявністю різноманітних звалищ давніх трипільських споруджень, від яких збереглися до наших часів здебільшого аморфні маси глини, випаленої до консистенції печини, з численними відбитками дерев'яних пластин та пілоту. Руїни цих будов завжди знаходилися вкup з певним комплексом таких речей, як посуд, статуетки, знаряддя праці, кухонні покидьки, кістки різних тварин тощо.

Нашарування звалищ печини в більшості випадків своєю конфігурацією наблизялись до видовженого прямокутника, а печина у вигляді досить значних грудок залягала часом у 2—3 і навіть 5 шарів один над одним. Майже на всіх групах точок можна було спостерігати рештки черінців, глиняної зашпаровки та долівок, а в окремих об'єктах були виявлені навіть рештки кухонних і ганчарських печей, житлових і господарських ям. За умовами залягання цих решток можна констатувати, що трипільські спорудження повідношенню до рівня тогочасної поверхні ґрунту поділялись на підземні, або ямні і надземні.

Не зважаючи на величезну, здавалось би, кількість здобутого розкопками матеріалу (один В. Хвойка розкопав кілька сот трипільських точок), чіткої думки про характер і призначення тих будов, від яких залишилися точки, у дослідників не було.

Так, В. Хвойка, Е. Штерн, Спіцин, Осовський, В. Данилевич, В. Козловська, В. Ієрбаківський і багато інших вважали точки рештками ритуальних споруджень для похоронної кремації, за колумбарії і жертвовні місця.

Ц. Шухгардт, Коссіна, Й. Айліо, Чайлльд Гордон, В. Антонович, В. Городцов, М. Біляшівський, С. Гамченко і ще деякі дослідники вважали точки за рештки господарських і житлових будівель.

В. Антонович, К. Маєвський, К. Гадачек припускали, що точки могли бути рештками давніх ганчарських осель. П. Курінний надавав точкам різноманітного значення¹⁾.

Доводи буржуазних дослідників, особливо тієї групи, що намагалися надати ритуального значення точкам, були здебільшого навдивовижу необґрунтовані і тенденційні.

Наприклад, Е. Штерн вважає, що виявлені ним у Петренах точки „служили для зберігання урн з попелом, але були одночасно місцями для приношення жертв, бо тільки при цьому припущення пояснюється і наявність такої великої кількості черепків на порівняно невеликому просторі“²⁾.

Як бачимо, дослідник буде свої висновки на тому цілком ненормальному припущення, що хатне начиння потрібне в значно більшій кількості мертвим, аніж живим людям.

Захоплений надуманою, тенденційною ідеєю про ритуал, Е. Штерн, навіть при наявності численних незаперечних фактів з власних дослідів, ухиляється зробити будьякі логічні висновки. Так, ним у Петренах було розкопане гарної збереженості явно житлове спорудження напів'ямного типу з глиняною долівкою, з валькованими і зашпарованими глиняними стінами, які були випалені для зміцнення вогнем,—з такою деталлю, як дах із глини й дерево, двері і вікно. На долівці було виявлене вогнище, багато глиняного, обпаленого частково на вогні, посуду, чимало знарядь праці, хатнього начиння і кухонних покидьків.

Здавалось би, що при таких даних житлово-господарський характер пам'ятки стає цілком ясним.

¹⁾ П. Курінний, Монументальні пам'ятки трипільської культури, Трипільська культура, т. I, с. 67—69

²⁾ Э. фон-Штерн, Доисторическая греческая культура на юге России, Труды XIII арх. звезды.

Проте Е. Штерн несподівано робить висновок, що виявлений ним об'єкт є „домівка мертвих“ — ритуальне спорудження якоїсь общини, якогось племені, де стояли урни з людським прахом після кремації.

Щоб виправдати наявність хатнього посуду і кухонних покидьків, зокрема тваринних кісток, Штерн висовує „гіпотезу“ про те, що в домівці мертвих відбувалися в „поминальні“ дні спалення жертв і „возляння.“

Цим він пояснює і наявність посуду з слідами перебування на вогні.

Цікаво, що дослідник указує сам на такий суперечливий його „гіпотезі“ факт, як подібність знайденого посуду до відомих йому сuto-господарських посудин з Кноссоса.

Як бачимо, жодних підстав вважати дану пам'ятку з Петрен за ритуальну у Е. Штерна не було. Тенденційна ідея про ритуал стала *idée fixe* для багатьох дослідників з реакційним методом формально-типологічних порівнянь, при користуванні яким у буржуазних дослідників і складалась уява, що раз виявлена мальована кераміка на точках, то вона повинна обов'язково бути ритуальною, бо головна маса мальованої кераміки, виявлені до цього часу в Месопотамії й інших краях „великого культурного кола мальованого посуду“, пов'язувалася з тіlopальними ритуальними спорудженнями типу точок.

Так, у Фракії були в свій час викопані ділі горби-могили з тіlopальними домовинами.

У Тель Мечкур, біля Філіополя, була виявлені величезна кількість подібних тіlopальних поховань, що залягали в печині в чотири поверхі, і ці поховання супроводились мальованою керамікою з зерном у посудинах, з кремінними мідними виробами, з кістками тварин тощо.

Р. Кольдевей виявив розкопками в країні давніх халдеїв в Ель-Гіббі та Сургулі тіlosпалення, що відбувалося саме на вирівняніх глинняних точках, при чому прах людини переховується у спеціальних яйцеподібної формі посудинах; ритуал супроводив і інший посуд з харчовими жертвовими пристасами; знаходилась і мальована кераміка та посуд без dna¹⁾.

Готье і Лямпр у мігильнику Алі-Абад біля Суз виявили форму тіlosпалення в супроводі глинняних конструкцій та мальованої кераміки; подібне ж знайдено і в Шамірамалті біля озера Ван тощо²⁾.

Численні аналогії подібного роду остатівки засліплювали дослідника, що він губив будьяку змогу правильно і самостійно орієнтуватися в оригінальному локальному матеріалі, який би він чіткий та показний не був. Але, крім цього, фатум ритуалу пояснюється ще й загальним ідеологічним спрямуванням буржуазних дослідників і, до всього, набутою уже звичкою досліджувати саме ритуальні пам'ятки: могили, храми й інше.

Слід додати, що прибічники ритуального тлумачення трипільських точок ні разу не володіли такими чіткими покажчиками ритуального характеру пам'яток, як виразно й науково визначені рештки людської кремації. Як уже відзначалось, на цей час не збереглося жодних матеріалів подібного роду ні з розкопок В. Хвойка, ні з будьяких інших. Окрім дрібнесенські скалочки кістки, що часом знаходили в трипільських посудинах, не проходили фахового визначення; тому дослідники часто уламки кісток тварин вважали за людські останки. Так, дрібні фрагменти горілих кісток, що здобула з розкопок у Верем'ї В. Козловська і тлумачила їх як людські, І. Ф. Левицьким були визначені як свинячі.

Проте, не зважаючи на таку величезну необґрунтованість фактичним вихідним матеріалом, значна група дослідників Трипіля відносила виявлені ними пам'ятки до ритуальних, посилаючись саме на те, що кераміка з їх розкопок

¹⁾ Див. В. Щербаківський, Тіlopальні точки і мальована кераміка, Трипільська культура, т. I, с. 119—120.

²⁾ Ibid., с. 122.

тотожна з тими урнами, в яких виявив В. Хвойка прах від людських поховань. Так робить Е. Штерн у своїх студіях трипільського матеріалу з Петрен, так робить і В. Козловська відносно матеріалу з Сушківки, Щербаківський та інші.

П. Курінний, що визначав у Трипіллі навіть кілька видів похоронного ритуалу, для аргументації виду „похорони колективні“ робить таку посилку: „решток кісток людських і попелу не виявлено, але посуд типу Петренських урн і покришки до нього є...“¹⁾). От і все умотивування для того, щоб пам'ятку віднести до типу похорон колективних. Сам же Е. Штерн про урни з Петрен каже так: „ці невеликі посудини, наповнені попелом, рештками костей тварин або, в одному випадку, просом, оточували звичайно фрагменти великої, що цілою ніде не збереглася, урни; ґрунт навколо черепків таких великих урн мав ясно помітний шар попелу; очевидно, цей попіл містився в урнах“²⁾). Як бачимо, Штерн не знаходив навіть цілих урн, і наявність у них навіть попелу для нього не цілком доведена; про людські кістки в урнах він і не говорить, вважаючи за краще послатися на знахідку таких В. Хвойкою.

Як бачимо з наведених небагатьох прикладів, гіпотеза значної групи буржуазних дослідників про ритуальне призначення таких монументальних пам'яток Трипілля, як точки, спиралася на дуже непевні дані.

Не слід, звичайно, повністю заперечувати можливості певного ритуалу, зокрема і трупоспалення у давніх трипільців, але не можна вважати за ритуальні всі матеріальні вияви трипільської культури і зводити все матеріальне виробництво тієї епохи до похоронних точок, колумбаріїв, домівок мертвих і т. п.

Самі ж висновки про матеріальні пам'ятки давнього культу повинні бути побудовані на чітких і незаперечних, всебічно науково перевірених археологічних фактах. Прибічники гіпотези про житлово-господарське призначення точок хоч і наблизялися частково до кращих методів розв'язання проблеми, але теж не розглядали диференційовано всю масу монументальних трипільських решток.

Тому, без належного детального вивчення фактичного матеріалу, в рубрику житлових трипільських будов потрапляли в дійсності різноманітні своїм характером пам'ятки, в тому числі, можливо, й ритуальні. До того ж слід візнати, що конкретного вивчення і визначення самих форм житлово-господарських трипільських споруджень майже не було; в поодиноких же спробах окремих дослідників відчувається величезна методологічна і фактологічна необґрунтованість, штучність і фантастичність висновків. Так, майже всі дослідники Трипілля відносили до типу житлових будов такий вид трипільських пам'яток, як землянки; проте самих трипільських землянок виявлено дуже мало і досліджено їх надзвичайно кепсько; у дослідах землянок доводиться орієнтуватися майже виключно на досить непевні відомості, що їх подає В. Хвойка за матеріалами своїх розкопок на київських узгір'ях і в околицях м. Ржищева, а також на дуже нечисленні згадки про „житлові ями“ і землянки в трипільських дослідах деяких інших археологів (Шукгарт, Гамченко й інші). Так самозаяжда група прибічників „житлової“ гіпотези трактувала і власне точки, як рештки давніх трипільських жителів. Окрім дослідники, як от В. Антонович та Е. Маєвський, схилились до думки, що точки є рештки давніх ганчарських осель; Айліо приймав точки за рештки і житлових, і ганчарських споруджень; К. Гадачек у Кошиловцях разом з мальованою керамікою знаходив ганчарські горна; рештки горна знайдено і на Кирилівських висотах у Києві; аналогічні знахідки траплялися і в деяких інших місцях (Уманщина, Звенигородщина).

Традиційну уяву дослідників про точки, як певні спорудження з випаленої вогнем глини, порушує ряд знахідок окремого виду пам'яток, коли точки,

¹⁾ Монументальні пам'ятки трипільської культури, Трипільська культура, т. I, с. 80.

²⁾ Доисторическая греческая культура на юге России, Труды XIII арх. съезда, т. I, с. 16.

в очевидній залежності від природних умов і виробничих ресурсів, побудовані були з каменю. До цих знахідок слід віднести такі, як в Усатових хуторах біля Одеси, в Пліськові та Чернявці на Бердичівщині, в уроч. Гард на Побужжі. Але разом з тим камінь як будівельний матеріал для певних конструкцій було виявлено і в розкопках Борисівського городища, і на Кирилівських узгір'ях у Києві, і в ряді інших пунктів.

З кожним новим дослідом все більш накупчувалось даних до того, щоб справу визначення монументальних споруджень трипільської культури вирішувати на засадах диференційованого їх вивчення.

Спробу такого диференційованого визначення трипільської пам'ятки робить П. П. Курінний у розвідці „Монументальні пам'ятки трипільської культури“¹⁾.

Проте в даній спробі Курінного позитивний принцип диференційованого наукового аналізу об'єктів у значній мірі переходить в еклектичне з'єднання і бажання примирити майже всі, попередні гіпотези, теорії і течії буржуазної наукової думки про призначення й характер монументальних трипільських споруджень. В більшій частині даної розвідки виразно виявляється не лише брак відповідного фактичного матеріалу, але помічається й тенденційне пристосування до наперед обраної наукової схеми фактів, які в дійсності абсолютно нічого корисного для цієї схеми не дають.

П. Курінний розділяє весь об'єм монументальних пам'яток трипільської культури на такі підрозділи, як: печери, житлові ями, земляники, черені похоронні, похоронні колективні, житла надземні, домівки мертвих та спорудження невиразного типу і призначення. При наявності певних позитивних моментів у розробці окремих конструктивних питань, трактовка всіх згаданих вище підтем ведеться на основі некритичного ставлення до відомостей, поданих старими дослідниками трипільської проблеми, без жодних спроб перевірити подані факти і старі концепції.

Автор лише подекуди обмежується тим, що, подавши певне твердження, разом з тим повідомляє, що першоджерел або щоденників досліду він не бачив. Таким було, між іншим, уже наведене вище твердження про „похоронні колективні“, де за критерій визначення пам'ятки як ритуальної автор брав лише схожість посуду з урнами з Петрен. Про нечіткість і нелогічність формулувань П. Курінного свідчить хоч би таке місце з його роботи: „Інвентар (численний посуд, статуетки, посуд з паленими людськими кістками) натякає на ритуальне їх значення, але призначення їх, через те що нема детальних щоденників Доманицького, Якимовича, Гамченка, як і процес накупчування їх інвентаря, нині ще не можна розгадати“¹⁾.

Тим більше не видно в роботі П. Курінного будьяких спроб подати трактування провідних трипільських питань на соціально-економічному ґрунті, що й зводить в основному таку роботу до типу традиційних буржуазних формально-описових студій.

У наслідок зробленого короткого огляду найголовніших до цього часу студій з обсягу питань трипільської культури доводиться визнати, що майже жодне з цих питань буржуазною історичною наукою не розв'язане, при чому негативними передумовами до цього був не так брак фактичного матеріалу, як вкрай незадовільна методика польової, камеральної і науково-літературної роботи.

В залежності ж від нерозв'язаності ряду часткових питань, які є компонентами трипільської проблеми в цілому, — не знаходимо належного науково виробничого ґрунту і для правильного синтетичного уявлення про історію виникнення й розвитку трипільської культури і її місце в загальній історії суспільства на певній території. Тому, не відкидаючи певних пози-

¹⁾ Трипільська культура, т. I, Київ, 1926, с. 67—96.

тивних елементів у старих роботах по Трипіллю¹⁾), ураховуючи також і ту частину старого фактичного матеріалу, що найбільш правдиво репрезентована в науково-літературних працях, музеїчних фондах, щоденниках, описах і т. п., необхідно розгорнути серйозну, планову й систематичну роботу для вивчення Трипілля на нових радянських науково-дослідних основах і правильних марксоленінських методологічних засадах.

Особливо велику увагу слід приділити справі підведення нової, правильної джерелознавчої бази. Тут робота повинна йти в основному шляхом організації нових археологічних дослідів — як у місцях попередніх „klassичних“ розкопок (сс. Трипілля, Колодисте, Борисівка й інші) з метою перевірки уже відомих даних, так і в нових пунктах вияву трипільських пам'яток, де досліди будуть переводитися вперше.

Одною з основних задач у цих дослідах потрібно вважати спосіб судільного, вичерпного археологічного дослідження всієї площини трипільської оселі з усіма її матеріальними складниками, плановими і стратиграфічними особливостями.

Зважаючи на те, що пам'ятки трипільської культури на території УСРР є важливими і загально-світового значення джерелами до історії родового суспільства, саме значення цих дослідів потрібно піднести на значновищу принципово-наукову височину. Необхідно стару „аматорську“ трипільську справу зробити справою широкої державної і громадської уваги. Безпосередні досліди пам'яток повинні провадити не окремі „кустарі-одинаки“, а відповідні науково-дослідні авторитетні установи, і — що є найголовніше — до складу експедицій повинні обов'язково входити, крім археологів, і такі фахівці, як геолог-палеонтолог, хемік, а в окремих випадках і представники інших фахів.

Дослідницький колектив по Трипіллю ніяк не може складатися лише з кількох місцевих археологів — до праці над трипільськими проблемами потрібно якнайшире ввести висококваліфіковані сили всього Радянського Союзу. Останній принцип роботи забезпечить у значній мірі потрібний якісний бік дослідів.

Тому ті перші спроби об'єднаних дослідів Трипілля, які були проведенні ІІМК УАН і ГАІМК в 1934 і 1935 рр., слід найпalkіше вітати. Для створення одної державної науково-дослідної бази по Трипіллю потрібно провести й значну роботу по обліку всіх розпорощених фондів трипільського матеріалу, як от: речові здобутки, щоденники, рисунки, фото й інше; скласти хоч би попередню археологічну карту трипільських пам'яток, їх бібліографію, підручні тематичні картотеки тощо. Необхідно забезпечити науково-досконалу камеральну обробку не лише новоздобуваних трипільських матеріалів, але організувати експериментально-технологічне вивчення матеріалів з попередніх дослідів (робіт В. Хвойки, М. Біляшівського, С. Гамченка, Е. Штерна і т. д.). Лише на комплексно організованому фаховому обслуговуванні всіх робіт по Трипіллю можна буде розв'язати порушені попередніми дослідниками трипільські питання і правильно поставити й вивчити нові актуальні проблеми.

Дотримуючися в цілому принципу аналітико-синтетичної роботи над трипільськими матеріалами, загальні проблеми про генезу і стадіальний розвиток трипільського матеріального вияву родового суспільства на території УСРР можна буде конкретно вивчити лише в зв'язку з правильним вирішенням ряду підсобних конкретних питань, як от питання матеріального виробництва і побуту (хліборобство, скотарство, мисливство, керамічне виробництво, ткацтво, будування житла тощо), питання про форму суспільного ладу, релігію, мистецтво і інше.

¹⁾ Трипільська культура, т. 1. Київ, 1926, с. 89.

У протилежність попередній практиці дослідників Трипілля, що за своїм суб'єктивно-ідеалістичним спрямуванням майже цілком ігнорували найактуальніші проблеми, потрібно рішуче перейти до визначення і студіювання саме проблем соціально-економічного характеру.

Серед таких проблем одно з чільних місць повинні зайняти такі, як питання суспільного ладу, зокрема стадіальне відношення Трипілля до матріархату чи патріархату. Допоміжними робочими питаннями стануть такі компоненти трипільської культури, як осілість, хліборобство, скотарство, ганчарське виробництво (зокрема й т. зв. мальована кераміка, що здебільшого відповідає першим стадіям осілого хліборобства), поява металів, застосування глини і каменю для будівельної справи, а також і інші ознаки, притаманні середньому ступеню варварства. Багато таких допоміжних питань можуть і повинністати своїм значенням для історичної науки самостійними науково-дослідними проблемами.

Постановкою і розробкою проблем з ряду надбудовних явищ потрібно розв'язати питання походження й розвитку трипільського мистецтва і культу, зокрема з'ясувати справу з призначенням та характером трипільської кераміки, точків, статуеток і т. ін. В процесі цих робіт стане можливим правильне висвітлення давньої дискусії про фазі і типи трипільської культури, які, очевидно, є конкретними виявами матеріально- побутових особливостей окремих родових суспільно-виробничих одиниць; стане можливим з'ясувати культури А і Б, як очевидний матеріальний вияв окремих стадій розвитку даного родоплемінного суспільства і т. ін.

У сучасній дослідній практиці над матеріалами з Трипілля накреслюються й такі цікаві проблеми, як відносне синхронічне визначення Трипілля, а таксамо і з'ясування гідро-геологічних, кліматичних і інших природних умов існування давніх трипільців.

Так, для справи відносного датування Трипілля можуть мати позитивне значення досліди над історією гідрографічної сітки. Як на приклад, можна вказати на цікавий факт, спостережений автором цієї праці на Середньому Подніпров'ї під час польової роботи Південно-Київської комплексної експедиції 1933 року. Під час переведення рекогносцировочних робіт цієї експедиції на широкій узбережжій дніпровій смузі між р. Тясмином і теперішнім руслом Дніпра характерним було те явище, що будьяких залишків трипільської і хронологічно давніших від неї культур не виявлено; матеріальні ж пам'ятки новіших від Трипілля часів виявлені в значній кількості. Беручи на увагу те, що р. Тясмин протікає по лінії старого дніпрового русла, а самий Дніпро відійшов досить далеко на схід, можна поставити цікаву методичну проблему хронологічних визначень пам'яток матеріальної культури, зокрема Трипілля, за допомогою взаємно-порівняльних геологічно-гідрологічних даних про цю місцевість. Слід додати, що безпосередньо на захід від старого дніпрового русла і сучасної течії р. Тясмина трипільські знахідки трапляються часто (південна Черкащина); бракувало ж їх саме на піщаній площині завширшки більше 10 км між лініями старого і нового русла р. Дніпра. Очевидно, Дніпро відійшов на схід у цьому місці не так давно, коли стадії трипільської культури уже минули в даній місцевості. Звичайно, що це лише попередня гіпотеза, яку треба зміцнити належною перевіркою і новими фактичними даними.

На думку І. Г. Підоплічки, рівень річок за часів Трипілля міг бути значно вищим проти сучасного. Тому значна частина тих трипільських осель, рештки яких тепер виявляються на шпилях, у відповідну історичну добу могла бути близче до берегів річок; правда, цьому частково суперечать окремі факти сучасного розташування трипільських решток у низинах річних узбереж (Томашівка на Ятрані, Лукашівка на Переяславщині тощо), але тут могли бути і якісь спеціального (рибалського?) призначення спорудження.

Тепер певне прояснення і зрушення в питаннях трипільської культури вже намітилося. Зокрема необхідно відзначити, що певна група сучасних радянських дослідників уже розпочала частково працювати над новою трипільською проблематикою, дотримуючись і нових, кращих методичних засад у своїй роботі. Так, можна вказати на відповідні дослідні роботи тт. Т. С. Пассек, Є. Кричевського (ГАІМК), С. С. Магури, К. Ю. Коршака¹⁾, І. Г. Підоплічки і О. А. Кульської (ШМК). Цю роботу згадані дослідники розгорнули за останні роки як у частині польових дослідів, так і в камерально-лабораторній і науково-літературній ділянці.

Розпочата робота по освоєнню і переробленню старої спадщини, а ще більша творча робота нових, молодих радянських кадрів уже помітно посунула вперед справу з розробленням проблем, зв'язаних з питаннями трипільської культури. Це дає певність, що і на цій ділянці історико-археологічних досліджень ми матимемо іншу, справді наукову продукцію, основану на марксологічній методології.

Ф. МОЛЧАНОВСКИЙ

ОЧЕРЕДНЫЕ МЕТОДСЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ТРИПОЛЬСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

РЕЗЮМЕ

Правильное историческое определение и широкое социально-экономическое объяснение известных материальных памятников трипольской культуры должно занять одно из первых мест в советской истории материальной культуры. До нашего времени, несмотря на исключительные богатства археологического материала по Триполью и немалое количество напечатанных буржуазными исследователями отчетных, описательных и узко-тематических работ, — четкого синтетического определения трипольской культуры не дано. В последнее время уже выгодно отличаются от старых буржуазных исследовательских работ отдельные работы сотрудников ГАИМК, ИИМК УАН и некоторых других советских научных учреждений. Однако и эти новейшие исследования не дают еще законченной научно-исторической концепции Триполья. Это зависит от того, что фактический материал по изучению трипольской проблемы и советским исследователям приходится брать из старого научно-музейного арсенала буржуазной археологии, которая производила собирание и изучение первоисточников крайне неудовлетворительно в методическом отношении. Старые буржуазные исследователи (В. Хвойка, Н. Беляшевский, С. Гамченко, Доманицкий и другие) в своих полевых исследованиях Триполя главное внимание обращали на внешне-эффектный вещевой материал (расписная керамика, статуэтки и пр.), игнорируя другие материалы, относящиеся главным образом к важнейшим вопросам социально-экономического порядка. При низком уровне археологической техники старые исследователи крайне неудовлетворительно вели научную фиксацию полевых материалов, а также почти совершенно не производили надлежащей камерально-лабораторной их обработки. Для стоящих на субъективно-идеалистических методологических основах буржуазных археологов многочисленные материальные проявления трипольской культуры оставались загадочными „вариантами“, „фациями“, „типами“, которые никак не укладывались в привычные рамки формально-типологического метода и разных культурных, миграционных и прочих теорий.

¹⁾ Див ст. К. Коршака в цій книзі (№ 5—6) „Записок“.

Классово-идеологическая тенденциозность в исследованиях Триполья, а также излюбленные археологические традиции привели трипольскую проблему к полнейшему тупику, когда почти все материальные формы трипольских памятников объяснялись буржуазными археологами, как ритуальные проявления религиозного сознания трипольцев. Под эту стержневую любимейшую исследовательскую „идею“ подтасовывались все фактические трипольские материалы; ей же подчинены были отдельные компонентные проблемы Триполья, напр., проблема площадок, расписной керамики, статуэток, орнаментации и прочее. Поэтому, при полнейшем техническом и методологическом несовершенстве старых исследований, ни одна из трипольских проблем полностью не разрешена. Это состояние исследовательской работы отягощалось полнейшей бесплановостью, отсутствием системы и специальной научной консультации археологам со стороны геологов, палеонтологов и представителей других отраслей науки.

Буржуазные исследователи не разрешали таких важнейших проблем, как историческое определение трипольской культуры, как частичные проблемы монументальных трипольских сооружений, проблемы экономики и идеологии, искусства, языка и проч. у конкретного общества трипольской стадии.

Не разрешала буржуазная археология и таких частичных вопросов, как вопрос о назначении статуэток, о расписной керамике, о биноклевидных сосудах, Культуре А и Б и некоторых других.

Советским археологам необходимо — не отбрасывая известных позитивных моментов в старых работах по Триполью и учитывая весь наиболее правдивый, фактический материал по Триполью — организовать серьезное, плановое, систематическое исследование Триполья на новых, советских научно-исследовательских основаниях. Особенно большое внимание нужно уделять делу создания авторитетной источниковедческой базы, способов организации новых археологических экспедиций не только в пункты классического Триполья (сс. Триполье, Колодистое, Борисовка и проч.), но и в ряд новых пунктов обнаружения трипольских памятников.

Основным принципом полевых исследований должно быть сплошное, исчерпывающее археологическое изучение всей площади трипольского поселения со всеми ее материальными компонентами, плановыми и стратиграфическими особенностями. Старую систему индивидуально-кустарных исследований необходимо заменить формой государственных научных экспедиций, обеспеченных высококвалифицированным составом археологов, геологов и иных специалистов. К разрешению трипольской проблемы необходимо привлечь лучшие силы археологов.

Придерживаясь в целом принципов аналитико-синтетической работы над трипольским материалом, общие проблемы о генезисе и стадиальном развитии трипольского родового общества на территории УССР возможно будет конкретно изучить лишь путем правильного решения ряда подсобных вопросов (вопросы материального производства и быта: земледелие, скотоводство, охота, рыболовство, керамическое производство, ткачество), вопросов о форме общественного строя, о семье, религии и искусстве.

В противоположность прежней практике исследователей Триполья необходимо решительно перейти к изучению проблем социально-экономического характера, напр., вопросов рода-племенного строя, стадиального отношения Триполья к матриархату, вопросов общественного разделения труда, общественной техники и прочее. Необходимо правильно осветить и разрешить старую дискуссию о „Фациях“ и типах трипольской культуры, являющихся, очевидно, конкретными проявлениями материально-бытовых особенностей отдельных родовых общественно-производительных единиц, разрешить проблему культуры А и Б, которые, вероятно, также были материальным проявлением отдельных стадий в развитии рода-племенного общества. Необходимо серьезно

поработать и над вопросами хронологического определения Триполья, его отношения к другим культурам, изучить гидрогеологические, климатические и иные природные условия существования древних трипольцев.

Совместные археологические экспедиции в район распространения „классического Триполья“, которые были организованы в 1934—1935 гг. ИИМК УАН с участием научных сотрудников ГАИМК, являются весьма позитивным научно-организационным начинанием в деле правильного разрешения трипольской проблемы.

Th MOVTCHANIVSKY

SUR LES QUESTIONS ACTUELLES DE MÉTHODOLOGIE CONCERNANT LE PROBLÈME DE TRIPOLIÉ

RÉSUMÉ

Une détermination historique établie avec justesse et une large interprétation au point de vue social et économique des fameux monuments matériels de la culture tripolienne doivent figurer au premier rang dans l'histoire soviétique de la culture matérielle. Par contre, malgré les richesses exceptionnelles des matériaux archéologiques concernant le Tripolié, un nombre assez important de travaux — comptes rendus, écrits d'un caractère descriptif ou étroitement thématique — publiés par des investigateurs bourgeois, aucune détermination précise d'une forme synthétique n'a été donnée jusqu'ici de la culture tripolienne. Il est vrai que ces derniers temps les travaux de certains collaborateurs de l'Académie de l'Etat d'Histoire de la Culture Matérielle et de l'Institut d'Histoire de la Culture Matérielle de l'Académie des Sciences d'Ukraine, ainsi que de plusieurs autres institutions scientifiques soviétiques, se distinguent avantageusement des travaux écrits par les vieux investigateurs bourgeois. Toutefois, même ces récentes investigations ne donnent pas encore de conception historique et scientifique achevée du Tripolié. La cause en est de ce que les investigateurs soviétiques pour étudier le problème tripolien sont obligés de recourir au vieil arsenal scientifique des musées de l'archéologie bourgeoise, dont le procédé de recueil et l'étude des sources premières étaient très peu satisfaisants au point de vue de la méthode. Les vieux investigateurs bourgeois (V. Khvoïka, N. Bélichevsky, S. Gamchenko, Domanitsky et autres) dans leurs recherches sur le Tripolié prenaient toute leur attention aux matériaux d'un effet tout extérieur, comme la céramique peinturée, les statuettes etc., et ignoraient les autres matériaux se rapportant en majeure partie aux questions les plus importantes d'ordre social et économique. Usant d'une technique archéologique très imparfaite, les vieux investigateurs fixaient d'une manière fort peu satisfaisante au point de vue scientifique les matériaux des fouilles, ne procédant presque à aucune étude de ceux-ci dans les laboratoires. Pour ceux qui persistaient dans les principes des méthodes individuellement idéalistiques des archéologues bourgeois, les nombreuses manifestations matérielles de la culture tripolienne demeuraient des variantes énigmatiques — des „facies“, des „types“, qu'on ne pouvait faire entrer d'aucune façon dans le cadre habituel de la méthode formellement typologique et des différentes théories migratoires, culturelles et autres.

Le caractère tendancieux au point de vue idéologique et de classe des investigateurs du Tripolié, ainsi que les traditions archéologiques préférées firent aboutir ce problème à une impasse, puisque toutes les formes matérielles presque des monuments tripoliens étaient interprétées par les archéologues bourgeois comme une manifestation rituelle de la conscience religieuse des tripoliens. C'est

pour cadrer avec cette idée préférée qu'étaient arrangés tous les matériaux du Tripolié; on lui assujettissait différents problèmes composants de ce dernier, comme ceux des „terre-plains“, de la céramique peinturée, de l'ornementation etc. C'est pourquoi, conduites avec toutes les imperfections possibles au point de vue technique et de la méthode, les investigations ne donnèrent aucun résultat — aucun des problèmes tripoliens ne fut résolu dans son entier. Cet état de choses était encore aggravé par un défaut absolu de plan et de système dans les investigations; les archéologues ne consultaient jamais pour leurs travaux les géologues, les paléontologues et autres représentants des branches auxiliaires de cette science.

Aussi les investigateurs bourgeois n'avaient-ils pu résoudre des problèmes importants, comme celui d'une détermination au point de vue historique de la culture tripolienne, les problèmes d'un caractère particulier des édifices monumetaux tripoliens, le problème économique, idéologique, de l'art, de la langue etc.. de la société humaine du stade tripolien.

Des questions comme celle de la destination des „statuettes“, de la céramique „peinturée“, des ustensiles en forme de binocle, de la culture „A“ et „B“ et autres n'avaient pas reçu de solution non plus.

C'est pourquoi, tout en ne rejetant pas ce qu'il est de positif dans les anciens travaux sur le Tripolié et prenant en considération les matériaux les plus véridiques à cet endroit, les archéologues soviétiques sont sensés d'organiser pour le problème tripolien des recherches sérieuses, systématiques et conduites d'après un plan arrêté, sur la base des nouvelles méthodes soviétiques d'investigation. Une attention toute spéciale doit être prêtée à l'organisation d'une base pour l'étude des sources, ayant toute l'autorité nécessaire, ainsi qu'aux nouvelles expéditions archéologiques dirigées non seulement sur les points du „Tripolié classique“ (villages de Tripolié, Kolodistoïé, Borissovka etc.), mais aussi sur une suite d'autres points nouveaux, où des monuments tripoliens avaient été signalés.

Le principe fondamental des investigations „de campagne“ doit être une exploration archéologique totale de toute la superficie du territoire de la colonie tripolienne, l'étude de tous ses composants matériels, ses particularités de situation et stratigraphiques. L'ancien système des explorations individuelles doit être remplacé par celui des expéditions scientifiques organisées par l'Etat, conduites par un personnel hautement qualifié composé d'archéologues, de géologues et autres spécialistes. Les archéologues les plus érudits doivent être invités à résoudre le problème du Tripolié.

Tout en restant attaché aux principes d'un travail analytique et synthétique des matériaux tripoliens on ne pourra toutefois étudier d'une manière concrète les problèmes généraux de l'origine et du développement stadial de la communauté tribale du Tripolié, sur le territoire de la RSS d'Ukraine, qu'en décidant une suite de questions auxiliaires, comme celles de la production matérielle et des usages domestiques — agriculture, élevage du bétail, chasse, pêche, production de la céramique, tissage, ainsi que celle de l'organisation sociale concernant la famille, la religion et les arts.

Contrairement aux habitudes des vieux investigateurs il faut passer résolument à l'étude des problèmes ayant un caractère social et économique: questions d'organisation de la famille et de la tribu, des rapports pouvant exister entre le stade du Tripolié et le matriarcat, de la division sociale du travail, de la technique sociale etc. Il faut mettre en lumière et résoudre la vieille discussion concernant les „facies“ et les „types“ de la culture tripolienne, qui sont probablement les manifestations concrètes de particularités matérielles des unités familiales productrices isolées; il faut se prononcer sur le problème de la culture „A“ et „B“, qui fut aussi probablement une des manifestations matérielles des stades différents du développement de la société familiale tribale. Tout aussi nécessaire est l'étude des questions concernant l'indication chronologique du „Tripolié“, le rap-

port existant avec les autres „cultures“, les conditions hydrogéologiques, climatiques et autres, parmi lesquelles vivaient les anciens „tripoliens“.

Les expéditions archéologiques dans le rayon de l'extension du „Tripolié classique“, qui furent organisées en 1934—35 par l'Institut d'Histoire de la Culture Matérielle de l'Académie des Sciences d'Ukraine avec la participation des collaborateurs de l'Académie de l'Etat d'Histoire de la Culture Matérielle sont des mesures très propices à une solution exacte du problème tripolien.

Л. ДМИТРОВ

ПРОБЛЕМА ТОРФОВИКІВ В ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

(Спроба постановки питання)

„Коли, як ви твердите, — писав Ф. Енгельс до К. Штакельберга, — техніка в значній мірі залежить від стану науки, то навпаки — наука далеко більше залежить від стану і потреб техніки. Коли в суспільства з'являється технічна проблема, то це дає наукі далеко більшу допомогу, ніж десять університетів. Вся гідростатика (Горрічеллі і т. д.) покликана була до життя потребою регулювати гірські потоки в Італії в XVI і XVII століттях. Про електрику ми почали знати дещо розумне тільки відтоді, коли винайдено технічне застосування її. У Німеччині, на жаль, звикли писати історію наук так, ніби наука звалилася з неба“¹). „Досі хвалились тим, що виробництво зобов'язане наукі, але наука безмірно більшим зобов'язана виробництву“²).

Буйний розвиток в УСРР і в цілому СРСР торфової промисловості, якій величезного значення надавав В. І Ленін³), швидкий ріст цієї промисловості протягом першої п'ятилітки і особлива постанова XVII з'їзду ВКП(б) про ще більший розвиток торфової промисловості протягом другої п'ятилітки — все це ставить перед марксівською історією матеріальної культури на ввесь звіст термінові завдання дослідити болота-торфовики також і з боку історії матеріальної культури.

Інакше кажучи: історія матеріальної культури повинна використати момент підсиленого розроблення боліт-торфовиків у нашій країні, момент, коли наші торфовики вперше за ввесь час свого існування розкривають свої вікові таємниці надра. Подібно багатьом іншим наукам, історія матеріальної культури повинна планомірно й систематично взяти від наших торфовиків усі без винятку матеріали, всі наукові цінності, що вони тяять у собі. І, звичайно, не тільки взяти, але й використати їх як матеріал, як речовий документ у справі пізнання історичного процесу розвитку суспільства протягом усього часу його існування.

Таким чином, жодна торфорозробка, жодна меліората на торфовику, — та і взагалі всякі інші земляні і гідротехнічні роботи, як наприклад, роботи, пов'язані з вдійсненням проблеми Великого Дніпра, — не повинні залишатися поза увагою істориків матеріальної культури.

Болота-торфовики часто-густо переховують у собі забутки минулого життя. Отже болото-торфовик стає за своєрідне історичне першоджерело. Торфова проблема в історії матеріальної культури в наших умовах — нова проблема; виникненням своїм вона цілком зобов'язана розвитку торфопромисловості. Досі болота-торфовики як УСРР, так і цілого СРСР ще ніколи систематично та планово істориками матеріальної культури не досліджувалися. В цьому

¹⁾ Ф. Енгельс, Лист до К. Штакельберга з 25 січня 1894 р. „Письма“, Содекгиз, 1931, с. 406—406.

²⁾ Ф. Энгельс, Диалектика природы, изд. 6, Москва, 1934, с. 40, примечание.

³⁾ В. И. Ленин, Письмо к А. В. Луначарскому от 3 апр. 1921 г., Соч. т., XXII, с. 434—453. Див. також XXV, с. 157, т. XXVI, с. 41—42, т. XXVII, с. 135—147, т. XXIX, с. 401—430.

відношенні вони справді становлять зовсім нове, своєрідне, ще не освоєне джерело — „непідняту ціліну“. Могили, кургани, городища, вали, місця осель та селищ, а також інші давні земляні насипи та спорудження притягали до себе майже всю увагу дослідників. У зв'язку з цим, зрозуміло, утворилася традиція установлювати певний догляд над кожною, навіть найменшою земляною роботою, не кажучи вже про величезні земляні роботи, пов'язані з капітальним будівництвом та соціалістичною реконструкцією нашої країни; величезні ж торфорозробки залишались і по цей день залишаються без усякого догляду. Тільки тоді на торфорозробці бачать історика матеріальної культури — і то лише археолога, — коли трапиться та або інша знахідка, але й тоді, як побачимо ми нижче, торфовик всебічно і вичерпно не досліджується.

Не відкидаючи зауваження, що болото-торфовик в основному є об'єкт для дослідження природознавця, не можна заперечувати потреби дослідження торфовиків і істориком матеріальної культури. „Кожна річ, — нагадаємо тут слова К. Маркса, — є сукупність багатьох властивостей і тому може бути корисна різними своїми сторонами. Відкрити ці різні сторони, а, значить, і різноманітні способи вживання речей, є справа історичного розвитку“¹⁾). Умовою завдяки якій та або інша річ стає історичним джерелом, як це дуже влучно з'ясував Ф. В. Кіпарісов „опосереднення через трудову діяльність людини“ і це „являється своєрідним історичним хрещенням фізичної речі, що дає їй нову якість, якої в ній досі не було. Віднині ця річ дістає подвійне існування; залишаючись фізичним предметом (і, значить, об'єктом дослідницької допитливості природознавця), вона разом з тим стає предметом історичним (а, значить, об'єктом вивчення з боку історика). Віднині вона знаходиться у сфері діяння історичних законів розвитку людського виробництва, цієї найглибшої основи всього розвитку суспільства“²⁾). Отже болото-торфовик, поскільки воно так або інакше пов'язується з людиною та її діяльністю, поскільки опосередковується працею людини, робиться історичною річчю і, очевидно, історичним джерелом.

Ця розівідка не є результатом дослідження торфовиків УСРР, а лише початок такого дослідження, вступ до нього. Головне її завдання полягає в тому, щоб підсумувати те, що дали для історії матеріальної культури епізодичні й несистематичні дослідження торфовиків, і перетворити ці дослідження на всебічні планові та систематичні. На Україні є всі об'ективні дані для розгортання широкого дослідження торфовиків.

Свою тему ми трактуємо тут лише в порядку постановки питання; тому поданий тут матеріал не претендує ані на систематичність, ані на вичерпуочу повноту.

Болота-торфовики ані в якому разі не можуть залишитися поза увагою археолога. Будучи вельми цінними з боку економічного й господарчого, торфовики разом з цим не менш цінні і з боку історичного, бо вони переховують в собі силу цікавого історичного матеріалу. Археологія з усією категоричністю свідчить, що серед її об'єктів не останнє місце займають торфовики. За весь час існування археологічних досліджень торфовики майже у всіх країнах, де вони є, зарекомендували себе взагалі дуже цінними знахідками пам'яток матеріальної культури, які для вивчення минувшини людського суспільства мають надзвичайне значення.

Відомо, що в торфовику через відсутність повітря і взагалі через особливі фізико-хемічні властивості торфу дуже добре консервуються і зберігаються далеко краще, ніж в інших місцях і ґрунтах, майже всі пам'ятки матеріальної культури. Не говорячи вже про речі з каменю, кості, рогу, металу і т. ін.,

¹⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, 1932, с. 1

²⁾ Ф. В. Кіпарісов, Весь — исторический источник. Из истории докапіталістических формаций, Сборник статей к 45-летней научн. деят. Н. Я. Марра, ОГІЗ, 1933, с. 4—5.

навіть менш тривкі матеріали, як наприклад, дерево, трупи людей і тварин, одяг і подібні рештки зберігаються в торфі довгий час майже в своєму первісному вигляді. Так, у Німеччині та в Північній Європі в торфовиках знайдено більш 20 людських трупів, яких за одягом та прикрасами можна було віднести до епохи Ю. Цезаря або імп. Августа¹). В гумусі озер Швейцарії було виявлено самі різноманітні виреби стародавньої людини з льону: нитки, шнурки, мотузки, стрічки, поворозки, мережки, тканини і т. д. В Ютландії недалеко від Ріба було знайдено в торфовику домовину з цілим трупом в одязі і зі зброєю воїна раннього періоду бронзової епохи. Щікаво, між іншим, тут відмітити, що бронзові речі, які знаходять у торфовиках, відрізняються від знайдених у звичайній землі: вони ніколи не мають зеленої патини, цілком зберігають свій золотистий бліск і тільки через стикання з повітрям приймають коричневий колір. Особливо відомі великі масові знахідки, що зараз переховуються в музеях Кіля, Копенгагена та Осло. Вони складаються з сотень предметів: мечів, списів, кинджалів, ножів, щитів, кісток, речей різноманітних прикрас, глянця посуду — почасти гарної збереженості, а почасти навмисно розбитого²).

В нашу задачу тут не входить зупинятися на класичних знахідках археолога Келера в торфовиках Швейцарії, згадувати про знахідки Стейнтраупа та Форхгамера в торфовиках Данії, а також про ряд відкритих торфовикових стацій і осель Альвастра в Швеції, Шуссен-Рід, Дуллен-Рід, Маглемозе в Данії та Німеччині. Всі вони дуже цікаві і про них існує багата література.

Згадаймо тут лише, що торфовикам зобов'язана археологія традиційним розподілом часу на „віки“ кам'яний, бронзовий і залізний. В торфовиках Данії констатовано було на глибині 10—30 футів чергування трьох різних шарів з різними деревами. У нижньому шарі виявлені були стовбури так званих шотландських сосен, які не ростуть і не росли в Данії в „історичні“ часи і які, штучно посаджені, не приживалися. Поруч з ними було знайдено знаряддя з кременю, а також кістки оленя та первісного бика. Трохи вище над ними були розташовані шари з дубовими стовбурами; з ними було декілька бронзових щитів, що знаходяться зараз у Музеї північної старовини в Копенгагені. У самих верхніх шарах були виявлені стовбури звичайного вже бука, який і зараз ще росте в Данії. Звідси і встановилась вищезгадана традиційна класифікація³). Ми навмисно зупинилися на історії виникнення популярної і традиційної в буржуазній науці класифікації. Але механістична сутність цієї концепції та її антидіалектичність цілком очевидні і, звичайно, вона не може бути ні в якій мірі прийнята дослідником, озброєним методом марксологічної діалектики, і має лише історичне значення, як певний етап розвитку науки⁴).

¹) Про так звані „болотяні трупи“ (Moorleichen) існує цікава численна література. Відомості про неї дивись — J. Hoops, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Bd. III, Strassburg 1915—1916, S. 237—240. Не виключається можливість виявлення таких трупів і у нас. За неперевіреними відомостями робітників на болоті Трубайло був виявлений років 10 тому труп воїна-татарина (?) в одязі, який під впливом сонця та повітря швидко „зіпсувався“ і був закинутий назад у кар’єр.

²) Meyer, Grosses Konversations-Lexikon, Band 14, Leipzig und Wien, 1909, S. 122, Artic. Moorfund. Також Brockhaus Konversations-Lexikon. Neudruck, 1920, Band XI, S. 1026, Artic. Moorfund.

³) Див. J. Hoops, Waldbäume und Kulturpflanzen im germanischen Altertum, Strassburg, 1905, S. 12. Порівн. також: Э. Клодд, История первобытных людей. Перев. с англ. М. А. Энгельгардта, СПБ, 1898, с. 24; Иностранцев, Геология, ч. II, СПБ., 1885—1887, с. 484.

⁴) Щікаво нагадати тут, що „систему трьох періодів“ (камінь, бронза, залізо), як цілком формальну і не обґрунтовану на фактах, досить різко критикує сучасний шведський археолог Ліндквіст. „На протязі всієї епохи бронзи, — між іншим пише він, — камінь як матеріал для знарядь уживався дуже широко“... Див. Sune Lindqvist, Camla och nya uppgifter för svensk forn-fornkniug (Старі й нові задачі вивчення старовинностей Швеції); Fornvänner, 1928, № 2. Цитатуємо наводимо за статтею Равдонікаса В., Археологія на Западе и в СССР в наши дні. Сообщения ГАИМК, 1932, № 9—10, с. 23.

Переходимо тепер до огляду матеріалів, що їх дали нам розробки боліт-торфовиків у Радянському Союзі. Ці торфовики і з боку геологічного, і з боку історичного тісно пов'язані з торфовиками, розташованими на території УСРР. А тому перед кожним археологом насамперед постає завдання ознайомитися з матеріалами з торфовиць ширшої території Радянського Союзу, в яку українські торфовики входять, як складова частина. З другого боку, ці матеріали починають собою майже нову сторінку радянської археології і відкривають грандіозні перспективи до пізнання життя різних суспільно-економічних формаций. Але справедливість вимагає відзначити, що обробка виявленого матеріалу за формально-типологічним методом, уникання соціологічних узагальнень, впливи „расової“ та „міграційної“ теорій, шукання „етнографічних ознак“ на ранніх стадіях розвитку суспільства значною мірою знижують досягнення в дослідженні торфовиків.

В 1921 році недалеко біля Москви, в колишньому Егор'євському повіті Московської губернії, в районі відомих Шатурських торфорозробок, виявлено селище родової громади так званої неолітичної доби. Цікаво відмітити, що це селище було виявлене біля озера Святого, і культурний шар його йшов далеко вглиб попід рівень сучасного озера. Цей факт безперечно свідчить, що чотири з половиною тисячі років тому, як датують це селище, рівень озера був нижчий, найменш на $1\frac{1}{2}$ м проти теперішнього. На виявленому селищі також „кухонні“ рештки у вигляді звичайних річкових черепашок, кісток риб'ячих та пташиних. Разом з тим виявлено також і череп'я глиняного посуду, за всіма ознаками робленого без ганчарського круга, але випаленого і прикрашеного своєрідним орнаментом з конічних ямочок та інших заглиблень, що розміщені були рядками й утворювали собою мережку. Знайдене було тут також і знаряддя з каменю та кременю, кремінні наконечники до стріл, дротики, ножі, сокири, молотки з дірками для держака тощо¹⁾.

На Нікольських торфорозробках Орехово-Зуевського тресту в 1925 р. виявлено рештки глиняного посуду первісної людини. Коли 1926 р. місце знахідки оглянули фахівці-археологи, то вони констатували також наявність тут решток якоїсь кладки з дерев'яних пластин. Кладка ця лежала безпосередньо на торфі. Тут же на глибині 2 м в гітії знайдені були також рештки водяного гороху (*Trapa natans*) і сліди стоянки первісної людини. На жаль докладнішого звіту про знахідки на цій торфорозробці ми не маємо²⁾.

Дуже цікаві наслідки дало дослідження торфовика поблизу с. Льялова кол. Московського повіту в долині р. Клязьми (1923, 1924, 1925 рр.), де було виявлено величезну стоянку родової громади (неолітичної доби).

В склад експедиції, що досліджувала цей торфовик, входили відомі фахівці—археологи, геоботаніки і палеонтологи, і це дало змогу вивчити знахідку за всіма вимогами сучасної науки; це дослідження має бути зразком того, як треба комплектувати експедиції для вивчення археологічних об'єктів на торфовиках.

Розкопки Льяловської стоянки дали багатий археологічний матеріал, що, крім знайдених численних кремінних скалок та уламків, складався з: а) групи виробів з рогу, кістки та зубів у цілих, поламаних і напівоброблених зразках — разом 24 речі; б) групи виробів з каменю в кількості 150 предметів, в які входили як цілі, поламані і напівоброблені кам'яні вироби, так і матеріал для цих виробів; в) групи уламків кераміки в загальній кількості 600 великих і малих фрагментів.

¹⁾ Е. Опоків, Болота-торфовища, вид. 2, ДВУ, 1926, с. 94—95. Див, також *Известия Научн. эксп. торф. инст.*, 1922, № 1, с. 208.

²⁾ Торфяное дело, 1927, № 7, с. 180.

Не маючи змоги подати вичерпуючу інформацію про Л'яловську торфову стоянку, на яку вона безперечно заслуговує, нідсилаємо читача до відповідної літератури¹⁾.

1926 р. виявлено нова багата торфова стоянка родової громади часів неоліту коло с. Язикова на р. Яхромі в районі г. Кашина, Тверської губ., що складом фауни та інвентарем наближається до вищезгаданої Л'яловської стоянки²⁾.

Дуже цікава доісторична стоянка Анина острівка, відкрита на Калатінському торфовику Свердловської округи³⁾.

Заслуговують також на увагу інтересні кам'яні знаряддя, які дав Павлово-посадський торфовик МОГЕС і які описав проф. В. А. Городцов⁴⁾.

Не можна обминути і неолітичної стоянки коло торфовика Печанеж на Калінінщині в Білорусі, яку досліджував Полікарповіч⁵⁾.

Звертає на себе увагу стоянка на торфовику Веретъє в Каргопольському районі Північного краю, яку досліджувала археологічна експедиція Московського державного історичного музею. Загальна тривалість існування Веретъя обіймає значний відрізок часу з середини другого до кінця першого тисячоліття до нашої ери — близько півтори тисячі років. Таким чином, за висновками дослідника — „його історія заповнює прогалину, яка була у відомих нам досі північних культурах, представлених лише неолітичними і пізньо-металічними, так званими фінськими пам'ятками“. Стоянка своїм численним кремінним, остеологічним, кістяним інвентарем і керамікою характеризує господарство Веретъя як мисливсько-рибальське⁶⁾.

Але, безперечно, найціннішим досягненням археології є знахідка на торфовиках Урала взагалі і на відомому Шигірському торфовику зокрема. Знахідки складають декілька багатих колекцій. Цей торфовик багато років досліджувала спеціальна археологічна експедиція Московського державного історичного музею.

На Шигірському озері з окружчими болотами-торфовиками, що знаходяться в Нев'янському районі Свердловської округи, знайдені сліди первісної людини ще в 1879 р. під час золоторозробок. З того часу здобуто тут багато цінного археологічного матеріалу як при технічно-промислових, так і особливо при спеціальних археологічних роботах. Умови залягання більшості знахідок — це торф на різній глибині і підторфний мул. Порівнюючи рідко і в меншій кількості зустрічаються пам'ятки матеріальної культури в ґрунті островів. Давній інвентар, завдяки консервуючим властивостям торфу, зберігає тут майже цілком аж до дерев'яних виробів включно. Дослід-

¹⁾ Б. С. Жуков, Неолитическая стоянка близ с. Л'ялова, Труды Антроп. научн. исслед-ва при ИМГУ, вып. I, приложение к русск. антроп. журн., т. XIV, вып. 1—2, 1925; Д. П. Мещеряков, Торфяник у с. Л'ялова как место неолитической стоянки — там же. В. С. Доктуринский, Определение возраста Л'яловской стоянки по торфу — там же. Линдгольм, В. А. Моллюски из слоев торфяника близ с. Л'ялова Моск. уезда, содержащих стоянку неолитического человека — там же. Б. А. Куптин, Неолитическая стоянка вблизи Л'ялова Моск. уезда, Русс. антроп. журн., т. XV, вып. 1—2. Б. А. Куптин, Л'яловская неолитическая культура на р. Клязьме в Моск. у. и ее отношение к окскому неолиту Рязанск. губ. и ранне-неолитическим культурам Северной Европы. Предварительный отчет о раскопках 1923 г., Труды Общ. исследователей Рязанского края. Вып. 5, Рязань, 1925 г.

²⁾ Б. С. Жуков, К вопросу о стратиграфии и культуре, Рус. антр. журн., т. XVI, вып. 1—2, 1927, с. 66.

³⁾ Н. Н. Бортвин, Доисторическая стоянка „Анина“ острівка на Калатинском торфянике Свердловского округа, Уральское краеведение; 1928, II, с. 228—230.

⁴⁾ Городцов, Каменные орудия из Павлово-посадского торфяника МОГЭС, Московск. краевед., 1929.

⁵⁾ К. Палікарповіч, Неолітична стоянка каля болота Печанеж на Калінінщині, Гіетарична археологічна зборник, № 1, у Менску, 1927.

⁶⁾ М. Е. Фосс, Стоянка доисторического человека на торфяном болоте. Из итогов археологической экспедиции Гос. истор. музея, Торфяное дело, 1934, № 6, с. 32.

ники відзначають як характерну рису, що в Шигірських торфових стаціях не виявлено розподілу решток пам'яток матеріальної культури за нашаруваннями. Разом з цим слід зазначити також, що біля речей тут не виявлено слідів будьяких споруджень, коли не брати до уваги єдиного випадку знаходження на березі сучасного озера слідів напівпітрухлих колод, які складені були у вигляді якогось барака.

Речовий інвентар' Шигіря вельми багатий і різноманітний. Щодо матеріалу, то значна більшість знахідок зроблена з кістки. Особливо численні й різноманітні кістяні знаряддя полювання та рибальства: стрілки різної форми гарпуни з зарубками, дротики й гачки рибальські дуже тонкої роботи. Але найвище досягнення кістяної техніки Шигіря — це ножі, кинджали та пилки із вставленими по ребру гострими пластинками кременю. Ми не будемо передічувати тут бронзових виробів, які було виявлено в верхніх шарах Шигірського торфовика: осіб, що цікавляться докладним описанням шигірського інвентаря, відішлемо до спеціальної літератури¹⁾. Тут згадаємо лише про дерев'яні вироби, що їх дуже гарно зберігає торф від псування. Серед них можуть бути відмічені: зброя — лук, чашки з ручками у вигляді качиної голови, ложки — в тому числі з головою лося на ручці, весла і фігури, богів-ідолів²⁾. Є згадка, що виявлено було навіть цілий видовбаний човен, але він, на жаль, не зберігся і до музею не потрапив. Закінчуячи про Шигірську стоянку, треба пошкодувати, що матеріал про цю стоянку подано лише описово без потрібного соціального аналізу. Тому перевидання шигірського матеріалу в новому методологічному освітленні — перший і невідкладний обов'язок дослідників, що брали участь в його добуванні³⁾.

Якщо на Шигірському торфовику не виявлено певних споруджень, коли не брати до уваги поодинокого випадку знахідки на березі слідів трухлявих колод, складених у вигляді барака, то на Горбуновському торфовику, який знаходиться в 8 км від Нижнього Тагіла, колишнього Екатеринбургського повіту Пермської губ., всі археологічні знахідки виявились ув'язаними з будівельними спорудженнями у вигляді якогось помосту, що закінчувався хатинами або, за виражом робітників, „балаганчиками.“

В 1926 році Уральська археологічна експедиція Московського державного історичного музею, про яку ми вже згадували вище, досліджувала Горбуновський торфовик і констатувала, що торфовик, який переховував у собі спорудження, коли був невеличким проточним озером, з'єднаним з р. Тагілом. Під впливом якихсь, поки що нез'ясованих причин, ще в давнину почалося його заболочування і почав утворюватися торф. До того саме часу, коли товща торфу була трохи більша 20 см, і відносяться рештки осель. Невеличка ділянка нерозробленого посеред просторої виїмки „розрізу“ зберігала в собі сліди зруйнованої будівлі у вигляді скупчених колод та стовбурів, забитих у глеювате дно озера. Від решток житла по торфу, себто по

¹⁾ В. Я. Толмачев, Озеро Шигирское близ Нейво-Рудянского завода Екатеринбургского уезда. С таблицами фототипий и картою. Древности Восточного Урала. Материалы по первобытной и исторической бытовой археологии Зауральской части Пермской губ., Записки Уральского общества любителей естествознания, ХХХIV (1914), с. 149—266. Цінна, й багата колекція негативів В. Толмачова по старовинностях Урала взагалі і Шигірського озера зокрема переховується у фототеті ГАІМК. Сообщения ГАІМК, 1932 г., № 3—4, с. 76. Також А. А. Берс, Прошлое Урала с древнейших времен до русской колонизации, Работник просвещения, Москва, 1930, с. 42—46.

²⁾ В. Я. Толмачев, Деревянный идол из Шигирского торфяника, Известия Археолог. комиссии, вып. 60, Петроград, 1916, с. 94—99. Його ж, Древнейшие застулы, найденные на восточном склоне среднего Урала, там же, с. 36—48.

³⁾ З великим задоволенням зустріли ми звістку в статті С. Н. Биковського „Итоги советской археологической работы к XV годовщине Октября“ про те, що „продовжувалось вивчення матеріалів Шигірського і Горбуновського торфовиків, яке збагатило науку новими фактами, невідомими раніше (Д. Н. Едінг)“ і далі, що „Академія веде переговори про нові публікації результатів його робіт“. Сообщения ГАІМК, 1932, № 9—10, с. 10.

стародавній поверхні болота, в напрямку до берега простягалася доріжка („слань“) з тонких ялинових кругляків.

Побут мешканців цих будівель, звичайно, невеличкими — всього коло 40 квадратних метрів — розкопами цілком не висвітлюється. Однаке і здобуті матеріали висвітлюють чимало питань, що пов'язані з обставинами їх життя. Знайдені наконечники стріл і інші дрібні знаряддя виготовлялися з кременю, іноді кварцу й гірського кришталю; в той же самий час кінці списів і паль були загострені широкими й рівними площинами. На підставі цих фактів дослідники припускають, що знаряддя, яке щодня вживали мешканці Горбуновського торфовика, було металічне, але через дорожнечу металу речі малокоштовні і ті, які легко можна було загубити, як, наприклад, наконечники стріл, робилися з каменю, техніка обробки якого стояла на досить високому рівні.

Щодо кераміки, то уламки глинняного посуду теж давали підставу дослідникам зробити висновок, що техніка виготовлення посуду на горбуновських будівлях на палах стояла досить високо. Маса, з якої від руки ліпилися горщики, мала в собі тальк. Рядки дірочок на деяких черепках з безперечністю свідчать про практику зшивання тріснулих посудин. По формі найцікавіша група низеньких товстостінних мисок, які нагадують дерев'яні чашки і, мабуть, зроблені на їх зразок. Особливо цікаві різноманітні узори, виконані головним чином карбуванням, при чому з ряду геометричних мотивів виділяється мотив меандра.

Взагалі кажучи, на горбуновських палафітах не виключена можливість самих несподіваних знахідок — особливо тепер, коли там провадяться систематичні дослідження експедиції Московського державного історичного музею.

Якщо тепер перейдемо до огляду боліт-торфовиків на території УСРР, то побачимо, що хоч вони не дали нам ще будівель на палах, але це ні в якому разі не говорить про їх біdnість в археологічному відношенні, а лише про те, що вони майже ще ніколи не були об'єктом систематичного дослідження. Принаймні досі досліджено лише окремі ділянки деяких торфовиків УСРР; але й вони вже дали багато цінного матеріалу і досить зарекомендували себе в археологічному відношенні. Візьмемо, наприклад, величезне Мовчанське болото-торфовик з однієї з найстаріших на Україні торфорозробок — Тьоткінської. У 1929 році на ньому дослідами виявлено було біля с. Мар'янівки стацію родової громади (неолітичного типу.) Культурні рештки виявлялися тут у типовій роздімні розміром до 85 (W — O) на 35 (N — S) м¹). На превеликий жаль, формально-описовий метод, за яким подають виявлений керамічний матеріал цієї стації дослідники, не дає можливості скласти певне уявлення про життя та побут жителів цієї стації. Безперечно, що систематичні досліди цього торфовика конче потрібні, тим більше, що на цьому самому Мовчанському торфовику виявлено в 1931 р. міст, про який десятник торфорозробки, студент Кириченко, що перший його виявив, назначає: „Упоперек усього Тьоткінського масиву в середині первісного кар'єра проходить міст на глибині 0,7 м від поверхні болота. Міст без паль, шириною 3,5—4 м. Уздовж покладені дерева круглого перекрою з породи дуб, ясен, клен, а впоперек поміст з колотих колод. Матеріал для помосту становить осика, береза. Обробка матеріалів, з яких складається міст, відрізняється своєю грубістю, яка вказує на те, що будівельних інструментів при будуванні мосту не було“. Але міст цей залишився покищо досі не дослідений.

¹⁾ Михайло Рудинський, Мар'янівська стація (з матеріалів експедиції понад Сеймом), Антропологія, Річник Кабінету антропології ім. Ф. Вовка, 1929, III. Київ, 1930, с. 179—188. Як і Морачевський, Кераміка Мар'янівської стації, там же, с. 191—201. Також Звіт про роботу Кабінету антропології ім. Ф. Вовка за 1929 р., Антропологія, Річник Кабін. антроп. ім. Ф. Вовка, 1929, III, с. 230.

Величезний інтерес для археолога являє собою Кардашинське болото-торфовик, що знаходиться, на далекому півдні УСРР на лівому таврійському боці Дніпра в 12 км від м. Херсона, в зоні сухих таврійських степів. Воно містить у собі найпівденніше з відомих нам родовищ торфу нашої країни і є з наукового боку заагалі дуже цікаве.

З огляду на те, що район с. В. Кардашинки з болотом-торфовиком давно вже відзначався, як один з найбагатших на археологічні знахідки районів на Херсонщині, в 1931 р. Херсонський археологічно-історичний музей зробив всебічне розвідкове дослідження як с. В. Кардашинка з її околицями взагалі, так і Кардашинського болота-торфовика окрема. Під час обстеження всього району виявлено багато дуже цікавих знахідок, а саме: 40 кремінних відщепків, 7 з яких фрагментовані, кам'яна булава, кам'яна сокира-молот, мідний бронзовий спис, кам'яні матриці, кельт трубчастий, сліди вогнищ тощо. Виявлені речі дали підставу зробити висновок, що, очевидно, тут ми маємо факт існування решток стародавньої стоянки-майстерні з кам'яним та ранньометалічним інвентарем. Його terminus ante quem визначається датою античних амфор та скіфських стріл; його terminus post quem в проблема, яку розв'язати можна лише шляхом розкопок насамперед місця знаходження майстерні¹⁾). І це не вперше В. Кардашинка сигналізує²⁾.

Не можна, щоб не згадати тут про виявлення човна в Гардишівському болоті під час торфодобування. Обслідування, зроблене було Т. М. Мовчанівським, констатувало, що човен залягав у торфмасі в напрямі з північного заходу на південний схід, на глибині близько 1,5—2 м. З східної сторони човен був поламаний машиною, що брала торф. Збереженість човна була досить задовільна; зроблений він з осокора³⁾.

Заслуговують на увагу стадії неолітичного типу на торфовиках Мостів'янському біля м. Коростеня та Мильовському. Але поскільки досліди цих стадій ще не закінчені, то сказати більш докладно про них зараз не можна.

В 1931 р. на Саливонківському торфовику було виявлено кремінні скалки, але поскільки скоро тут роботи по добуванню торфу припинились, то й досліди залишилися незакінченими⁴⁾.

Велику увагу археолога притягає до себе широка та глибока торфова долина відомого на Поліссі озера Корми. Досліди Ф. А. Козубовського виявили тут багато стадії родової громади т. зв. неолітичного типу і дали можливість констатувати, що дно самого озера вкрите торфовим покладом товщиною 5—6 м. Широка і глибока долина оз. Корми, обмежена двома кряжами, була дуже зручна для оселення людей — з озером, багатим на рибу і з

¹⁾ Треба пошкодувати, що досі ще не опубліковано матеріалів про ці дуже цікаві й багаті своїми наслідками досліди. Користуюсь нагодою висловити щиру подяку О. К. Тахтаєві, що ласкаво дав мені можливість ознайомитися в рукопису з його ще ненадрукованим звітом про досліди в Великій Кардашинці.

²⁾ Між іншим, видатний інтерес для історії матеріальної культури являють форми для відливання кельтів та інших предметів, виявлені в числі 9 екземплярів поблизу с. Кардашинки тобто в районі Кардашинського торфовика в краї, який, безперечно, в свій час займали кімерійці. За опис проф. В. А. Городцова, кельти цих форм виявляють ознаки більш ранніх часів, можливо дуже близького до XI ст. Кельти досить великих масивів мають одно по-двійне бокове вушко і широке лезо. Кардашинські ліварні форми, на думку проф. В. А., Городцова, знайомлять нас з цінним асортиментом інших відливаних у них бронзових знарядь. Серед них ми бачимо долота, кинджали, ножі, одні списи, булавку цвяховидної форми. В. Городцов відносить ці речі до т. зв. кімерійської культури (В. А. Городцов, К вопросу о кімерійской культуре, Институт археологии и искусствознания, Труды Секции археологии, II, 1928, с. 56). Висновок із цієї довідки очевидний і говорить сам за себе: якнайшвидше розпочати планомірне систематичне дослідження Кардашина.

³⁾ Із звіту Т. М. Мовчанівського про роботу 1929 р. на Бердичівщині.

⁴⁾ Pamiętnik Flizykoogiczny wydawany staraniem E. Driewulskiego i Br. Znatowicza, tom I, Warszawa, 1881, Dr. m. Dudrewicz, Czaszka z torfowiska wsi Salkonki, с. 407—409. Порівн. Вильчинский, Очерки древнейшей культуры русских областей, СПБ, 1898, с. 21. Також, В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губ., М., 1895, с. 49.

безкраїми лісами, багатими на звірину й птаство. Покищо виявлено тут 14 точок стаціонарного перебування первісних родових громад. На них зібрано багато різних речей, переважно знарядь мікролітичного характеру, фрагментів посуду — орнаментованого насічними різноманітними дисками або зовсім без орнаменту. Треба цілком погодитися з думкою дослідника, що саме тут, у грузьких болотах і багнистих лісах народила Кормою, треба шукати стацій сезонного характеру великої родової громади. Безперечно, Кормянська торфова долина дала багато цікавого і свіжого матеріалу для розкриття комплексу виробничих відносин первісного суспільства на Поліссі¹⁾.

Багато торфовиків під час розробок дали поодинокі археологічні знахідки. Так, на торфорозробці біля с. Юсківці-Гиряєво недалеко від м. Лохвиці на Полтавщині виявлено кам'яну зернотерку, а також ніж та мотику з лосячого рога. На Карабачинській торфорозробці Брусилівського р-ну виявлено 1931 р. мідний казан, оленячий ріг, а на Дубрівській торфорозробці — 3 задізних сокири. На торфовику біля с. Сидори Сквирського р-ону в 1929 р. виявлена римська амфора. На торфовику біля с. Червоного Андрушівського р-ону виявлено на глибині 2,30 м човен розміром 2,5 м на 0,70 м видовбаний гострим інструментом, сліди якого яскраво видно на стінках. На Дунаецькій торфорозробці (Глухівщина) виявлено в 1933 р. на глибині 1,2 м, дерев'яне спорудження у вигляді містка. На Бучанській торфорозробці в 1934 р. виявлено кам'яний молоток²⁾. Саливонківський торфовик ще раніше сигналізував про себе. Здобутий у 1878 р. на ньому разом з двома крем'яними стрілами, череп людини дав підставу д-ру Дудревичеві, польському антропологу, після дослідження віднести його до кроманьйонської раси і висловити припущення, що на цьому торфовику безперечно існувала надводна оселя, на що ніби давали вказівки шматки паль, знаходжуваних у торфі. „Близчі розшуки на цьому місці, — каже д-р Дудревич, — дають усі підстави чекати тут на багатий науковий добуток і відкриття решток однієї з дуже цікавих пам'яток культури людини“.

Багато таких знахідок зібрано на Першій торфовій дослідній станції в Бучі, а кілька екземплярів знаходиться в Укрторфтресті.

Наведеними прикладами ми, звичайно, не вичерпали всього того матеріалу, що на сьогоднішній день відомий у науці як матеріал, здобутий у болотах-торфовиках нашого Союзу. Ми певні, що немає такого болота, немає такої торфорозробки, яка б не повинна притягати до себе увагу археолога.

Цікаво тут підкреслити, що особливо болота-торфовики цінні для історика матеріальної культури, як це показав досвід Московського державного історичного музею. „На шляху (будування нової експозиції) Музей зустрівся, — каже у своєму інформаційному повідомленні представник Музею т. Мілонов, — з перших же кроків з рядом істотних труднощів. Виявилося багато дакун, які треба було заповнити“. Такі обставини й примусили Музей ні в якому разі не задовольнятися тим, що дас й давала археологія, а саме кам'яними, металічними, кістяними частинами знарядь, у яких звичайно, як правило, відсутні дерев'яні держаки. Таким чином виникло питання, чи не можна шукати і відтворювати знаряддя з цією істотною частиною. Відповідь на це, з одного боку, дав етнографічний матеріал, а з другого — технологічний аналіз знарядь праці. „Ми стали, — продовжує т. Мілонов, — за методом проф. Горячкіна і Желюговського аналізувати коефіцієнт корисного діяння ударних знарядь і визначати (за допомогою цього методу) форму дерев'яних держаків сокир та молотів. Однак, на шляху застосування цього методу нас підстерігала небезпека техніцизму, і деякі співробітники дійсно трохи захопились і іноді недостатньо

¹⁾ Локладніще див. Ф. А. Козубовський, Стоянки родових громад на поліських дюнах, Наук. Записки Інституту історії матеріальної культури УАН, кн. I, Київ, 1934, с. 21—39.

²⁾ Відомості запозичені з наук. арх. ІМК УАН.

критично застосовували цей метод. Залишалось, таким чином, шукати знаряддя з держаками там, де вони повинні зберегтися в цілому вигляді — з одного боку, в торфі і, з другого — в мерзлоті¹⁾. Через це саме Музей і зробив у своїх експедиціях наголос на ці два сковища археологічного матеріалу. Торф уже дав цілий ряд матеріалів у минулі роки, а мерзлота цілком виправдала себе під час відомої експедиції Російського музею в Ленінграді в 1929 р. на Алтай. Із цих міркувань відряджено було в 1930 р. на Урал. З експедиції, в тому числі і на відомий уже нам Горбуновський торфовик. „Коли хочете, — закінчує своє повідомлення т. Мілонов, — ця експедиція має більше фактурний характер, тобто ми хочемо одержати тут певний матеріал“²⁾.

Ми навмисне так докладно зупинилися на досвіді Московського історичного державного музею, бо він показує, що сучасна радянська археологія вже далеко відійшла від того стану, коли вона задовольнялася лише описом виявлених речей. Зараз вона вже не тільки робить правильно організовані розкопки раніш виявлених знахідок, але й планує розшуки в пунктах, які наперед обідяють вірний багатий науковий матеріал. І якщо Московський державний історичний музей поставив перед торфовиками певне завдання — дати дерев'яні частини знарядь виробництва, то можна перед торфовиками поставити ще більшу конкретну вимогу — дати нам взагалі дерев'яні вироби первісної людини, починаючи від звичайних побутових дрібних речей аж до великих дерев'яних споруджень, як наприклад, будівлі на паях, болотяні деревом усклані шляхи тощо. Відповідні сигнали про це з боліт-торфовиків УСРР є в достатній кількості³⁾. Теоретично міркуючи, дерево, якого під рукою у людини було скільки завгодно (в усякому разі — більше, ніж іншого матеріалу), безперечно, в обставинах життя людини всіх часів, усіх суспільно-економічних формаций, як сировина для різних виробів грато немаловажну роль. Вироби з дерева могли зберегтися лише в торфовиках та в болотах.

Зокрема треба сказати про роль торфовиків, яку вони можуть відіграти в справі виявлення будівель та селищ на паях. Відомо, що з самих перших часів існування в кол. Росії археології постало вже питання про існування будівель на паях. Так, уже на I археологічному з'їзді в Москві в 1863 р. Д. П. Солнцев ставив на обговорення з'їзду питання про ці будівлі. „Озерні будівлі на паях, — казав він, — які знаходять у всіх країнах Європи і які дали багатий матеріал для вивчення потреб життя і ступеня розвитку первісних її мешканців, здається, повинні знаходитися й у нас. Неймовірно, щоб третина Європи і пів Азії не мали їх на своєму величезному просторі, тим часом як широку відкривають їх в останній, меншій частині нашого материка. У Швейцарії цих жител первісної людини, уже відомо більше 200. Франція, Англія, Данія, Шлезвіг, Прусія, Бельгія, Мекленбург відкрили і продовжують відкривати їх у себе. Ми одні досі не додали ні слова до цих відкритий“⁴⁾.

Також у протоколах XI археологічного з'їзду, що відбувався уже в Києві в 1899 р. і був майже виключно присвячений питанням, пов'язаним з історією території України, серед запитань, на які бажано одержати роз'яснення на з'їзді, зустрічаемо таке: „чи нема слідів будівель на паях на великих озерах у північній частині Володимир-Волинського і Ковельського повітів на Волині (озера Тур, Святязь, Пулешець, Кримно й інші)“⁵⁾. Ми не будемо тут

¹⁾ Див. Историк - марксист, 1930, № 17, с. 133. Информационное сообщение о социологических задачах экспедиций Государственного исторического музея на 1930 г. Доклад Милонова на заседании Секции докапиталистических формаций 1/VI—1930.

²⁾ Не можемо не пошкодувати тут з приводу несвідомої втрати такої коштовної речі, як стародавній дерев'яний плуг, який, за відомостями директора Білоцерківського музею т. Я. П. Маслуна, був виявлений в Карапишському торфовику.

³⁾ Труды I археологического съезда в Москве в 1869 г., т. I, с. XVII, М. 1871.

⁴⁾ Труды XI археологического съезда в Киеве, 1889 г., Протоколы, с. 24.

жаводити думки відносно існування будівель на палах у нас в СРСР відомого тідролога, першого директора Науково-дослідного інституту торфопромисловості в Києві, академіка Є. В. Опокова¹⁾, харківського проф. О. Ф. Федоровського²⁾ та київських професорів Роговича й Армашевського³⁾, а тим більше зараз розв'язувати питання, чи були у нас на території сучасної УСРР будівлі на палах. Ми певні, що фактичний матеріал, який буде виявлений під час торфодобування, з одного боку, і під час реалізації проблеми Великого Дніпра, з другого боку, цілком позитивно розв'яже це питання. Взагалі в питанні про будівлі на палах від торфовиків треба ждати свіжих матеріалів для наукової синтетики, особливо ж тепер, коли в археологічних колах Західної Європи переглядається і дискутується питання про будівлі на палах—у зв'язку з твердженням Віольє⁴⁾, що навіть такі обережні дослідники, як Гейерлі, сильно фантазували. Тепер ставиться питання про те, чи дійсно будівлі на палах побудовані були на воді, чи може вони лише пізніше були затоплені, а спочатку стояли на березі, почасти на осоті та мохових луках, а, може, і взагалі на незаболоченому сухому ґрунті⁵⁾.

Але завдання археології щодо вивчення торфовиків далеко не обмежується виявленням, збиранням та опрацюванням речових пам'яток матеріальної культури. Це тільки один бік справи. Археологія в сучасному марксоленінському розумінні, як допоміжна дисципліна одної історичної науки, що всебічно вивчає розвиток людського суспільства, не може задовольнятися лише голим речознавством, оперувати лише речовими пам'ятками матеріальної культури. Історик матеріальної культури повинен знаряддя праці і матеріальні пам'ятки розглядати, як джерело до вивчення матеріального виробництва даного суспільства в діалектичній єдності його продуктивних сил і виробничих відносин. „Давні ассірійські, єгипетські та ін. колекції в Лондоні й інших європейських столицях, — каже К. Маркс, — роблять нас свідками (цих) кооперативних процесів праці⁶⁾. „Треба дослідити в деталях умови існування різних суспільніх утворів, перш ніж пробувати вивести з них відповідні їм політичні, приватноправові, естетичні і тому подібні погляди⁷⁾”, підкреслює Ф. Енгельс. Таким чином, вивчення місць оселення первісних родових суспільств важко не для інвентаря, який, поповнюючи музеїні колекції, служить німим свідком творчої продукційної діяльності минулих поколінь, але й для відтворення самих обставин, серед яких ця діяльність провадилася.

А якщо справа стоїть так, якщо основним, головним об'єктом сучасного археологічного дослідження є не річ у собі, а певні конкретні людські суспільства на певних стадіях розвитку, то дослідження торфовиків на сучасному етапі наукового розвитку можуть відкрити перед археологом багаті перспективи. Навіть у разі, коли той або інший торфовик не дає жодної речової знахідки або будьяких пам'яток матеріальної культури, відповідне дослідження далеко не буде зайвим, а, навпаки, принесе велику користь для історії.

¹⁾ Є. Опоків, Болота-торфовища, вид. 2, ДВУ, 1926, с. 92.

²⁾ Проф. О. Федоровський, Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних, Харків, 1927, с. 92.

³⁾ О следах свайных построек на Днепре; див. Записки Киевск. о-ва естествоиспытателей, т. IV [I], вып. 3, с. 227; також т. V [I], с. 131—138; див. також Протоколы общих собраний, т. V [2], вып. 1, с. 8.

⁴⁾ D. Viollier, Der gegenwärtige Stand der Schweizerischen Pfahlbautenforschung. Pfahlbauten, X Bericht, 1924.

⁵⁾ Sind die Pfahlbauten Trocken- oder Wassersiedelungen? Ur- und naturgeschichtliche Untersuchung von O. Tichumi (Bern), W. Rytz (Bern) und I. Farve (Gen), Deutsches Archeologisches Institut, Römischi - Germanische Kommission, XVIII. Bericht, 1928, Frankfurt am Main, 1929, S. 68—96.

⁶⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, гл. II.

⁷⁾ Ф. Энгельс, Письмо к Конраду Шмидту от 5/VIII 1890 г.

Розповсюджена тепер широко в Західній Європі, а останніми часами і серед дослідників нашого СРСР теорія геоботанічного аналізу торфу має не мале значення і для історії, даючи цінні матеріали для вивчення обставин давнинного життя на перших стадіях розвитку людського суспільства. „В останні 10 років,— каже відомий фахівець, проф. А. Н. Кріштофович,— виник і незмірно розвинувся метод аналізу пилку, який поставив вивчення боліт і їх хронології і разом з тим хронологію четвертинного періоду на незвичайну височінь у відношенні палеоботаніки, геології, археології і антропології“¹⁾.

Вивчення розвитку і зміни рослинності шляхом аналізу пилку, що зберігається в торфі, дає певну можливість також і історикові робити відповідні висновки, більше того — дає в деякій мірі можливість відтворювати і реконструювати географічне оточення зниклих суспільно-економічних формаций.

Не входячи в детальний розгляд методу геоботанічних аналізів, ми все ж таки дозволимо собі в самих загальних рисах коротенько зупинитися тут на тому, як робиться це дослідження торфовика за методом пилкового аналізу, що його вперше застосував шведський геолог-торфознавець проф. Лагергейм, а потім докладно розробив проф. фон-Пост²⁾. Безперечно, кожний археолог повинен бути знайомий з методом фон-Поста, який, кажучи словами археолога Томсона, „дав можливість заповнити до того часу суміжну ділянку між археологією і геологією болота-торфовика“³⁾.

Виходячи з тих міркувань, що знаходжуваний у торфі пилок рослинний, майже не змінюючись, може пролежати в торфі тисячоліття і появому можна з точністю встановити породу дерева, до якої він належить, а це в свою чергу дає підстави встановити зміни порід дерев у тій або іншій місцевості — насамперед старанним аналізом визначають і встановлюють абсолютну кількість пилкових зерен на одиниці площині досліджуваного препарату з того або іншого торфовика. Приступаючи потім до підрахунку, звичайно визначають під мікроскопом кількість пилку кожної породи в даному зразку торфу в процентах від загальної кількості всього пилку в ній. Для наочності користуються звичайно побудуванням так званої діаграми пилку.

З'ясовуючи питання про появу та розповсюдженість тієї або іншої деревиної породи, базуються на порівнянні складу пилкової флори на окремих рівнях — так званих „спектрах пилку“. Головну увагу при цьому звертають на час з'явлення даної деревної породи і час її максимального і мінімального розповсюдження, порівнюючи ці рівні спочатку на сусідніх між собою болотах-торфовиках, а потім переходячи до більших віддалей. Це так звана зв'язка пилкових діаграм. На діаграмах для часу з'явлення тієї або іншої породи звичайно відрізняють „абсолютну“ межу й межу „раціональну“, при чому абсолютна межа визначає перше з'явлення пилку даної породи, незалежно від її кількості (можливо навіть 1%), а за другу межу вважають той рівень, коли пилок даної породи робить помітне і поступове збільшення, так зване „сходження кривої“.

В цій же діаграмі, в окремій графі, звичайно визначається (іноді це не робиться) так звана густота пилку, себто абсолютна кількість пилкових зерен на одиницю площині препарату (звичайно на 1 кв. см), а також загальна сума підрахованих зерен. Абсолютна кількість пилку дає підставу робити деякі міркування про швидкість приросту торфу, бо швидко наростаючі малороз-

¹⁾ Др. Рихард Крейзель, Методы палеоботанического исследования, пер. В. М. Кріштофович под ред. проф. А. И. Кріштофовича, изд. Акад. Наук. ССР, Ленинград, 1932, Предисловие, с 7.

²⁾ Reallexikon der Vorgeschichte, herausgegeben von M. Ebert, Bd. X, S. 220—228.

³⁾ P. V. Thomson, Geologiska dateringar av arkeologiska fynd i Estland. Fornvännen meddelanden frank vitterhets historie och antikvitets akademien unde redaktion av Sigurd Gurman, 1930, Hafte 4, с. 238, примітка 1.

кладені торфи звичайно бідніші на пилок, тим часом як поволі наростаючі, гарно розкладені торфи звичайно багатші на пилок.

Щоб наочно ілюструвати метод аналізу деревного пилку і техніку складання пилкових діаграм, ми можемо вказати на зразки таких діаграм у різних авторів: фон-Поста¹⁾, K. Bertsch-a²⁾ та ін. При цьому треба зазначити, що таблиці діаграм фон-Поста, творця цієї системи, K. Bertsch трохи спростиив і спеціально пристосував для вживання археологів. Спрощення торкається не суті справи, а, так би мовити, зовнішнього вигляду і полягає, головним чином, в тому, що замість спеціальної інтернаціональної системи знаків для позначення різного роду пилку — системи, яка навіть для фахівців цієї справи являє собою деякі труднощі, а тому більшість із них рекомендує для ясності й зручності замість системи окремих знаків користуватися просто різними фарбами — Bertsch тримається в цих діаграмах своїх власних знаків, які, на його думку, для нефахівця легше читаються. Зразки наших радянських дослідників можна знайти в працях проф. В. С. Докторовського³⁾ і Д. К. Зерова⁴⁾.

Ми свідомо докладніше зупинилися на питанні про геоботанічний аналіз торфовиків і метод фон-Поста через те, що в останні часи в західноєвропейській науці широко почали користуватися цим методом буржуазні вчені археологи і історики. Die Pollenanalyse im Dienste der Archäologie — такий окремий розділ присвятив цьому питанню фон-Пост у своїй праці про геоботанічний аналіз торфу⁵⁾. Французький антрополог-археолог Georges Dubois також застосовує цю теорію і популяризує її серед французьких дослідників⁶⁾. Застосовують її в своїх дослідах і американські дослідники⁷⁾.

Користуючись цим методом, уже згаданий нами K. Bertsch зробив дослідження значних боліт-торфовиків середньої Європи і наслідки своєї роботи опублікував у надзвичайно цікавій доповіді на 18 звітному засіданні Романо-германської комісії Німецького археологічного інституту в 1928 р. під назвою: „Klima, Pflanzendecke und Besiedlung Mitteleuropas“.. „Дослідження квіткового пилку в торфовиках,— каже автор у вступі до цієї доповіді,— в останні роки набули для доistorії величезного значення. Воно допомагає не лише точніше датувати знахідки й фрагменти, що не піддаються тому або іншому визначенням віку, але й робить можливим реконструювати вигляд лісу для кожного періоду часу. Разом з цим воно утворює не тільки рамки для історичних походжень і становлень, але воно також допомагає зрозуміти істо-

¹⁾ Reallexikon der Vorgeschichte, herausgegeben von M. Ebert, Bd. X, S. 220—228.

²⁾ K. Bertsch, Klima, Pflanzendecke und Besiedlung Mitteleuropas in vor- und frühgeschichtlicher Zeit nach den Ergebnissen der pollenanalytischen Forschung. Deutsches Archäologisches Institut. Römisch-Germanische Kommission. XVIII. Bericht, 1928, Frankfurt am Main, 1929.

³⁾ Проф. В. С. Докторовский, Торфяные болота, Гос. науч. тех. горн. изд-во, 1932, с. 176—178.

⁴⁾ Д. К. Зеров, Стратиграфія торфовищ України як одно з джерел до четвертинної історії її рослинності та клімату. Дів. Четвертинний період, вид. ВУАН, вип., 5, Київ, 1933, с. 97—112.

⁵⁾ Reallexikon der Vorgeschichte von M. Ebert, Bd 11 S. 228. Порівн. також: J. Kister, Die quantitative Pollenanalyse im Dienste der Urgeschichtsforschung. Wiener Prähist. Zeitschr., XI, Wien, 1925. H. Samo, Die Erforschung der Klimaentwicklung in vorgeschichtlicher Zeit, Tagungsberichte d. deutschen anthr. Ges., Augsburg, 1926. W. Rutz, Neue Wege in der prähistorischen Forschung mit besonderer Berücksichtigung der Pollenanalyse. Mitteilungen d. antiquar. Ges. in Zürich, XXX, Zürich, 1930. P. Keller, Wandlungen des Landschaftsbildes in prähistorischer Zeit, Die Wald- und Klimageschichte des Fürstenlandes. 57 Seiten mit 13 Abbildungen im Text. Arbeiten der Prähistorischen Abteilung des historischen Museums in St. Gallen, St. Gallen, 1933.

⁶⁾ Prof. Georges Dubois in L'Anthropologie, vol. 42, № 3—4.

⁷⁾ P. E. Sears, Postglacial climate in eastern North America. Ecology, v. XII, № 1, 1932, p. 1—6, P. E. Sears, The archeology of environment in eastern North America. Amer. Anthropol., v. XXXIV, № 4 1932, p. 610—622. P. E. Sears, A record of postglacial climate in Northern Ohio. J. of Sc., v. XXX, № 4, 1937, p. 205—218.

ричні взаємовідносини. Тому також і до історія повинна звертати увагу на наслідки цього дослідження і включити його в свою робочу сферу".

На підставі своїх досліджень K. Bertsch вважає можливим майже з категоричністю визначати такі дані щодо віку торфовиків: для глибини 3,80 м — кінець палеоліту — 6—7 тисяч років до н. ери (нижня частина — хвоцьова простишка торфу); для глибини 2,30 м — неоліт — 3 тисячі років до н. ери (верхня частина того ж торфу); для глибини 1,30 м — Гальштадтські часи — 1000 років до н. ери — верхній лісовий торф¹⁾.

Наслідком такого ж геоботанічного дослідження торфу з'являється теж дуже солідна праця про болота-торфовики Баварії H. Paul-я і S. Ruff-a²⁾, яка містить багато цінних даних про стратиграфічне побудування боліт південної Баварії; робота ясно ілюстрована діаграмами пилку.

Не можна залишити без уваги також статтю P. W. Thomson-а, в якій він, користуючись методом аналізу квіткового пилку, переглядає археологічні знахідки відомих неолітичних стацій у Кунді і Пернове в Естляндії, уточнюючи працю колишнього професора Дерптського університету Гревінга³⁾.

Звертає на себе увагу також праця з інтересуючого нас питання Sulimirskiego Tadeusza під назвою „Osadnictwo i ruchy etniczne a klimat” (Lwów, 1934). Ставлячи питання взагалі про вплив клімату і його коливань на рухи етнічні, автор між іншим торкається й питання про значення боліт і торфовиків для розв'язання проблеми клімату і його впливу на рухи етнічні, присвячуячи болотам і торфовикам окремий розділ (7-ий с. 21—24) у своїй праці. Правда, будьчого нового, порівнюючи з вищезазначеними працями, автор не вносить, а лише ілюструє звичайні для буржуазних дослідників теорії матеріалом польських торфовиків. Але поскільки дана праця не обмежується лише питанням про торфовики, а вводить інший матеріал, ввесь час оперує даними з України, навіть має розділ (12-ий, с. 39—42) під назвою „Osadnictwo południowej Ukrainy”, — вона заслуговує на окрему увагу українських археологів і потребує докладного розгляду і рецензії з боку їх.

Можна було б ще поспатися на декілька досить солідних і цікавих для радянського дослідника праць закордонних учених, але майже всі вони в основному одна до однієї подібні і відрізняються одна од однієї лише болотами як об'єктами дослідження, і їх районами.

Але, посилаючись на вищезазначені праці закордонних буржуазних дослідників — Bertsch-а, Ruff-а і Paul-я, Thomson-а й інших, ми маємо на увазі головним чином лише самий метод провадження аналізу, краще сказати — техніку переведення його, рішуче відкидаючи ідеалістичні метафізично-механістичні концепції та уявлення про природу, яких дотримуються майже всі ці автори.

У цій короткій статті не будемо розгорнати вичерпуючої критики спроб буржуазних археологів застосувати й використати метод статистики пилку до пізнання явищ, пов'язаних з історією людського суспільства. Це зробимо ми в іншій своїй праці. Тепер же обмежимось лише тим, що скажемо, що, на наше розуміння, взагалі сам по собі метод статистики пилку, не говорячи вже про спроби застосування його до пізнання явищ суспільного характеру, в своєму чистому вигляді являється одним з виявів ідеалі-

¹⁾ K. I. Bertsch, Pollenanalytische Untersuchungen an einem Moor der schwäbischen. Abb. 2. Ein untergegangenes Torfmoor bei Grossgartach. III. Das Steinacher Bild bei Waldsee, S. 1—41. Abb. 5. Veröffentl. der Staatl. Stelle für Naturschutz bei Würtemb. Landesamt. Heft 3, Stuttgart, 1926.

²⁾ H. Paul und S. Ruff, Pollenstatistische und stratigraphische Mooruntersuchungen im Südlichen Bayern, th. I, München, 1927.

³⁾ Thomson P. W. — цитована вище праця, а також K. Grewingk, Die Neolithischen Bewohner von Kunda in Estland und deren Nachbarn (Verh. d. Gelehrten Estl. Gesellsch., 1884, t. XII).

стично-механістичного підходу до явищ природи. Безперечно, треба цілком погодитися з проф. Erdtmanом про недосконалість ще й техніки цього методу¹⁾. А тому й до питання про датування торфовиків за допомогою методу аналізу пилку, відзначаючи його безспірну наукову значність, треба покищо відноситися досить обережно й критично. В такому дусі і висловлювався Ердман на I міжнародному конгресі доісторичних наук у Лондоні 1—6 серпня 1932 р.²⁾.

В зв'язку з цим ні в якому разі не можна погодитися з вищенаведеним датуванням торфовиків K. Bertsch-em, бо це датування вже занадто схематичне, механістичне і навіть автоматичне. Без сумніву, такий спосіб не може не привести до цілком невірних історичних побудувань і концепцій.

Процес утворення торфу йде не в порядку еволюції, себто не систематично, не регулярно; не щороку на даному болоті утворюється певна кількість торфу. Процес утворення торфу йде нерівномірно, „стрибками“, то з високою інтенсивністю, то незначними, майже непомітними темпами. Безспірне положення, яке встановили вищезгадані дослідники-торфознавці, — це те, що в основних своїх рисах процес торфоутворення відбувається лише в верхньому, так званому торфогенному прошарку боліт — не глибше 0,5 м — і що торф формується з певними властивостями протягом кількох десятиліть на верховому болоті і кілька років на низинному болоті. І якраз на межі аеробних і анаеробних умов, у верхньому шарі покладу, зараз же під торфоутворюючою рослинністю, відбувається найінтенсивніший мікробіологічний процес розкладання рослинних решток. Наріст нової маси рослинних решток, насичення водою вводить торфогенний прошарок у зону анаеробізу, де торфотворний процес (процес гуміфікації) різко замирає. Коли б умови клімату і вступ ґрутових вод з мінерального ложа болота не змінювались протягом тисячоліть, то в торфогенному прошарку торф нашаровувався б безперервно, да-к чи рівномірний за степенем розкладення поклад³⁾). Таким чином, процеси утворення торфу заперечують теорію, що ми привели вище, про визначення віку торфовиків за ознакою лише глибини торфовиків: це є невірним і навіть ненауковим. Процес виникнення таких ненаукових „теорій“ дуже яскраво з'ясував Ф. Енгельс, коли говорив: „Це стара істина — спершу вигадують абстракції, відригаючи їх від чуттєвих речей, а потім бажають пізнавати їх чуттєво, бажають бачити час і людяти простір. Емпірік до того втягується в звичний для нього емпіричний досвід, що уявляє себе все ще в сфері чуття, досвіду навіть тоді, коли він має справу з абстракціями“⁴⁾.

Все вищесказане мусить зважити радянський археолог, пристосовуючи метод статистики пилку до пізнання явищ, пов'язаних з історією людського суспільства. Було б цілком невірно — через вказані хиби нашим радянським ученим дослідникам боліт-торфовиків відмовитися від уживання цього методу і від складання відповідних діаграм. Як чисто технічне знаряддя наукової мислі, метод статистики пилку повинен вживатися і при дослідженні наших боліт-торфовиків. Але треба очистити його в процесі роботи лезом матеріалістично-діалектичної критики від еклектичного і механістичного намулу

¹⁾ G. Erdtman and H. Erdtman, The Improvement of Pollen-analysis Technique, Sv. Bot. Tidokr., Bd. 27, p. 347—357, Stockholm, 1933. Також G. Erdtman, Pollenanalytische Untersuchungen von Torfmooren und marinen Sedimenten in Südwestschweden, Arkiv för Botanik, Bd. 17, Stockholm, 1921. Також відповідь на це — Lennart von Post, On Improvements of the Pollen-analysis Technique, Geologiska Föreningens i Stockholm Forhandlingar, Bd. 55, 1933 Maj-Okt., Häft 3, p. 523—527.

²⁾ Б. А. Богаевский, I международный конгресс доисторических наук в Лондоне 1—6 августа 1932, Совет, этнография, 1932, № 5—6, с. 171.

³⁾ Д. А. Герасимов, Замечания к статье С. В. Курдюмова „Некоторые свойства торфа и торфяника“, Торфяное дело, 1934, № 1, с. 11.

⁴⁾ Ф. Энгельс, Диалектика природы, М., 1934, с. 85.

і в результаті утворити новий метод, що цілком був би побудований на засадах матеріалістично-діалектичної методології¹⁾.

Відповідні дослідження торфовиків переводяться і у нас в СРСР на чолі з Комісією по вивченю відкладів четвертинного періоду при Всесоюзній Академії Наук, яка об'єднує ряд робіт у галузі геології, геоботаніки, торфо- і болотознавства.

Крім того, науково-дослідні інститути торфопромисловості також провадять енергійно і планово відповідну працю в цьому напрямі. Геоботанічний кабінет Інституту торфу в Москві має вже не малий матеріал з торфовиків різних районів нашого Союзу. Застосування методу пилку дало можливість установити синхроніальність відкладів у різних масивах²⁾. Серед розроблених матеріалів знаходяться також і матеріали відносно найбільших торфовиків УСРР — Замглай, Іодинь, Трубайлло та ін. Провадила-і досить енергійно — таке геоботанічне дослідження торфовиків і українська філія Інституту торфу в Києві під керівництвом проф. Д. К. Зерова. З цього питання у нас уже є спеціальна література³⁾. Але не можна не відмітити тут величезної хиби в усіх цих працях, а саме в тому, що майже всі вони ведуться без урахування інтересів археології, майже цілком ізольовано від неї. Такий стан має обопільну шкоду — безперечно, і для археології, і для торфознавчої геології. „У природі, — нагадаємо ми тут відомі слова Ф. Енгельса, — ніщо не робиться відокремлено, кожне явище впливає на інше і навпаки, і в забутті факта цього всеобщого руху і взаємодіянні і криється в більшості випадків те, що перешкоджає нашим природознавцям бачити ясно найпростіші речі“⁴⁾. В результаті високоцінні в теорії для археології роботи по геоботанічному аналізу торфовиків майже непридатні для неї на практиці. Всі вони мають на собі звичайну для буржуазної науки ознаку — замикання в вузьку сферу своєї спеціальності, себто своєрідний мертвотворний типологічний формалізм. Таким чином, першим і негайним науково-організаційним завданням, на нашу думку, являється завдання своєрідного об'єднання цих двох галузей наукового знання в процесі роботи.

Як яскравий і виразний приклад того, що саме може дати археологові геоботанічний аналіз торфу, ми можемо нагадати приклад, який ми подавали в попередній своїй праці⁵⁾, а саме геоботанічну розвідку Кардашинського болота-торфовика⁶⁾.

Якщо Кардашинський торфовик дав нам важливі дані геоботанічного характеру, то не менш важливі й цікаві для археолога дані палеонтологічного змісту дали дослідження болота-торфовика біля с. Троїцького на р. Південному Бузі в 37 км від м. Вознесенського. Дослідження цього торфовика переводив геолог І. П. Хоменко. Цей торфовик дав виключно цікавий матеріал щодо колишньої фауни цього району¹⁾. В ньому виявлені були останки не тільки таких звичайних у наші часи тварин, як кінь (*Equus equus*), бик (*Bos sp.*), але навіть і таких представників фауни, як олень (*Cervus*).

¹⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, с. 153.

²⁾ Головні положення надруковані в статті проф. В. С. Докторовського „Из истории образования и развития торфяников России“. Торфяное дело, 1924, № 2. Особливо заслуговує на увагу археолога таблиця „Зміна видів торфу в покладі і кліматичні зміни“, яку ми подаємо тут з метою широкого ознайомлення з нею археологів (див. с. 103).

³⁾ Головна література вказана в працях проф. Д. К. Зерова: Копальні торфовища Наддніпрянщини, Четвертинний період, вип. 6, Орган комісії вивчення четвертинного періоду на Україні, Київ, 1933, с. 72, а також в цитованій уже праці — Стратиграфія торфовищ України як одно з джерел до четвертинної історії її рослинності та клімату, там же, вип. 5, с. 111—112. Проф. В. С. Докторовський, Торфяные болота, 1932, с. 185—188.

⁴⁾ Ф. Энгельс, Диалектика природы, М., 1934, с. 56.

⁵⁾ Л. Дмитров, Торфовища-болота та їх значення вони мають для археології, ВУАН, ВУАК, Хроніка археології та мистецтва, ч. 3, Київ, 1931, с. 9.

⁶⁾ Л. Кліментов, Пильда сосни в Кардашинському торфянику, Вісник Одеської комісії краевизнавства при Укр. Акад. Наук, ч. 2—3, Одеса, 1925, с. 25.

Зміна видів торфу в піскові і кам'яни зміні

— 103 —

Клімат у минулому	Зміни морських басейнів на місці Балтійського моря	Види торфу (будова покладу) відповідно до камнату	Загальні зміни на території	Археологічні дати для СРСР, Швеції та ін.
Болотний і холодний (сучасний і лантичний час)	Суходеє Балтійське море	Верхній сфрагновий нерозкладений торф, грубиного 1—3 м у верхових торфовиках. Верхній осоковий торф у нижніх торфовиках.	Значне нарощання мохових торфів. Насуп тундра на лісі в бальші південних губерніях — лісу на степ. Насування тайги (ялинкових лісів). У Західній Європі розселення буку. Значне зменшення мішаних дубових лісів. Початок утворення сфрагнових торфовиків на Україні.	Історичний час. Залізний вік (у Швеції).
Сухий і континентальний (суббордельний час)		Пограничний горизонт — шарик з пеньками сосни й берези, особливо в верхових торфовиках. За драмами авторами — це шар „перехідного лісового болота“. Час вимирания багатьох „південних“ форм вологого горіка „папас“, „компаш“.	В наслідок зменшення спадів місцями значне висичання торфовиків; З'явлення ялини в великий кількості і зменшення дубових лісів. Утворення піщаних лук.	Час від 500 до 3000 років до нашої ери. Бронзовий вік (у Швеції). Час неоліту (новий кам'яний вік) — стоянка першої людини коло Сестрорецька, Доброторни Лодожських каналів. Окрема дюнна стоянка. Час бур'язі на півдні у Зах. Європі.
Теплий і вологий (богорильний час)		Нижній шар малорозкладеного сфрагнового торфу (підшаром з пеньками у верхових торфовиках груб. 2—3 м). Нижній шар осокового торфу в нижніх торфовиках. Частково озерні відклади в ряді басейнів. Водний горіх і ін. найдали проходять на північ.	Значний розвиток мохової болот. Найбільше поширення мішаних дубових лісів і вільхи, особливо бересни. Перші сліди ялини (або бука на Заході).	Час від 3000 до 5000 років до нашої ери. Дольмени (найдробні пам'ятки в Швеції). Час „кухонних решток“ (куп. черепашки) першої людини в Данії.
Холодний (арктичний час)	Андрілове море (поширення молоска)	Нижні відклади в мохових торфовиках (осокові, гілкові торфи, іноді пеньки коло ліна торфові). Початок утворення більшості торфових боліт. В озерах відклади мергеля і глини.	Час значного поширення соснових лісів, з'являються в невеликій кількості інші породи.	Час від 5000 до 6000 років до нашої ери. Час давнього кам'яного віку (налеїлту). Час Магелемозе (однієї з ранніх культур у Данії).
	Лоддовий покрив останнього, воронського льодовика.	Перші ліси березові і соснові; вербові зарости. Арктична флора коло Ленінграда і Волгодз.	Час 7000—1100 років до нашої ери.	

elafus fossilis) і верблюд (*Camelus bactrianus fossilis*), які, як відомо, являють собою цілком чужий елемент фауни північно-західного узбережжя Чорного моря.

Не може пройти поза увагою археолога також і факт знаходження в покладах торфу в тому ж торфовику біля с. Троїцького на Миколаївщині майже повного кістяка коня. Докладне дослідження цього кістяка показало, що *Equus Chomenko i Brauner*, як тепер в науці називається цей тип коня на пошану перших дослідників його, ніби має різко виражені ознаки східного типу коня¹⁾.

Взагалі, навряд чи помилимось, коли скажемо, що немає болота-торфника, яке б не давало під час розробки остеологічного матеріалу. Але, на превеликий жаль, до цього часу на цю справу майже ніхто не звертав уваги. Виявлений остеологічний матеріал, як правило, розходився по руках, віким не реєстрований, ніким не досліджений. Лише поодиноким екземплярам пощастило попасті до музеїв. Можна послатися тут на роги оленя, що перевозуються тепер у Білоцерківському музеї, які були виявлені в торфовику біля с. Устимівки. Віддалення між кінцями цих рогів 1,50 м., довжина кожного рога 1,15 м. Багато остеологічного матеріалу дають торфовики на р. Воврові, вище м. Деражні; знаходили там роги та кості лося (*Alces alces*), первісного бізона (*Bison priscus*), вовка (*Canis lupus*). На торфовику біля м. Андрушівки був знайдений повний кістяк лося, а біля нього кістяк людини з кам'яним знаряддям. У торфовику коло с. Камінки біля Житомира виявлено в значній кількості роги лосів та сарн (*Capreolus capreolus*). У торфовику коло м. Смілії знайдено кості кабана (*Sus scrofa feras*)²⁾. Робітники Мостів'янської торфорозробки виявили на глибині 1,80 м череп невідомої ім' тварини і надіслали його до Інституту історії матеріальної культури УАН з проханням „встановити назву цього звіра і, по можливості, час його життя в наших місцевостях“. Череп належить великий особині дикого кабана (*Sus scrofa feras*). На превеликий жаль, цей випадок є поодинокий; в більшості випадків матеріал гине.

Слід констатувати дуже прикрій факт: якщо широкі кола громадянства більш-менш звикли вже звертати увагу на виявлені пам'ятки матеріальної культури і здавати їх за призначеннем, то остеологічному матеріалу, за дуже рідкими винятками, не надається покищо майже ніякого значення і через те він, як правило, гине для науки.

А проте остеологічний матеріал має велике значення. Сучасна історія матеріальної культури повинна так само старанно вивчати та досліджувати кістки тварин, як і найкращі твори мистецтва, бо життя й економіка людини, починаючи майже з самих перших часів існування людини, якнайшільніше пов'язується з тваринами. Все це зобов'язує нас зосередити свою увагу під час дослідження торфовиків на остеологічному матеріалі і на весь звіст поставити питання про його вивчення. Безперечно, це не буде якимсь відхиленням чи втручанням археолога в неналежну йому галузь. Адже і тварина має свою історію. Собаки, наприклад, феодального суспільства — скажемо словами одного дослідника — зовсім не те, що собаки епохи капіталізму, і борза й гонча з одного боку і доберман і боксер з другого, — відрізняються не тільки кількісно, але і якісно, і ця, здавалося б на перший погляд, чисто біологічна різниця обумовлена цілком моментами соціальними і може бути з'ясована лише в світлі цих моментів³⁾.

¹⁾ И. П. Хоменко, Геологическое описание торфяника с. Троицкого на реке Южном Буге, Журнал научно-исследов. кафедр в Одессе, 1933, ноябрь, № 2.

²⁾ Відомості про знахідки в торфовиках на р. Воврові, біля м. Андрушівки, коло с. Камінки та коло м. Смілії передавав нам науковий співробітник Всеукраїнського геологічного музею УАН т. М. І. Бурчак-Абрамович, за що висловлюємо йому подяку.

³⁾ О. Вильчевский, Материалы по истории общественных форм в Курдистане, Советская этнография, 1932, № 5—6, с.

Безперечно це мав на увазі Ф. Енгельс, коли казав: „За допомогою різних штучних заходів вирощування рослини і тварини так змінюються під рукою людини, що їх стає трудно пізнати. Ті дикі рослини, від яких походять наші хлібні культури, ще досі не знайдені. Від якої дикої тварини походять наші настільки різні собаки або наші численні кінські породи — являється ще й досі спірним“¹⁾.

Систематично працюючи в цьому напрямі, археологи на торфовиках можуть досягти великого ефекту. Широкі простори боліт-торфовиків нашого Союзу з сусідніми лісами ввесь час протягом свого тисячолітнього існування були місцем перебування тих травоїдних та хижих ссавців, які дали людині матеріал для приручення. Копальні останки цих тварин, як і останки тих із них, що вже були приручені людиною і зустрічаються поруч з начинням та зброєю в його оселях, дадуть для історії свійських тварин багатий матеріал. Тому однією з актуальних задач нашого дослідження торфовиків повинно бути також відтворення за цими останками історії свійських тварин і виявлення ступеня близькості до них споріднених диких форм, які можуть бути використані для доместикації. Історики матеріальної культури безперечно, повинні поруч з цілим рядом відповідних інших науково-дослідницьких інститутів включитися в комплексну розробку проблеми виникнення свійських тварин.

Ми ані на хвилину не сумніваємся, що пильне дослідження всіх без винятку кісток, які даватимуть торфовики УСРР, внесе багато нового свіжого матеріалу в питання історії тварин.

Вивчаючи процес історичного розвитку суспільства на підставі даних, що переховують болота-торфовики, ніяк не можна ігнорувати величезні етнографічно-історичні матеріали. Якщо пошукати відповідні етнографічні матеріали із цієї точки зору послідовно й систематично проробити питання про болота-торфовики, то можна мати ефектні наслідки.

Етнографічні матеріали, наприклад, показують, що на земній кулі є ще досі такі країни, де болота і до цього часу служать місцем притулку та захисту, а через це і місцем мешкання цілих племен. Так, Ратцель подає відомості про болотяних бабісів, що ще й зараз живуть в Африці в обширі між західним берегом Танганайки і Моєро, яких загнали в ці болота сильні сусіди²⁾.

Далі, серед народів і племен Африки існує племя балаба, яке цікаве для нас тим, що ховає свого племінного вождя звичайно в болоті³⁾. У деяких

¹⁾ Ф. Енгельс, Диалектика природы, М., 1934, с. 56.

²⁾ Ratzel, Völkerkunde, I, с. 188—189.

³⁾ У зв'язку з тим, що деякі пережитки цього способу поховання в болоті спостерігалися і в інших країнах і в інших народів, подаємо тут більш докладний опис цього, безперечно, цікавого ритуалу поховання. Коли вождь племені, балаба помирає, труп його на досить довгий час залишається у домі розкладатися. І ось, коли він розкладався вже настільки, що легко витягнути нігти, то тимчасовий замісник умерлого вириває їх, знімає з померлого пояс, зроблений із шкурі гіпопотама, цю відмінну ознаку його гідності як вождя племені, відрізує середній пальці правої руки і великий на нозі і складає все це в порожній плід, який запаковується в маленький кошик з конічною кришкою. Кошик цей переноситься до хатини предків, що звичайно знаходитьться посеред двора вождя, і там підвішується. При цьому звичайно вбивають раба. Потім труп небіжчика ховають у могилі під водою, в неглибокому болоті. Коли жалібний позіх виступає, ударом дубини вбивають двох рабів і їх тіла залишають лежати на проїжджій дорозі. А в болоті в той же час відгороджується квадратна ділянка, робиться загорода з трави та грязі, викачується вода і на дні викопується могила завглибшки близько 2 м і ще два могили по боках від неї. В середину могилу опускаються живими дві жінки-рабині небіжчика, убрані наперед у найкращі свої убори. Там у могилі вони лягають на бік обличчям одна до однієї, витягають руки і приймають в обійми труп свого господаря, який спускають до них. Перед засипанням могили рабини звичайно вбивають, пробиваючи череп. Одночасно приводять ще шість рабів, яких теж убивають і кладуть по троє в бокові могили. Потім могили швидко засипають, відкривають загороду і вода знову покриває місце, де відбувся похорон. Через кілька місяців після цього споруджується дерев'яна огорожа на березі болота, при чому раба, що будував дю огорожу, вбивають ударом списа в груди; крім того

інших племен африканських негрів подібний же спосіб поховання застосовується виключно для поховання виродків і взагалі всіх тих, хто вмирає неприродною смертю. Мимоволі пригадується тут стародавній російський поганський культ заложників, яких теж ховали в болотах¹⁾.

Ритуали поховання пов'язані з культом води, і виникнення їх має дуже велику давність. При цьому існування їх не обмежене будьякою певною територією; без всякого сумніву, вони мали широке розповсюдження. Це залежало від аналогічних суспільно-економічних умов у різних виробничих групах, що не стикалися одна з однією, але стояли на однаковій стадії розвитку.

Звичайно культ води виявлявся в різних формах шанування річок, озер, джерел, боліт, криниць, копанок. Між іншим, цей культ особливо гарно засвічений в пам'ятках, що стикаються з так званим „поганством“, довго держався в побутовій традиції, зберігся в пережитках навіть до самого останнього часу; а почали він давно органічно злився з християнством, яке багато чого від нього запозичило. В XI ст. митрополіт Іоан II (1080—1089), докоряючи „поганим“, говорив, що вони ще „жрут бесом и болотом и кладезем“²⁾. З болотами-торфовиками пов'язано багато різних переказів, казок, легенд, забобонів тощо. Пожежі, що виникали з природних причин на торфовиках, завжди набирають значення якогось „знамення“. Давні літописці, звертаючи у своїх записах увагу на різномірні явища природи, не обминали також і явищ, що пов'язані були з болотами-торфовиками³⁾. Страх перед болотами використовували пануючі класи не лише в епоху феодалізму⁴⁾, але й пізніше, аж до нашої епохи.

Йому потім пробивають також і череп. Брешті, перед приходом постійного повноправного замісника вождя племени, збоку від могили виконують нову яму, в яку виливають пиво з принесених посудин, і вбивають ще раба (всіх рабів за ритуалом під час похорону вбивають чотирнадцять — дванадцять рабів і дві рабині), якого її закопують у ямі з протилежної сторони. Ритуал поховання закінчується обмиванням і очищеннем осіб, що брали в ньому участь. — Подані відомості про похорон вождя племени балаба ми наводимо за статтею Л. А. Мацуловича, К вопросу о стадиальности в готских надстроечных явлениях, Сборник статей к сорока пятилетию научной деятельности Н. Я. Марра, „Из истории докапіталістичних формаций“, Огіз, 1933, с. 581—582. Крім того, дуже цікавий матеріал з цього питання, дають праці: Küsters, Das Grab der Afrikaner, Anthropos, XVI—XVII, 1521—1522 і Overberg, Les Basonges, Bruxelles, 1908.

¹⁾ Зеленин, Древнерусский языческий культ заложников покойников, ИРАН, 1917; також — Очерк русской мифологии, П. 1916.

²⁾ Русс. историч. бібліотека, т. VI, с. 1580, столб. 7, § 15.

³⁾ Наведемо деякі приклади: так, під 1092 р. літопис вазначає: „Того року була посуха, що вигоріла земля, і многі борі загорілися самі і болота“ (Лавр., Іпат.); під р. 1223: „того року багато борів і боліт загорілися і дими сильні були, що люди недалеко могли бачити, бо немов мяка до землі прилягла так, що птиці не могли літати в повітрі, але падали і вмирали“ (Лавр.), і т. д. в цьому роді. Говорячи про згадування літописців за болота-торфовики в такому містичному, що наводить жах на людину тоні, літописець, між іншим, згадує про „знахідку“ в торфовику. 1143: „Того року була біля Котельниці (на Волині) буря велика, якої не було ніколи, і рознесла доми, і будинки і збіжжя з гуменя, прямо кажучи, ніби вороги забрали і не залишилося в будинках нічого, і знайдено чиюсь зброю в болоті, занесену бурею“ (Іпат.). Тепер тут одна з великих торфорозробок — Андрушівська.

⁴⁾ Як на приклад можемо послатися тут на „Историческое обозрение Рязанской губернии, разделенное на пять периодов в виде летописца, изображающего древнее и новое состояние сел губернии, с присовокуплением на каждый период политических, статистических, физических и географических замечаний, изданное К. А. Тихоном Воззвиженским, Москва, 1822“. Тут автор „до рідких і незвичайних фізичних подій“ відносить „горіяння землі в Рязані“, яке сталося в 1819 році: „...в самому низькому місці яру, коло села Мікуліч, почала горіти земля з досить сильним жаром, і вигоріло землі через 10 місяців по колу сажнів на 10 і в глибину аршин на 2 з половиною...“ Але ще цікавіший опис торфової пожежі, що відноситься до 1833 р.: „Прихавши восени того ж року в свій маєток (с. Лозоватка Олександровськ. повіту Херсонськ. губ.), я знайшов управителя його у великій тривозі і помітив, що люди, які туди зо мною приїхали, надзвичайно збентеженні, видимо, бажаючи і побоюючись відкрити мені щось особливе. На мое запитання про причину такого збентеження, вони мені таємничі і з страхом відповідали: „що у нас горить земля, що пожежа поширяється далі і далі, що сусідні поміщики і багато селян і, що жахливіше всього, навіть священники приїжджають дивитися чудо і від душі оплакували страшне знамення... Журн. міс. внутр. дел, 1836, XXI, № 7—9, с. 137, Записки о Херсонській губ.“

Наведений нами в загальних рисах, схематично, матеріал показує, як багато проблем і питань зачіпає собою проблема дослідження боліт-торфовиків з боку історії матеріальної культури в розрізі етнографічно-фольклорному. Якщо археологи вже розпочали цю справу і мають певні досягнення, то етнографи і фольклористи ще й не розпочали цієї праці. Безперечно, і вони повинні використати величезний матеріал, що дають нам торфовики.

Звичайно, не досить лише записувати та збирати фольклорний матеріал про болота-торфовики, про „болотяного“, про ті „вогники“, про заховані скарб і т. д.¹⁾. Зібраному матеріалу потрібно дати класовий аналіз, показати, в якому оточенні той або той переказ, повір'я, легенда тощо виникли, з якою метою вони весь час культивувались, якими групами суспільства підтримувались, і як він, цей старий дореволюційний фольклор про болота-торфовики, вмирає разом з тим класом, який його створив.

Ми не вичерпали б своєї теми і наш схематичний нарис про дослідження боліт-торфовиків з боку істориків матеріальної культури не був би повний і закінчений, якби ми хоч у небагатьох словах не зупинились на дослідженні того лінгвістичного матеріалу, що його дають назви наших боліт-торфовиків.

Треба візначити, що про минуле життя болота-торфовики можуть оповідати і свідчити не лише речовими пам'ятками матеріальної культури, які вони переховують в собі, не лише матеріалами палеоботанічними та палеовооблогічними, але також і самою своею назвою. Досить згадати декілька перших-ліпших назв наших боліт-торфовиків, щоб переконатися в цьому: Буча, Ірдинь, Ірпінь, Мовча, Моства, Рокоч, Колра, Недра, Трубайло, Карабачин, Кардашин, Карапіші, Замглай, Артополог, Полкva і т. д., і т. д. — всі ці назви безперечно можуть правити за певний матеріал для лінгвістичного аналізу. Та й не тільки ці назви, але й інші назви боліт не повинні залишатися без дослідження. З одного боку, було б величезною помилкою вважати, що назви боліт-торфовиків не змінюються і що вони переходятять, як і назви рік, озер тощо, від покоління в покоління завжди в однаковій формі; матеріали, розкидані по різних писаних джерелах — в описах місцевостей, в мандрівках, в офіційних актах та документах, записках, мемуарах, в історичних і статистичних дослідженнях, в різних губерніальних та епархіальних відомостях — рішуче свідчать, що те або інше болото-торфовик не завжди носило таку назву, яку має тепер. Яка б проста та звичайна назва болота не була, вона завжди може бути корисною для дослідника: бо в свідомості людини за кожним болотом закріплялося те або інше ім'я — то за ознакою історичною (Батисеве), то за ознакою виробничою (Чорна Руда), то за ознакою власника (Тарасове), то за якоюсь межовою ознакою або рисою при розподілі поля на „душі“ (Ткачукове, Спаське тощо) і в крайньому разі, коли будьяких окремих ознак не було, одержувало назву „Безіменного“. Безперечно, в назвах боліт-торфовиків зберігається інтересний історичний матеріал, який не тільки не підлягав дослідженню, але якого навіть і не збирали²⁾.

Тут, власно кажучи, ми підійшли до старої проблеми використання в інтересах історичного дослідження географічної номенклатури. Ще Надеждин вимагав „попередньої роботи над географічною номенклатурою, що йде від намічених назв до давніх старобутних першопочаткових через уесь ряд змін, яких вони зазнали“³⁾.

¹⁾ Див., напр., Ж-ий I, Народное предание о болоте „Замглай“ (Черниговской губ.), Киевская Старина, 1893 г., 6, с. 521 — 524; також Павло Тутковський, Озеро Святязь и народное предание о нем, Киевская Старина, 1901, 3, 144 і окремо.

²⁾ Як на більш-менш докладний список боліт-торфовиків УСРР, але далеко не вичерпуючий, — можна послатися на видання Української філії Центрального науково-дослід. інституту торфової промисла. (Інсторф) — „Торфовища України“, Стат. дов., Київ, 1930.

³⁾ Надеждин, Бібл. для членія, 1837, XXII.

— 10 —

Обмірковувалось це питання більш-менш докладно на Х археологічному з'їзді в Ризі в 1896 р., де справі географічної номенклатури були присвячені доповіді П. П. Філевича¹⁾ і А. Германа²⁾. Але, не зважаючи на таку давність постановки цієї проблеми, будь-яких позитивних наслідків щодо розв'язання її взагалі, а тим більш, щодо назв боліт-торфовиків, ми й досі ще не маємо. Правда, ми можемо спостерігати в багатьох працях цілий ряд посилань на географічну номенклатуру, починаючи з номенклатури самих стародавніх часів. Але всі ці спроби майже не мають наукового значення. Досить вдало схарактеризував їх П. П. Філевіч, коли сказав: „у більшості випадків ці посилення виражались або в деталізах, а іноді і в дуже незграбних етимологізациях назв, або в комбінаціях, заснованих на співзвучності слів. Останні, виходячи з простої асоціації звуків, приводили звичайно до повітряних подорожей у безмежному просторі, до довільних гіпотез про племінні міграції, і вони то головним чином утворили номенклатуру погану славу матеріалу вкрай ненадійного... Крайності уникнули лише дуже небагато дослідників, які не обминали, номенклатури, але, здається, уникнули тільки тому, що вони користувались номенклатурою лише як допоміжним матеріалом. Висновки спиралися на інші дані, а номенклатура притягала лише постільки, поскільки вона потверджувала ці висновки і, значить, самостійного значення її не приписувалось“³⁾.

Навіть такий видатний буржуазний філолог, як акад. Соболевський, повинен був обмежитись тим, що писав: „ро згляд звукової сторони в назвах рік, озер, гір у межах давніх поселень народу показує: 1) що росіяни одержали ці назви від одного і того ж народу, який жив тут раніше їх, який дав річкам, озерам, горам назви і який мав право іменуватись автохтоном; 2) що це сталося в загально-слов'янський період життя слов'янської мови“⁴⁾. І далі він не пішов. Намагаючись з'ясувати назву річки і болота Ірдинь, він примушений був обмежитись лише тим, що показав, як писалося слово Ірдинь-раніш: Річка „Ирденъ“, „Ирдынь“ у давнину називалась, певно, „Ръдънь“. Дані документів XV—XVI вв.—„на Рдне, на реце Рдени, Рденське болото⁵⁾.

Ось і весь аналіз назви Ірдинь. Тому цілком правильно робить акад. М. Я. Марр, коли, критикуючи працю Соболевського, каже:

„Не можемо не зінити в роботі А. І. Соболевського поставлення проблеми про фінно-скіфські зв'язки і комплексність підходу до питання, історико-археологічно-фізіологічного. Розуміється, лінгвістики тут і помину нема, або лінгвістика філологічна, тобто заснована на письменних, насамперед мертвих мовах, відлучена від світу і механічно формальна, а не соціологічна і матеріалістична... Справжня лінгвістика перед нами розгортає іншу картину руйнуючих колись улюблених і нами гео-етнічні грані взаємовідносин речей раніше, і лише надбудовано також відповідно іншу картину взаємовідносин у корені понять слів“⁶⁾.

Не дуже оригінально також тлумачив назву болота „Замглай“ проф. П. В. Голубовський: „В імені „Земетайловище“ без помилки можна припустити зіпсоване „Замглайовище“, тобто територію, що лежить за болотом“.

¹⁾ П. П. Філевич, О разработке географической номенклатуры, Труды X археолог. Съезда в Риге, 1896, т. I.

²⁾ Dr. A. Hermann, Ueber ältestnische Ortsnamen, там же, т. I.

³⁾ П. П. Філевич, цитована праця, с. 327.

⁴⁾ А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды, тт. XXVI—XXVII, Изв. Отд. русск. языка, и слов. Рус. Акад. Наук, 1923—1924, с. 274.

⁵⁾ А. И. Соболевский, Новые русско-скифские этюды, Изв. отд. русс. яз. и слов. Рус. Акад. Наук, 1926, т. XXXI, с. 19.

⁶⁾ Акад. Марр Н. Я., Напутствие (к сборнику работ аспирантов ГАИМК), 1929, с. 7.

Замглай¹⁾) — і т. д. Ніяких пояснень, чому саме можна зробити таке припущення, проф. Голубовський у названій праці не дає.

Ще більш характерним прикладом може бути тлумачення одним з дослідників назви болота-торфовика Ірдинь — Борисовим.

Дотримуючись расової і міграційної теорії і намагаючись довести, що первісними поселенцями нашого Подніпров'я були македоняни і фракійці, цей дослідник посилається на географічну номенклатуру і приходить до висновку, що відоме з географії Птоломея озеро Амадока — „це сучасне болото-озеро Ірдинь з болотяною місцевістю коло Сміли“.

„Бачити в болоті-озері Ірдині озеро Амадоку спонукує нас і разюча скожість з македонською місцевістю, при чому македонське озеро Аматово має друге ім'я — Арджан, скоже з Ірдинь. Село Стол, яке знаходиться в районі македонського Аматово, нагадує Смілу, а Гібмеінже — Умань“²⁾). Подібним же способом Борісов тлумачить і назву болота-торфовика Замглай: „На північ від Чернігова, — каже він, — є невелике болото Замглай. Трансильванія, дакська земля, по-російськи „Семигория, Семиград, Семигай“. Все це ряд питань“³⁾.

Безпідставність і фантастичність наведених міркувань Борісова очевидна, і питання про семантичне значення назв Ірдинь. Замглай залишається і після тлумачення Борісова питанням.

Завдяки працям акад. Н. Я. Марра радикально перебудовані основні положення лінгвістики. „Мова обернена в історичне джерело, — каже акад. І. І. Мещанінов, — а мовознавець в історика. Тим самим мова виявилась найтісніше пов'язаною в першу чергу з іншими суспільствознавчими дисциплінами в їх об'єднуючих завданнях освітлення проїденних етапів розвитку суспільства“⁴⁾.

Отже ми повинні поставити на всю широчінь також і питання про лінгвістичний аналіз назв болот-торфовиків.

Поруч з цим треба переглянути тлумачення буржуазними мовознавцями деяких назв географічної номенклатури, які зараз хоч і не в'яжуться з болотами, але змістом своїм і значенням нагадують про болото. Наприклад, самоїди, за тлумаченням Dr. I. I. Egli, значить — жителі боліт, Нарим — болото, Мааз — болото, Ліон — болотяний горб, Ліверпуль — низьке болото, Йорк — болотяна місцевість, Веймар — болото, Фінляндія — країна боліт⁵⁾) і т. д. і т. д.

Ми певні, що систематично переведене на підставі прийомів палеонтологічного аналізу мови дослідження назв болот-торфовиків на основі яфетичної теорії безперечно дасть можливість більше конкретизувати висновки по окремих питаннях, які завжди постають при детальній проробці проблем торфовиків в історії матеріальної культури. „Нема країна, — каже акад. М. Я. Марр, — де топонімічний матеріал не являє би собою складу з нашарувань різних епох“⁶⁾). І далі ще виразніше: „не менше істотну поправку

¹⁾ Голубовский П., Где находились существовавшие в домонгольский период города: Ворголь, Глебль, Зэртий, Оргощь, Сновск, Унег, Хоробр. Відбитка з Жур. мин. народ. просв., 1903, № 5, с. 119.

²⁾ Борисов, Карта Сарматии.

³⁾ Борисов, теж; також В. Борисов, Древнерусские военные повести, вып. 1, СПБ, 1908, с. 58.

⁴⁾ Акад. И. И. Мещанинов, Проблема классификации языков в свете нового учения о языке. Речь, произнесенная в торжественном годовом собрании Академии Наук 12 февраля 1934 г.; второе издание, Изд-во Академии Наук СССР, Ленинград, 1934, с. 3.

⁵⁾ Dr. I. I. Egli, Nomina geographicā, Leipzig, 1893, с. 811, 634, 560—511, 559, 545—546, 1015, 991, 313.

⁶⁾ Акад. Н. Я. Марр, К вопросу о топонимике Крыма (к его постановке), Извес. Таврич. общ. истор. этнографии, т. II (8) с. 115—118 (394—395), а также Вопросы языка в освещении яфетической теории. Избранные отрывки из работ акад. Н. Я. Марра, составил В. Б. Аптекарь, ГАИМК, Ленинград, 1933, с. 395.

внесла палеонтологія мови в топоніміку, а саме в назви населених пунктів, гір, рік, морів та інші нерозлучних з ними племінних назв, тобто в найважливіший текст, який у справді первісних частинах переважає давністю найдавніші в світі письменства, а значенням його, як сучасника світоглядів людства на найдавніших ступенях його розвитку, до того ж сучасника, що говорить мовою тих епох, цей текст не має собі рівного ні в яких інших пам'ятках ні мовної, ні матеріальної культури¹⁾.

Тільки тоді, коли, аналізуючи назви боліт, ґрунтуючись на засадах методології діалектичного матеріалізму і будемо брати до уваги роботи акад. М. Я. Марра та його найкращих учнів, — ми зможемо здобути ряд нових даних для розуміння віддалених епох існування людського суспільства.

Такі головні проблеми і основні завдання дослідження боліт-торфовиків і їх значення в історії матеріальної культури.

Звичайно, при таких великих перспективах історики матеріальної культури в справі дослідження боліт-торфовиків не можуть обйтись без допомоги відповідних фахівців і в першу чергу геоботаніків, палеозоологів тощо. Спільність наукових інтересів щодо дослідження торфовиків мусить об'єднати їх. У вивченні наших торфовиків повинні взяти участь представники не тільки природничих, але і історичних наук і в тісному контакті здобути від торфовиків усі ті цінності, які переховуються в їх надрах. Лише спільною працею ми спроможемося з часом з'ясувати чимало сторін життя минулих суспільно-економічних формаций.

Л. ДМИТРОВ

ПРОБЛЕМА ТОРФЯНИКОВ В ИСТОРИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

РЕЗЮМЕ

Бурное развитие торфяной промышленности СССР ставит перед специалистами проблему планового исследования болот-торфяников с точки зрения истории материальной культуры. В болотах-торфяниках очень часто сохраняются остатки прошлого; поэтому они являются своеобразным первоисточником для истории материальной культуры. Археологические находки во многих торфяниках СССР и УССР настойчиво требуют внимания специалистов.

В виду особых физико-химических свойств торфа в нем очень хорошо сохраняются многие бытовые и хозяйственные предметы из малостойких материалов (дерево). На изучение их историки материальной культуры должны обратить сугубое внимание.

Задачи археологов в отношении исследования торфяников не должны ограничиваться только собиранием вещественных памятников материальной культуры. Даже в том случае, если торфяник не дает ни одной археологической находки, все таки геоботанический анализ пыльцы дает определенную возможность восстановить географическую среду, а вместе с тем и естественные производительные силы исчезнувших общественно-экономических формаций. Многочисленные остеологические материалы, находимые на каждой торфоразработке, должны стоять также в центре внимания советских исследователей. Одной из актуальнейших задач исследования торфяников должно быть восстановление по костным остаткам истории домашних животных и

¹⁾ Акад. Н. Я. Марр, Родная речь — могучий рычаг культурного подъема, Изд. АВК, Л. 1930, с. 18, а також питований збірник Аптекаря, с. 394.

выявление степени близости к ним родственных диких форм, которые могут быть еще использованы для доместикации.

Не могут остаться без внимания историков материальной культуры также и связанные с болотами-торфяниками этнографические материалы. Сказки, легенды, предания, суеверия, возникающие в связи почти с каждым болотом-торфяником, также могут дать богатый материал для изучения процесса исторического развития общества. Анализ этого фольклорного материала на основе марксо-ленинской методологии может пролить свет на его классовое происхождение, может показать, как использовался этот материал эксплуататорскими классами в своих целях.

Наконец, лингвистический материал, заключающийся в названиях болот-торфяников, должен быть также использован историками материальной культуры. Систематически проведенный палеонтологический анализ названий болот и торфяников дает возможность осмысливать племенные названия и содействовать конкретизации выводов по отдельным вопросам, возникающим в связи с проблемой торфяников в истории материальной культуры.

L. DMITROV

LE PROBLÈME DES TOURBIERES DANS L'HISTOIRE DE LA CULTURE MATÉRIELLE.

RÉSUMÉ

Le large développement de l'industrie de la tourbe en URSS pose devant les spécialistes le problème des recherches systématiques dans les marais-tourbières au point de vue de l'histoire de la culture matérielle. Très souvent les marais-tourbières recèlent les vestiges du passé et c'est pourquoi ils sont une source originale de faits pour l'histoire de celle-ci. Les découvertes archéologiques effectuées dans beaucoup de tourbières en URSS et dans l'Ukraine, exigent toute l'attention des spécialistes.

Par suite de certaines qualités physico-chimiques de la tourbe, beaucoup d'objets de la vie domestique des générations longtemps disparues faits d'un matériel peu consistant, comme le bois, se conservent très bien dans celle-ci. Aussi les historiens de la culture matérielle doivent-ils étudier ces objets avec l'attention qu'ils méritent.

La tâche des archéologues dans les investigations des tourbières n'est pas de recueillir seulement les vestiges de la culture matérielle. Même si la tourbière ne fournit aucune trouvaille archéologique, l'analyse géobotanique du pollen permettra de reconstituer le milieu géographique et d'établir par conséquent les forces productrices naturelles des formations sociales économiques disparues. Les nombreux matériaux ostéologiques, qu'on trouve dans chaque exploitation de la tourbe doivent être aussi étudiés avec soin par les investigateurs soviétiques. Un des problèmes les plus actuels de l'investigation des tourbières est de reconstituer d'après les débris d'ossements l'histoire des animaux domestiques et d'établir le degré de proximité que ceux-ci occupent par rapport aux espèces sauvages qui peuvent être encore domestiquées.

Il est impossible aussi pour les historiens de la culture matérielle de ne pas tenir compte des matériaux ethnographiques se rapportant aux tourbières. Les contes, les légendes, les traditions, les superstitions, qui sont rattachés presque à chaque marais-tourbière, peuvent aussi fournir un riche matériel pour l'étude des procès du développement de la société. L'analyse de ce matériel de folklore

sur la base de la méthodologie marxiste-léniniste peut mettre en lumière son origine de classe et démontrer de quelle manière il était utilisé par les classes exploiteuses dans leurs fins. Enfin, le matériel linguistique que renferment les noms des marais-tourbières, doit être aussi utilisé par les historiens de la culture matérielle. Une analyse paléontologique des noms portés par les marais et les tourbières, systématiquement conduite, permettra de saisir le sens véritable de la dénomination des tribus et de conclure d'une manière déterminée sur différentes questions liées au problème des tourbières dans l'histoire de la culture matérielle.

Ф. КОЗУБОВСЬКИЙ

ПЕРВІСНА СТОЯНКА НА р. БАКШАЛІ КОЛО с. АНЕТІВКИ

(Середній басейн р. Буга)

У літку 1931 р. під час археологічного дослідження в середньому басейні р. Буга нами був обстежений правий берег цієї ріки, зокрема та її ділянка, на якій вливається в Буг річка Бакшала. Як ми простежили під час археологічної розвідки, ця річка впадає в Буг у місці, де закінчуються виходи граніту і Буг виходить з вузького й досить глибокого кам'яного каніону і. Його дальша долина стає розложистою і широкою¹). Саме річку Бакшалу й треба, очевидно, вважати за південну межу поширення кристалічних виходів у басейні р. Буга, хоч на деяких геологічних картах ці виходи відмічаються значно вище на північний схід²).

Під час наших попередніх досліджень вздовж р. Буга в 1930 році ми звернули увагу на те, що тут досить рідкі стоянки і селища первісної людності: люди ніби не мали поблизу себе кремінних родовищ, щоб систематично постачатися з них для виробу кремінного знаряддя; тим часом кремінне знаряддя на цих небагатьох, переважно неолітических стоянках і селищах вражав з першого ж разу як свою різноманітністю, так і певною добірністю кременю (наприклад на Гарді³).

Значна насиченість готовими цілими кремінними виробами (знаряддями) при дуже незначній кількості утиляжу, який залишається при виготовленні кремінних знарядь, не в'язалася в відсутності покладів десь тут близько і висовувала проблему відшукання кремінної „індустріальної“ бази, місцевих корінних покладів кременю.

Думка про „імпортування“ цих знарядь десь здалека, з верхів'я Буга (100—130 км) або навіть з Волині чи західного Поділля, відпадала, як цілком неможлива через віддаленість цих районів. Припускалася, проте, можливість розповсюдження через обмін лише деякої частини знарядь для пізньо-неолітических стоянок. Найбільш правдоподібно і природно було шукати цю „сировинну базу“ тут таки, десь недалеко, в районі Середнього Побужжя.

Попереднє ознайомлення з геологічною картою півдня України не дало нам провідних вказівок на родовища кремінних покладів; лише дані геологічних розвідок корисних қопалин Першомайської округи (матеріали Окр. музею краєзнавства та Окрплану) показували, що крейдяні й каолінові поклади, а разом з тим і поклади кременю в цьому районі поширювалися на південь, до Бакшали.

¹) В. Ласкарев, Заметки о тектонике Южно-русской кристаллической полосы, Изв. Геолкома, XXIV, 1925, с. 281. Акад. Тутковський, Природна районізація України, К., 1932.

²) Геологическая карта Европейской части СССР (1932) под ред. Наливкина, масштаб 1/2500000. Так, напр., на „Геологической карте Европейской части СССР“ (1927) виходи граніту показано на лівому березі Буга до с. Олександровки. На картах новіших (1933) маємо вже певні уточнення на підставі пізніших досліджень. Ці уточнення збігаються з нашими розвідковими даними 1930 р.

³) Ф. Козубовський. Археологічні дослідження на території БОГЕС-у, К., УАН, 1933. с. 7, 28, 55.

Щоб установити можливі місця цих виходів і разом з тим вирішити проблему сировинної бази для відкритих і досліджуваних нами стоянок, ми провели детальне дослідження відслонень по Бакшалі від її гирла до с. Богданівські хутори (20 км вгору).

Долина р. Бакшали має три різко окреслені тераси. Ці тераси прорізаються до самої їх основи — до граніту — водою, що збігає в долину з вододілу.

На дні трьох балок, на лівому боці Бакшали проти Ленінського хутора, у відслоненнях яру нами встановлені виходи кремінних покладів. Ці поклади судільним шаром і конкреціями 8—10 кг і більшої ваги залягають на самому дні яру у вимітій каолінізованій породі.

Схематично стратиграфія нашарувань у згаданому яру складається так (зверху вниз):

а) шар рослинного чорнозему	6—6,5 м
б) біло-жовтуваті глинисті породи	1—1,5 "
в) каолінізована порода з кремінними конкреціями .	1—1,2 "
г) граніт	—

Зібрані нами тут геологічні зразки при попередньому лабораторному визначенні показали однакову спорідненість кремінних виробів з кременем на Бакшалі.

Дальша розвідка обох берегів р. Бакшали від її гирла вгору до Богданівських хуторів дала відслонення і виходи каолінізованих покладів лише на її лівому березі вище с. Анетівки в 3 місцях. Далі долина робиться більш розложистою і розходиться в досить складну систему неглибоких ярів і терас. Третє розширення будова виразно зберігається до с. Анетівки, а далі рельєф у його окресленнях невиразний, нерозчленований.

Місцями дно долини перерізується зближеними виходами граніту. Гранітні пороги, як і на Бузі, вода р. Бакшали прорізує і біжить у вузькому і глибокому руслі.

Провадячи обстеження Бакшали для виявлення кремінних родовищ, які і могли бути „індустріальною базою“ для виробів і які зустрілися в наших попередніх дослідженнях на р. Бузі, ми натрапили на три місця з слідами покидьків від виготовлення цих кремінних виробів. Перші два місця з цими слідами, на 2—3 км вище гирла, не являють собою виразних і сталих стоянок чи майстерень: це були, очевидно, випадкові місця недовготривалого перебування тут первісної людини. Хоч для цього можна припустити й іншу гіпотезу — зруйнування водою, змив можливих стоянок з іншої тераси, — але потвердити цю гіпотезу випадковими знахідками відламків кременю і поодиноких кремінних знарядь — пластинок і скребачок — у нас підстав не було.

Більш виразну і суцільну стоянку являє собою знахідце в с. Анетівці. На цьому саме знахідці ми й провадили попереднє дослідження в 1930 році.

Село Анетівка на р. Бакшалі розкинулося на тому місці, де річка робить крутий заворот на схід до правого берега і далі повертає на південний і біжить серед розложистої долини.

На південносхідному схилі берега, на східній закраїні села під час розвідки ми встановили наявність численної кількості різноманітних уламків і кусків кременю та кремінних виробів. Площа, зайнята відкритими на поверхні кремінними уламками та фрагментами кремінного знаряддя, в загальніх обмірах досягає близько половини га. Середина цього відслонення припадає на вулицю і спуск, що йде до водопою на броді через річку. Через те ця головна і центральна частина відкритої культурносної площині дуже зруйнована багаторічними стежками худоби і розмита дощовою та сніговою водою. Під час нашої розвідки ми тут зібрали коло 3000 різноманітних фрагментів і цілих кремінних знарядь поряд з численними покидьками кремінних відщепків, нуклеусів тощо.

При розвідці периферії цієї культурноносної площини виявили менш зруйновані природними явищами і діяльністю сучасної людини виходи (відслонення) поховані у ґрунті культурних нашарувань. На схід вище (250—260 м) від знайденої площини у відслоненнях рівчака, який недавно розмила вода, років 15—20 тому місцеві селяни знайшли уламки мамутових (?) костей. Кості ці були надіслані місцевим Богданівським поміщиком до м. Києва. Нам не пощастило точно перевірити як самий факт знахідки, так і те, куди саме й кому знайдене було надіслано.

Нами безпосередньо виявлено два пункти стоянки, які хоч і були зруйновані діянням води, але мали цілком виразні сліди в перекрої відслонення на дні рівчака - обвалу.

Стоянки характеризуються попелястими прошарками з густо-масною чорною землею, яка утворюється після довготривалого спалювання соломи або трави. Серед цієї попелясто-сажистої маси в дуже незначній кількості траплялися кусочки перепалених кісток, можливо, великих тварин-ссавців. Разом з тим навколо попелища була досить значна кількість уламків кремінних покидьків, типи яких ми вже бачили на попередній великій відкритій нами площині.

Грунтовне дослідження виявлених нами пунктів вимагає спеціально організованих розкопувальних робіт на широкій площині — ми обмежилися тут лише попередньою широкою розвідкою. Тому й попередні висновки, що ми їх тут подаємо, не можуть жодною мірою претендувати на вичерпність у питанні про характер і історичну стадіальність цієї площини, що має безсумнівні сліди перебування і культурної діяльності первісної людності. Наявні сліди вогнищ і численні кремінні вироби свідчать про безперечну довготривалу чи попередні короткотривалі стоянки первісної людини. Ця стоянка не мала обіч себе кремінних відслонених покладів — ми не знайшли їх і в сусідніх з стоянкою ярах. До відслоненого прости Ленінського хутора на Бакшалі родовища від Анетівки не менш 5—6 км відстані. Одна тільки майстерня кремінних виробів не могла бути такою віддаленою від родовища кременю, коли не брати до уваги, що таке родовище могло бути десь і ближче в сусідстві з стоянкою, але тепер заплило, засунулося в яри зсуви лесу.

Відсутність на стоянці й тих характерних рис, що такі типові для неолітичних становищ понад річками й озерах (система кострищ, кальциновані кістки, покидьки ін., численні фрагменти грубої кераміки тощо), знов таки не дозволяє утотожнювати соціально- побутовий уклад нової стоянки з аналогічними неолітичними селищами, відомими нам на Побужжі і на Подніпров'ї.

Деяку провідну, орієнтовну нитку дає нам вивчення характеру самих знарядь та їх фрагментів.

Знаряддя і фрагменти кам'яних виробів і той робочий утиляж, що залишається завжди на місцях не лише майстерень-стоянок, але й на всіх становищах первісної людності, вивчалися досі за їх функціональною виробничою типологією. Це один з перших кроків, якими приходили взагалі до вивчення стоянок первісних суспільств; це майже єдиний покищо шлях для визначення стадіальності в загальному розвитку людності, що залишило нам сліди своєї давнинулої культури.

Знаряддя праці і їх фрагменти на відкритій нами стоянці можна було б розподілити за такою класифікацією:

1. Пластинчасті відщепки з трапеціоїдальним перекроєм у зламі, без ретушування	25
2. Пластинки, подібні до перших, але з слідами бічного оббивання	25
3. Уламки (фрагменти) тих же пластинок	26
4. Довгасті пластинки з ретушуванням бічним робочим краєм	19
5. Фрагменти пластинок без ретушування	6
6. Пластинки з бічним ретушуванням краю	5
7. Пластинки і їх уламки з оббитим і підправленим ретушуванням краєм	7
8. Пластинки з ретушуванням закінченням робочого краю	9
9. Уламки знарядь невизначеного призначення, вуклеусовидної форми	29

10. Скребачки човноподібної форми	6
11. Скребачки широкі	25
12. Різці в кутовими зламами	13
13. Різці звичайні	12
14. Фрагменти пластинчастих відщепків від нуклеусів	56

Крім цих визначених виробів, які ми подали в вищезгаданій таблиці (блізько 260 зразків), на стоянці зібраний типовий кремінний утиляж, що утворювався при виготовленні знарядь. Цей утиляж можна звести до таких груп:

1. Відщепки грубі	245
2. Відщепки плоскі	507
3. Різні аморфні уламки з слідами їх відколювання	27

779

Однак, як відомо, порівняльно-типологічний метод при дослідженні самих лише первісних знарядь праді не відкриває нам цілком їх функціонального призначення, а за тим і соціально-економічних відносин виробників цих знарядь. Для цього в першу чергу необхідне широке й вичерпне дослідження багатьох аналогічних стоянок. Ми ж обмежились попередньою розвідкою однієї подібної стоянки. Тому й висновки наші теж поки що гіпотетичні. В дальших наших дослідах вони, безперечно, будуть уточнені, доповнені новими більш вичерпними даними. Але й поданий тут нами матеріал все ж таки дозволяє поставити кілька попередніх гіпотез і висунути потребу їх дальнього обґрунтування.

Коли розглянути зібраний і систематизований за вищеподаною таблицею матеріал, то у нас вочевидь виникає кілька таких попередніх висновків: 1) про мисливський характер знарядь в Анетівській стоянці; 2) про те, що за технікою виготовлення цих знарядь їх ніби можна відносити до однієї з стадій розвитку верхньо-палеолітичної індустрії, десь на піреході від палеоліту до неоліту¹⁾.

Зробимо обґрунтування цьому твердженню. Як загальновизнане у більшості археологів і геологів-четвертинників основним являється те положення, що кінець льодовикової доби і кінець палеоліту для Європи в основному збігаються.

Але, на жаль, найменш дослідженним і найбільше проблематичним і є саме той hiatus, що й досі існує в археологічній літературі в питаннях про переход між верхнім палеолітом і неолітом. Типологічний метод, за допомогою якого ще й досі буржуазні ідеалістичні школи археологів так упerto намагаються заповнити цей розрив введенням нових „культур“ і більш чи менш дотепних еволюційних конструкцій, цієї проблеми не вирішує і, очевидно, неспроможний її вирішити, як це змушена кінець-кінцем визнати радикальніша частина спосеред буржуазних учених²⁾. Досі ми маємо лише наближення до вирішення питання про цей розрив.

1) Д-р I. Скутиль (История исследований четвертичного периода в Чехословакии, Труды II международной конференции ассоциации по изучению четвертичного периода Европы, в. 5, Л. — М., 1934) предполагает, что в Анетівській стоянці палеолітичної людності на території УСРР розглядає, як типові становища лісової польдовикової епохи. Рештки таких становищ у центральній Європі невідомі через особливості геологічних умов утворення польдовикового ландшафту. Бонч-Осмоловський (Итоги изучения палеолита Крыма, Труды II международ. конфер. Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы, в. V, 1934 г., с. 114—183) відносить аналогічні знахідки до пізньоазильського і тарденузького типів, тобто на час постствору. Умови польдовикового Кримського передгір'я були відмінні від умов відкритих стоянок на терасах Буга К. Полікарповіч (Палеоліт и мезоліт БССР и некоторых соседних территорий верхнего Приднепровья) в розкопках на трикутнику Дніпро — Десна (район Гомеля) подає аналогічні знахідки на інших терасах у лесових покладах і відносить їх до кампійської стадії мезоліту.

2) П. Борисковский, Методология А. Вайзона, Сообщения ГАИМК, 1931, № 7, с. 7.

Наближення до вирішення цієї проблеми дає той контакт, який у нас, в СРСР, віднедавна почав установлюватись поміж геологами і археологами. Взаємний контакт, розрив з старими консервативними дослідницькими традиціями і застосування засад матеріалістичної діалектики в цих дослідах значною мірою наблизили нас до правильного розв'язання й цих проблем.

Найбільш правильним, найближчим шляхом до заповнення цього розриву між палеолітом і неолітом для півдня СРСР підійшов П. П. Єфіменко. Спираючись на найновіші геологічні й археологічні дослідження в Східній Європі і зокрема в Криму та Причорномор'ї, П. П. Єфіменко визначає, що між палеолітом і неолітом наприкінці льодовикового і початку сучасного геологічного періоду (голоцену) в культурі і в „культурному“ активному пристосуванні людності тогочасної Європи відбувалася своєрідна зміна активного пристосування до нових умов, яка обумовлювала собою і дальший стадіальний розвиток соціально-економічного укладу тогочасної людності.

Природні умови, які склалися на початку сучасного періоду, найбільш характерно відбивалися і на заселенні людністю заплавних терас над озерами й річками. Час утворення цих терас геологи з достатніми підставами відносять до кінця вюрму. Після льодовика, з початком потепління, тераси над степовими річками й озерами вкриваються буйною трав'яною і чагарниковою рослинністю. Близькість води і зручність подібних закутків у першу чергу приваблювали до себе людність. Великі більш чи менш осілі мисливські орди змінилися невеликими мисливськими громадами, що недовго затримувались на одному місці, утворюючи невеликі тaborи на зразок таких, які ще донедавна зустрічалися, наприклад, в окремих населювників Південної Австралії.

На цих стоянках (на мисах і терасах над річками), крім маси розколотого кременю, кремінних відщепків та іноді молюсків (*Unio*), нічого більш не знаходять. Майже цілковита відсутність кістяних решток пояснюється по-різному і, зокрема, діянням води; на весні вода підноситься і перекриває ці тераси, а на провесні і влітку струмки води вимивають органічні рештки і на протязі десятка тисяч років остаточно знищують їх. Стоянки на цих терасах належать до того часу, коли ґрунтовий покрив лише почав формуватися. Місця з мікролітичними стоянками відомі широко по всій Європі. За останні десятиріччя широкого розгортання розвідкових робіт в СРСР вони не менш густо виявляються і на території лісостепової та, нарешті, й степової України¹⁾.

Однотипність мікролітичних виробів і однаковість природних умов дають все більше й більше підстав для соціально-економічної реконструкції побутово-виробничих умов цих стоянок, як стоянок мисливських невеликих громад, що стояли на межі переходу від мисливсько-ремісничих до родових суспільніх форм, або, за термінологією археологів, від епіпалеоліту до неоліту²⁾.

Наш висновок, спретий на недостатньо широкий матеріал безпосередніх досліджень і без достатньо широкого переведення розкопувальних робіт на місці виявленіх нами аналогічних стоянок на Бузі, є поки що лише робоча гіпотеза. Цю гіпотезу, спрету на конкретний виявлений нами матеріал, ми висовуємо для того, щоб слідом за нею, спираючись на широке розгортання археологічних і геолого-палеонтологічних досліджень, з'ясувати й той, досі нез'ясований розрив, який маємо між палеолітом і неолітом.

На висвітленні цього переходу розв'язуватимуться і спірні питання про перехід від дородового до родового укладу в докласовому суспільстві. Цю задачу ми ставимо для дальших розшуків і дослідів становищ первісної людності в північному Причорномор'ї.

¹⁾ П. Ефіменко, Дородове село, А., 1944, с. 497—502.

²⁾ Там же.

*Додаток***Обміри кремінних виробів на стоянці коло с. Анетівки**

	довж.	шир.	товщ.
1. Пластиинки без ретушування	58—18	20—8	12—2
2. Пластиинки без ретушування, але з слідами оббивання країв	56—18	23—9	11—2
3. Пластиинки оббиті, без ретуші	20—14	21—11	4—3
4. Фрагмент пластиинки без ретуші	36—13	20—8	9—3
5. Пластиинки з ретушуванням	45—22	16—7	9—3
6. Пластиинки оббиті і підправлені по краях ретушуванням	26—20	19—12	6—4
7. Уламки пластиинок ретушованих	35—20	18—12	7—4
8. Пластиинки з ретушуванням верхнім краєм	31—21	16—13	6—4
9. Уламки пластиинки з ретушуванням кінцем.	28—18	17—11	6—4
10. Уламки нуклеусидної форми	49—24	—	42—24
11. Уламки, що могли правити за рубанки	40—30	35—28	30—20
12. Частки нуклеусів. відщепків, що могли правити за рубанки	37—31	35—26	28—16
13. Частки нуклеусів, що могли правити за скребачки	36—24	33—18	28—17
14. Скребачки човноподібні	55—35	18—14	33—24
15. Скребачки високої форми	41—16	43—17	24—10
16. Скребачки на відщепку	27	26	11
17. Різець кутовий	38—20	24—14	11—7
18. Різець явичайний	46—27	28—18	18—11
19. Різець кутовий	28—11	24—10	11—5
20. Проколка кутова	37—23	17—10	6—5
21. Уламки невизначені — могли правити як скреб. інструм.	55—23	47—21	30—11
22. Уламок з частковою ретушшю по краю	38—16	30—15	17—5
23. Поперечні відщепки від нуклеуса	43—19	27—10	16—6
24. Поперечний відщепок від нуклеуса	31	18	12
25. Поперечний відщепок від різца	20	36	19
26. Різцевий відщепок	40	11	14
27. Різцевий відщепок від гострення	40	16	14

Ф. КОЗУБОВСКИЙ**ПЕРВОБЫТНАЯ СТОЯНКА НА р. БАКШАЛЕ У с. АНЕТОВКИ
РЕЗЮМЕ**

Р. Бакшала является правым притоком р. Буга. Долина ее имеет три резко выявленных террасы. Местами долину перерезывают гранитные скалы. На дне трех балок на левом берегу р. Бакшала против Ленинского хутора есть выходы кремневых залежей.

В 2—3 км от устья р. Бакшала автор открыл три пункта, на которых находились отдельные кремневые пластиинки и скребки. Настоящая стоянка найдена в с. Анетовке. Стоянка расположена близко у берега реки, на самой дороге и поэтому сильно пострадала. Общая площадь, занимаемая стоянкой, достигает 0,5 га. Во время разведки на стоянке собрано около 3000 целых и фрагментированных орудий, отщепков, пластиинок и проч.

В двух местах в обрыве культурный слой сохранился неразрушенным. Он имеет пепельносерую окраску и заключает в себе мелкие обломки пережженных костей животных, а также значительное количество осколков кремня.

Среди орудий из кремня можно отметить кремневые пластиинки с ретушированым ребром, пластиинки с ретушью на конце, скребки ладьевидные, скребки широкие, резцы угловые, резцы обычновенные, фрагменты нуклеусов и проч.

По характеру орудий и по геологичному залеганию автор относит стоянку к переходной стадии от палеолита к неолиту.

F. KOZOUBOVSKY.

LA STATION PRIMITIVE SUR LA RIVIÈRE BAKCHALA PRÉS DU VILLAGE D'ANÉTOVKA.

RÉSUMÉ

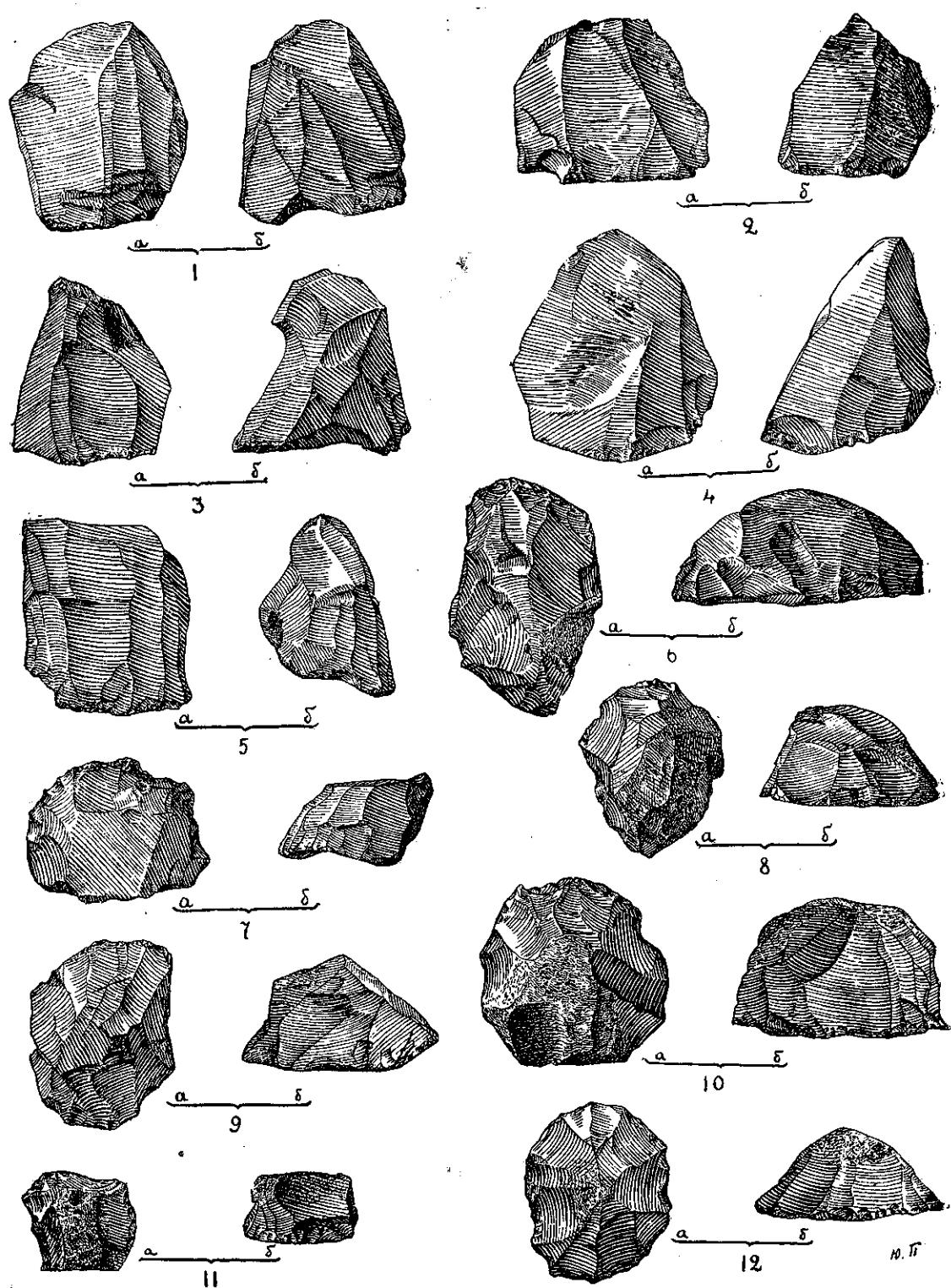
La rivière Bakchala est l'affluent de droite du fleuve Boug. Sa vallée a trois terrasses très prononcées. Par endroit la vallée est coupée par des roches de granit. Au fond de trois ravins, sur la rive gauche du Bakchala, vis-à-vis du hameau Leninsky Khoutor, on voit affleurer des gisements de silex.

A 2-3 km. de l'embouchure du Bakchala, l'auteur avait découvert sur trois points des lames et des sarcloirs en silex. C'est dans le village d'Anétovka que la véritable station fut découverte. Elle est disposée près de la rivière, sur la route même, et c'est pourquoi elle a beaucoup souffert. La superficie totale de la station atteint 0,5 h. Au cours des fouilles on y a recueilli environ 3000 pièces ou fragments d'instruments, débris, lames et autres.

Sur le versant de la côte, en deux endroits, la couche culturelle s'est conservée intacte. Elle est d'une teinte grise-cendrée et renferme des méthus débris d'os calcinés d'animaux, ainsi qu'une quantité importante d'éclats de silex.

Parmi les instruments en silex il faut noter les lames au bord retouché et les lames avec une retouche au bout, les sarcloirs en forme de nacelle, les sarcloirs larges, les burins angulaires, les burins ordinaires, les fragments des nucléus etc.

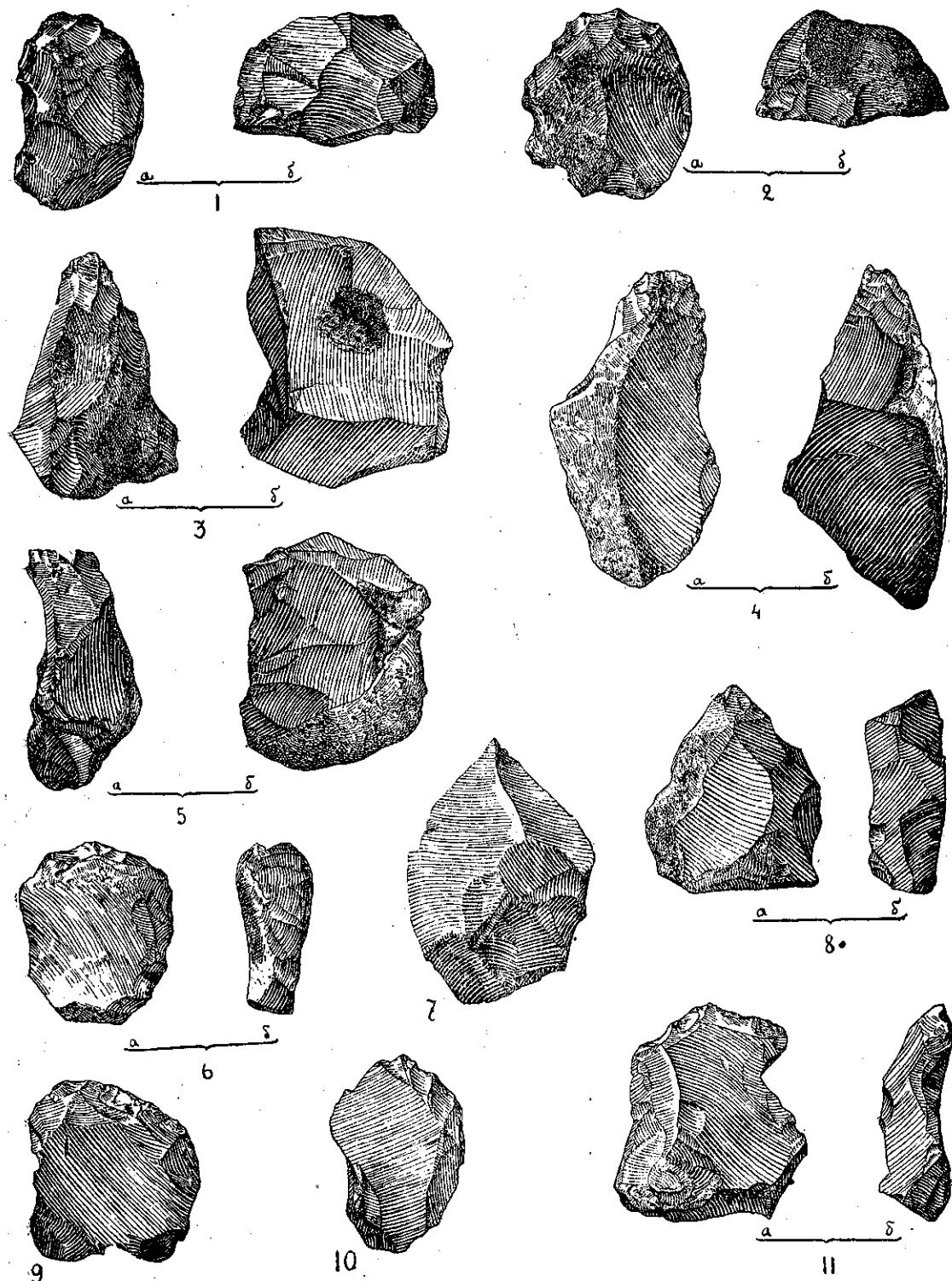
D'après le caractère des instruments et leur gisement géologique la station est rapportée par l'auteur au stade de transition de la période paléolithique à la période néolithique.

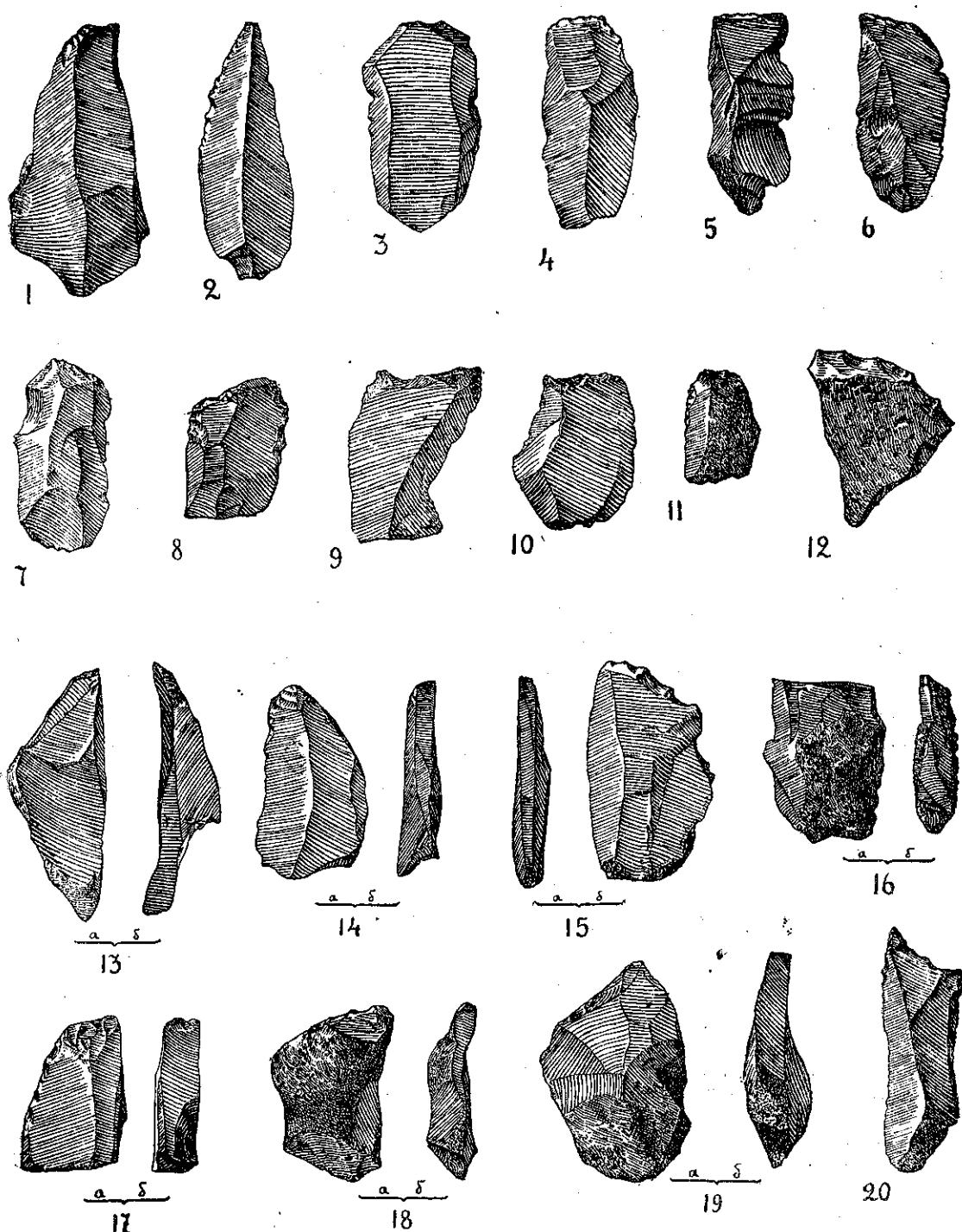
Кремінні вироби з стоянки на р. Бакшалі. Скребачки.

Таблиця II

До статті Козубовського

Кремінні вироби з стоянки на р. Бакшалі. Скребачки.¹

Кремінні вироби з стоявки на р. Бакшалі. Відщепки і різці.

Т. МОВЧАНИВСЬКИЙ

РАЙКОВЕЦЬКЕ ГОРОДИЩЕ XI—XIII СТ.

(Попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929—1934 рр.).

З численних проблем радянської історичної науки набувають особливого значення й актуальності проблеми історії докапіталістичних суспільств. Ці проблеми в значній, а для окремих епох і у виключній мірі мають іми важливі джерела мі матеріальні залишки минулого суспільного життя і праці: рештки жител, знарядь праці, продукції тощо. За Марксом — Енгельсом лише „продукція безпосередніх матеріальних засобів існування, а тим самим і кожний даний ступінь економічного розвитку якогось народу чи якоїсь доби становить основу, з якої розвинулися державні інституції, правні погляди, мистецтво і навіть релігійні уявлення відповідних людей і з якої тому, а не навпаки, як це було досі, їх і треба пояснювати“¹⁾). Маркс чітко відзначає, що „Суспільні форми тісно зв'язані з продукційними силами. Набуваючи нових продукційних сил, люди змінюють способи виробництва, а із зміною способу виробництва, способу забезпечення свого життя, вони змінюють і свої суспільні відносини“²⁾.

Ф. Енгельс у своїй праці „Від утопії до науки“ same матеріалістичне розуміння історії спирає на розуміння того, що „виробництво, а слідом за виробництвом і обмін продуктів утворює базу всякого суспільного ладу; що в усякому історичному суспільстві розподіл продуктів, а з ним і поділ суспільства на класи чи стани залежать від того, як і що продукується цим суспільством і яким способом обмінюються виготовлені продукти“³⁾. Покладаючи в основу наукового вивчення всякого конкретного суспільства чи епохи дослідження суспільного матеріального виробництва, К. Маркс констатував, що занадто ще мало „дотеперішня історична наука знає розвиток матеріальної продукції — основу всього суспільного життя, отже і всієї дійсної історії“⁴⁾.

Необхідно зазначити, що і наша сучасна радянська історична наука при значних своїх досягненнях ще мало приділяла уваги вивченю „розвитку матеріальної продукції“, цієї „основи всього суспільного життя, отже і всієї дійсної історії“.

Ще донедавна можна було спостерігати недостатньо пильне і критичне засвоєння буржуазної історіографічної спадщини, зокрема ж огульне, без належної перевірки прийняття старої системи історичного „фактажу“, разом з яким неминуче протаскуються і пов'язані з фактами неправильні концепції чи окремі поняття. Це явище особливо болюче позначається на історії докапіталістичних суспільств, джерела якої звужуються і обмежуються в міру загибеління в давнину. На цей бік радянської історіографії звернула увагу

¹⁾ З промови Ф. Енгельса при гробі К. Маркса, Капітал, т. I, Партидав, Харків, 1933, с. 73,

²⁾ Капітал, т. I, с. 5.

³⁾ Ф. Енгельс, От утопии к науке, Партиздат, Москва, 1932, с. 47.

⁴⁾ Капітал, т. I, Партидав „Пролетар“, Харків, 1933, с. 132, примітка 5а.

уже досить давно краща частина істориків-марксистів на чолі з т. М. Н. Покровським. Остання ж постанова ЦК ВКП(б) від 18 травня 1934 р. про викладання історії в середній школі висуває на передне місце історичного Фронту задачу створення конкретної, опертої на вивірені конкретні матеріали, історії. Тому численні залишки матеріальної культури зниклих суспільно-економічних формаций, які виявляє, збирає й досліджує археологія, повинні бути максимально використані для вивчення історії суспільства, особливо давніх і середніх віків.

З усіх залишків матеріальної культури минулих епох особливу наукову цінність становлять комплексні пам'ятки, що найкраще відбивають матеріальну базу і дають найширшу можливість відтворити продукційні відносини уже зниклого суспільства. До таких історичних матеріальних пам'яток — комплексних джерел слід віднести насамперед давні селища і городища — місця переважно тривалого проживання і праці людського колективу, бо саме селища й городища найбільше були місцем суспільного виробництва безпосередніх матеріальних засобів існування.

У збережених до нашого часу рештках давніх селищ і городищ переважно сконцентровані речові залишки від колишніх людських жителів, іжі, знарядь праці, одягу тощо. При всій важливості їх обширеності того історичного матеріалу, який можуть дати ці пам'ятки матеріальної культури, буржуазна, ідеалістична наука не приділяла справі всеобщого їх вивчення належної уваги. Докедавна окремі археологічні досліди городищ і селищ були здебільшого випадковими несерйозними розвідками з метою розшукування „скарбів“ та „раритетів“, а одержані наукові матеріали й відомості завжди підпорядковувались уже готовій історичній „ідеї“. У практиці дворянсько-буржуазної археології жодне городище або селище не було розкопане й досліджено повністю, на всій площі даного населеного виробничого комплексу; тому буржуазна наука й не знає позитивних спроб наукового вивчення всіх компонентів такого складного об'єкта в іх суспільно-економічній взаємодії та зв'язку. У кращому випадку деякі матеріали городища чи, ще в меншій мірі, селища стара історіографія використовувала як другорядні, додаткові свідоцтва в допомогу письмовим, головне — літовисним. Лише за доби соцбудівництва радянські історики матеріальної культури вісновують на чільне місце важливу задачу систематичного, закінченого і всеобщого вивчення городищ і селищ на нових методологічних основах. За останні роки на території УСРР, так багатій давніми городищами, починає поступово реалізуватися це настановлення в практиці окремих державних археологічних експедицій, як: Ольвійської (1922—1931 рр., Богословської (1930—1931 рр.), Райковецької (1929—1934 рр.) і деяких інших. Ці нечисленні, але вдалі спроби археологічного дослідження давніх поселень, ведені за новими методами польового й лабораторно-камерального вивчення, повністю доводять виключну наукову вартість і величезне значення городищ як історичних джерел. Деякі з узятих експедицій уже вивершили польову дослідницьку задачу цілковитого археологічного розкопування пам'ятника і здобули небувало багаті й вичерпні історичні матеріали.

З таких досліджень особливо видатні матеріали дає кількарічна робота Державної археологічної експедиції, що розкопувала й вивчала феодальне городище в с. Райках на Бердичівщині. При умові майже повного вивершення в 1934 році польової археологічної роботи, що охопила всі основні складові частини досліджуваного об'єкта, Райковецька експедиція має цілковиту змогу зробити перші зведені підсумки дослідженю, розпочати поглиблена наукове вивчення й публікацію здобутих в с. Райках видатних першоджерел і на цьому виявити й перевірити як суспільно-наукову вартість, так і методику виконаної роботи.

I. Загальні відомості про Райковецьке городище і його археологічне дослідження

Планове археологічне дослідження Райковецького феодального городища тісно пов'язане з велетенськими процесами соцбудівництва і зокрема з великим культурним зростанням трудящих мас як міста, так і села. Цим конкретно й пояснюється те, що в такій відсталій за царизму провінції, як Бердичів, за часів диктатури пролетаріату й керівництва комуністичної партії небувалими темпами й масштабами ведеться національно-культурне будівництво, зростають численні учбові й наукові заклади. Заснований радянською владою історичний музей Бердичівщини веде з 1926 року корисну науково-дослідну і громадсько-освітну роботу і зокрема, починаючи з 1929 р.,

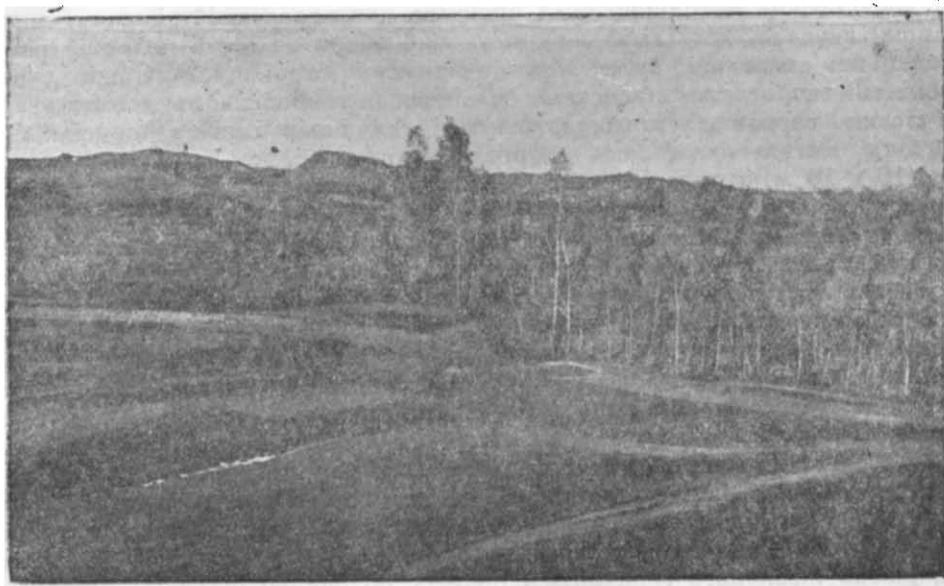

Фото 1. Загальний вид городища з півдня.

організовує археологічне дослідження видатного історичного першоджерела феодальної епохи — Райковецького городища. Ці дослідження велися безперервно аж до 1934 р., і за цей час були систематично розкопані і вивчені всі основні складові частини пам'ятки. Особливо велику дослідну роботу провела Державна експедиція Наркомосу в 1930, 1932, 1933 та 1934 рр., коли було повністю на всій площі досліджено такий складний і важливий компонент городища, як його „дитинець“, а також значна частина валів, ровів, присілків і цвинтаря. Уже за матеріалом археологічних розкопок 1929—1930 рр. виявлено було величезне науково-історичне значення Райковецького середньовічного городища, завдяки чому роботою дослідної експедиції в с. Райках зацікавлюються окрім центральні наукові заклади і дослідники не лише УСРР, але й РСФРР. В польових роботах Райковецької експедиції 1932—1933 і 1934 рр. беруть безпосередню участь історики і спеціалісти-археологи УАН; з 1934 р. експедиція та її матеріали переходят цілком у відання Інституту історії матеріальної культури УАН, в якому й переводиться наукове опрацювання уже здобутих матеріалів і організуються дальші польові дослідження Райковецького городища. Необхідно відзначити, що в практиці польового дослідження городища були застосовані найкращі

методичні прийоми та засоби, уже вироблені радянською археологією, а це у великій мірі зумовило успішне вивчення даного історичного джерела в цілому. Так, в основу системи археологічного дослідження був покладений і дотриманий принцип розкопування ґрунту за його природно-історичними нашаруваннями — це забезпечувало чітке визначення стратиграфії культуроносних шарів і окремих матеріальних комплексів. Замість старої археологічної традиції — розкопувати лише окремі найкавіші „точки“ досліджуваної території, введена була система планового й суцільного розкопування всієї площини археологічного об'єкта.

Характерною її типовою системою було для старої археології досліджувати лише „вибрані місця“, багаті на „цікаві знахідки“, в силу чого розкопувалися здебільшого окремі частини лише могильника і зрідка прокладалися в дитинці чи на валах і ровах вузькі розвідчі траншеї. Така система дослідження методично була нікчемна і, в переважній кількості випадків, лише псувала досліджуваний науковий об'єкт. Тому в польовій роботі Райковецької експедиції були рішуче відкинуті старі прийоми дослідження і натомість запроваджено систему планового, рівнобіжного досліджування всіх частин городища: дитинця, фортецьких валів і ровів, присілків чи селищ та могильника. Саме ж розкопування велося системою стометрових (10×10 м) квадратів, які поділялися на чотири двадцятип'ятиметрових квадрати, а у випадку необхідності дробилися ще й на менші одиниці фіксаційно-метражної сітки. Такий спосіб найліпше забезпечував правильне виявлення, вивчення і фіксацію всіх складних і численних матеріалів пам'ятки, особливо ж стратиграфічних даних і профіля його культурних нашарувань та комплексів. Під час дослідження забезпечувалася повна науково-виробнича координація поміж окремими, особливо сусідніми квадратами і дільницями, при чому польове робоче розмежування між останніми переводилось не способом традиційних для старої археології земляних „бар'єрів“, а системою шнурових ліній. Шнуровими лініями визначалися не лише метражна робоча сітка даного розкопу, але їх використовували і для фіксації вертикальних промірів. Крім того, така система шнурових ліній-рівнів давала можливість спостерігати всю поверхню виявленого культурного шару без штучно залішених на ній земляних перегородок. Шнурові рівні метражної сітки, рівень ідеального горизонту і інші — з потребою робочою нумерацією і контрольними ярликами — зберігалися на розкопі весь час польової археологічної роботи. Під час розкопок кожен з чотирьох основних культуроносних шарів Райковецького городища розроблявся до кінця на всій площині даного розкопу, і до розробки нижчого шару приступали лише після детального вивчення й наукової фіксації попереднього верхнього шару. Поруч з цим при розробці нижчих шарів забезпечувалася збереженість і окремих археологічних груп і матеріальних комплексів верхніх шарів, якщо цього вимагали загальні задачі дослідження.

Найбільш виправданою і зручною була ця система розкопування в дитинці, де розкривалися відразу в один сезон великі ділянки в 600, 800 і навіть 1100 кв. м. За цією системою й розкопаний був увесь дитинець загальною площею близько трьох тисяч кв. м.

Техніка археологічної розробки культурних шарів характеризувалася вживанням звичайних саперних лопат при розкопуванні поверхневого „орного“ шару і застосуванням дрібного інструментарія — кельмів, ножів, щіток і т. д. під час розчистки стабільних нижчих культуроносних нашарувань ґрунту. Для виносу землі („викиду“) використані були як звичайні тачки і ноши, так і підвісний дротяний транспортер.

Відповідно до важливості і відповідальності дослідної роботи на окремих ділянках і квадратах розміщалися й наявні дослідницькі кадри експедиції, що складалися з керівників дільниць, доглядачів квадратів та наук-

кових практикантів. Склад експедиції доповнювали науково-технічні робітники, як рисувальник, фотограф, а в 1930 році і кінооператор. Крім того, за спеціальними дорученнями деякий час працювали в експедиції геолог, зоолог, геодезист. Наукова фіксація здобутих наукових відомостей і матеріалів відбувалася способом ведення загального оперативного щоденника експедиції, щоденників-книжок по окремих ділянках і карткових щоденників на кожен квадрат розкопованої площини. Картковий щоденник був основною формою наукового обліку та запису і складався з картки, розрахованої на фіксацію наукових спостережень на протязі одного дня польової дослідницької роботи. Ця форма щоденника стає особливо зручною під час кабінетного опрацювання польових археологічних матеріалів за днями, певними культурними нашаруваннями, ділянками чи навіть окремими квадратами метражної сітки. Крім того, облік здобутих розкопками матеріалів переводився способом ведення польової інвентарної книги і підручної картотеки. Важливе місце в системі дослідної роботи займали детальне фотографування (в 1930 р. і кінозймання), графічна, рисувальна робота і художня зарисовка. Для збереження окремих археологічних речей чи монументальних груп експедиція вживала засобів хемічної і механічної консервації, зокрема широко вживалося повторне присипання землею таких науково цікавих монументальних об'єктів, як система житлових клітей, печища, групи людських і тваринних кістяків, промислові спорудження тощо. Така система консервації не нищить пам'ятки, дає змогу в любий час „удруге розкопати“ потрібний об'єкт археологічної ділянки і тимчасово зберігає найвидатніші матеріальні комплекси до часу кращої їх консервації (за допомогою хемічних засобів, побудови павільйонів тощо). Камеральну, лабораторну обробку здобутих польових матеріалів експедиція частково провадила на місці польової роботи, в основному ж ця наукова обробка зосереджена в лабораторіях і кабінетах Інституту історії матеріальної культури УАН.

Коротко подаючи тут основні методичні засади польової роботи Райковецької експедиції, вважаємо потрібним зазначити, що в найбільшій мірі сприяла успішній її праці повсякчасна і активна підтримка експедиції як з боку центральних, так і місцевих органів комуністичної партії і радянської влади.

Самий об'єкт археологічного дослідження—феодальне городище—міститься в західних околицях с. Райків, яке знаходиться в 12 км на північ від м. Бердичева. Місце розташування с. Райків припадає на переходову смугу від лесового ландшафту до зануренного, з деякою перевагою тут характерних природних особливостей лісостепу. Геологічний профіль городища та його безпосередніх околиць характеризується заляганням під поверхневим чорноземним шаром лесовидного суглинку, ще нижче—дрібновзернистих пісків і в глибокому підґрунті—кристалічних порід (граніт).

За часів середньовіччя, як це виявлено по матеріалах експедиційних досліджень, цей район був виразно лісовий, що безперечно зумовлювало певні відміни в характері господарства місцевої людності.

Городище в с. Райках у стратегічному відношенні дуже зручно розташоване на клиноподібному виступі пологистого до р. Гнилоп'яті плато, обмежованого з півночі широкою болотяною долиною р. Гнилоп'яті, а з півдня—притокою останньої р. Рублянкою і яром. Городище природно добре захищене і домінует над широкими заливними тепер луками правого берега р. Гнилоп'яті і лівого берега р. Рублянки.

На цей день виразною зовнішньою ознакою колишнього поселення і фортеці залишились тільки рештки земляних споруджень дитинця з валами та ровами, що знаходяться у східній, порівнюючи вузькій і низькій чистині

мисовидного виступу плато; проте, як доведено археологічними дослідженнями, площа середньовічного поселення не обмежувалася лише дитинцем і сягала далеко на захід від нього, при чому оселі концентрувались переважно на тих схилах до обох річок, що обмежують плато з півночі і півдня.

Дитинець городища досить добре зберігся і має неправильно-округлу конфігурацію; розмірами своєї площини дитинець дорівнює 3000 кв. м., а разом з валами і ровами досягає 1,25 га.

Рови городища значно деформовані і позапливали землею; проте в окремих місцях вони мають ще й тепер 3—5 м глибини. Ще більш деформованівали, подвійна округла система яких найкраще збереглася в західній частині дитинця (див. фото 1). У північно-західній же частині дитинця помічається місце воріт чи виїзду. Не зважаючи на значне природне і штучне пошкодження валів та ровів, можна простежити за їх рештками подвійну оборонну систему цих земляних споруджень майже з усіх боків дитинця.

Найбільш міцною і збереженою виявляється система валів і ровів у західній частині, де можна встановити таку їх послідовність і форми: 1) західний, підвищений порівнюючи з серединою край дитинця має штучне валоподібне піднесення, що за давніх часів, очевидно, було основою „заборола“; 2) західний край дитинця обривається крутим схилом до dna першого рову, що має в ширину в верхній своїй частині близько 10 м і в глибину від 3 до 5 м; на dnі рову місцями проступає камінь — наче від бруку; 3) західна крутка стінка всього рову являє в свою чергу бічний схил валу наближено-трапецієвидної форми, що має в ширину в верхній своїй частині до 11 м; вал побудований з насипаних шарів глини і чорновему з незначними залишками трухлявого дерева, можливо, від давнього частоколу, що міг стояти по гребеню валу; 4) ще далі на захід, безпосередньо за валом, розташований другий рів, завширшки 8—9 м і до 1½ м завглибшки — порівнюючи до рівня польової площини, що прилягає безпосередньо до цього рову з заходу.

З півночі, сходу і південного сходу виразно й повністю збереглася лише одна лінія валу та рову порівнюючи менших розмірів; друга лінія майже цілком розорана і скопана під час різних господарських забудов на городищі.

Від селища чи присілків біля дитинця на час початку досліджень не збереглося жодних споруджень або інших ознак; смугу осель по схилах до р. Рублянки і до р. Гнилоп'яті можна було приблизно відзначити лише за дякими археологічними знахідками на поверхні ґрунту, як череп'я глиняного посуду, уламки кісток, куски печини тощо.

Місце могильника визначалося орієнтовно на підставі свідчень старожилів про знахідки тут давніх кам'яних хрестів, виорування людських кісток та розташування невеликих могильних насипів. Один великий і кілька дрібних ледве помітних курганних насипів, що збереглися в метрах 400—500 на захід від дитинця, очевидно, не належать до феодальної доби, а відносяться до значно давніших часів.

Про Райковецьке городище збереглося дуже мало історико-літературних даних. Свідчення літопису про город „Рай“ у Волинському князівстві навряд чи можна застосувати до Райковецького городища¹⁾.

Найдавніші історико-літературні дані, що ми маємо про с. Райки, відносяться до кінця XVI ст., при чому в цих звістках городище і вали називаються уже давніми. Так, в інвентарі маєтку с. Слободиць за 1593 рік записано: „село Райки, яке слуга його мосці, пан Воронич, заново заселив, не-

¹⁾ „Данилу же королеви идущу ему по езеру, и виде при березе гору красну и град бывши на ней прежде, именем Рай; оттуда же приде в дом свой“ (Летопись по Ипат. списку, СПБ, 1871, с. 549, а також на с. 593 і 596).

далеко від Слободищ, розташоване над р. П'ятю Великою, а на кінці цього села городище пусте; біля цього городища вал старий сипаний; у цьому селі Райках дворів осілих шістдесят”¹⁾.

Для визначення загальної стратиграфії всіх матеріальних складників городища, його фортифікаційних будов та споруджень багато важить вказівка з 1593 року про „вал старий сипаний”, про який згадується чомусь окремо від власно городища. Очевидно, цей вал не зберігся до наших часів і був значно віддалений від основного фортифікаційного вузла безпосередньо круг дитинця. Напевне, цей вал і був першою лінією оборони і оточував з заходу все поселення, що складалося, крім дитинця, або „днешнього града”, ще і з „околного”, чи „кромного”, де містились присілки, господарські спорудження тощо. Архівні джерела XVII—XVIII ст. подають уже чимало відомостей про с. Райки, але про давнє городище згадок здебільшого вже немає.

Планові археологічні дослідження городища до 1929 року не провадились; але це городище часто ставало об'єктом хижачьких розкопок різних „скарбошукачів“, до яких слід віднести й поміщення Абрамович, що своїми розкопками чимало зіпсувала дитинець і частину валів.

В „Археологической карте Волынской губернии“ В. Б. Антонович зазначає, що в с. Райках „на високому березі Гнилої річки збереглося чотирикутне городище, 150 саж. по колу. Близько 1843 р. на ньому провадила розкопки п. Абрамович; знайдено тільки кістки“²⁾.

При такій крайній обмеженості історико-літературних даних про городище, що є типовим явищем для маси інших городищ, основним способом науково-історичної реконструкції всього зниклого соціально-економічного укладу давнього феодального поселення-городка стають археологічні дослідження. Багатющі матеріали з експедиційних досліджень Райковецького городища майже вичерпно відбивають усі основні форми середньовічної економіки й техніки, ілюструють майнову і класову нерівність і соціальну боротьбу за феодальної епохи і можуть бути використані не лише для відтворення на їх основі історії одного Райковецького феодального поселення. При умові використання аналогічних матеріалів з археологічних досліджень інших городищ, а також матеріалів історико-археографічних та лінгвістичних Райковецьке городище може стати вихідним джерелом, що значно допомогло б своїми матеріалами створенню правдивої і конкретної історії середньовічного кріпацького суспільства.

ІІ. Наукові матеріали з розкопок Райковецького городища за 1929—1934 рр.

а) Стратиграфія городища

В 1934 році Райковецька експедиція закінчила суцільні археологічні розкопки дитинця, виконавши таке завдання суцільного досліду вперше в археологічній практиці на Україні. Розкопування феодального дитинця тісно пов’язувалося з дослідами його валів та ровів, що в цілому дало численні цікаві історичні відомості про систему й техніку житлово-фортеційних споруджень дитинця, про господарство, хатній побут, майнове і класове розшарування та окремі моменти ідеології його поселенців. Крім того, розкопками здобуто й важливі матеріали до встановлення хронологічної стратиграфії заселення даної місцевості за різних епох.

В освітленні всіх цих здобутих археологічними дослідами матеріалів Райковецьке городище виступає, як Складний історико-матеріальний комплекс,

¹⁾ Арх. Юго-Західної Росії, ч. VI, т. I, К., 1876, с. 227.

²⁾ В. Аntonovich, Археологическая карта Волынской губернии, М., 1900, с. 4.

що відбиває різні етапи і стадії розвитку конкретних людських громад від первісно-комуністичного родового ладу аж до розвиненого феодального включно. Стратиграфію послідовних культурних нашарувань у городищі ілюструють у т. зв. похованому історичному ґрунті такі знахідки:

1. Матеріальні залишки з доби родового суспільства, зокрема типу т. зв. трипільської культури, що були репрезентовані в городищі знахідками кремінних і кам'яних виробів, характерних решток кераміки і т. п.¹⁾.

2. Решток матеріального виробництва з поселень епохи т. зв. римських впливів і проживання „скіфів“, що пов’язується з періодом розкладу родово-племенного ладу і створенням нових суспільно-економічних форм і відносин. Розкопками виявлені речові пам’ятки цієї епохи у вигляді череп’я амфор, т. зв. мегарського посуду, римської монети першої чверті третього тисячоліття нашої ери, фібул, уламків посуду „скіфійного“ типу тощо. Слід відзначити, що в безпосередніх околицях городища в кількох десятках метрів від його валів, понад узбережжям р. Гнилоп’яті, виявлено рештки землянок епохи римських впливів; одну з них навіть розкопано в 1934 р.; рештки поселень „римської епохи“ виявлені в урочищі Ренжерня у східній частині с. Райків, де констатовані часті знахідки фібул, кераміки й монет „римського“ зразка. Між с. Райки і Скраглівка знайдено селянами в руслі р. Гнилоп’яті скіфський короткий меч та келеп.

3. Розкопками городища констатовано заселення даного плато і в VI—IX ст., що стверджується знахідками фрагментів глиняного посуду „слов’янського“ типу, виготовленого ще не на ганчарському крузі, а від руки, а також виявленими рештками давніх вогнищ та землянок²⁾.

4. Основний же і найбагатший матеріал Райковецького городища складають матеріальні рештки середньовічної оселі XI—XIII ст. з багатющими залишками речей господарського, військового і релігійного побуту, з останкам тварин і навіть самого населення городища. Цей саме матеріал являє найповніше і найширше історичне джерело і тому підлягає в першу чергу поглиблений науковій обробці й публікації.

5. Хронологічну й культурну стратиграфію городища доповнюють досить численні залишки від повторного заселення городища в XIII—XIV ст., а також незначні сліди від оселі ще більш недавніх часів.

Як це доводять стратиграфічні дані культурних нашарувань у городищі, зручне з природного і стратегічного погляду місце — за гористому клині між двох річок — заселялось на протязі кількох тисячоліть; матеріальні рештки цих заселень являються не лише пам’ятками цих конкретних осель, але значно допомагають простежити і вивчити стадіальний характер і зміни в розвитку суспільства взагалі.

б) Житлово-фортифікаційна система городища

Судільною розкопкою дитинця в городищі, веденою на протязі кількох років, виявлено цікаву систему житлових і господарських будов і разом з тим трагічну картину наглої загибелі городища і його населення від якогось ворожого нападу. Щороку під час розкопок під верхнім орним шаром ґрунту експедиція виявляла і розчищала рештки горілих давніх жител, також велику кількість людських і тваринних кістяків та окремих кісток, що або залягали на одному місці купою, або простягалися смugoю, або були безпосередньо

¹⁾ На території с. Райки і в його околицях виявлено багато окремих випадкових знахідок з епохи неоліту і трипільської культури, а в 1926 році Бердичівський музей провів у с. Райках археологічні розкопки кургану з „скороченим похованням“ та решток трипільської оселі.

²⁾ Аналогічна кераміка виявлена розкопками С. Магури на горі Ки

розсипані, утворюючи суцільний кістковий шар у дитинці. Ці кістяки лежали в самих різноманітних зігнутих положеннях; місцями людські кістяки змішувалися з кістяками тварин і перекривали один одного. Багато кістяків було привалено звалищами каміння й глини від будівель, чимало їх згоріло на вугіль зовсім або частково.

Цей кістковий шар виявлявся уже на незначній глибині від сучасної поверхні дитинця (25–40 см). Велику кількість людських і тваринних кісток виявлено вже порушеними, але кілька десятків їх знайдено в незмінних положеннях і часто з рештками одягу, прикрас, різних знарядь та зброї біля людських кістяків і поодиноких решток зброї біля кістяків тварин. Людські кістяки більш скупчені і краще збереглися близче до зовнішнього

Фото 2. Розкопки східної частини дитинця: ліворуч тараси, праворуч рештки житлових клітей з кістяками забитого населення.

краю площі дитинця; тваринні ж залягали близче до центру — середини дитинця. Тут, у середній частині дитинця, збереженість кістяків була значно гірша, і сила розкидання кісток утворювала цілі „поля“ (фото 2), між якими знаходилися в двох місцях вільні від кісток площинки, вкриті шаром рослинного попелу (з сіна чи соломи). Не помічалось на цих попільніх площинках і вугілля, тоді як це вугілля та різний перегар густо вкривали всі інші місця в дитинці. Можливо, що ці попільні площинки утворились на місці згорілих стіжків сіна та соломи.

Поряд з кістками виявлені були розчисткою і звуглени дерев'яні обаполи, рештки дощок і зірдка стовпів від будівель дитинця; з цими рештками будівель пов'язані були, очевидно, й печища, які теж у значній кількості були виявлені археологічними розкопками. окремі печища знаходились уже на глибині 25–35 см від сучасного рівня ґрунту, але деякі з них виявлялись і на глибині до 1,5 м. Уже на початку розкопок помічалося, що горілі обаполи залягали в більшій кількості, в кращій збереженості, часто навіть у смузі по над самим краєм плато дитинця. Характерним було й те, що суцільні кісткові

поля в середній частині дитинця вкриті були зверху чорноземно-попільною засипкою, в смузі ж збережених країде кістяків, що лежали ближче до зовнішнього краю дитинця, прикриті були глиною й частково черноземом. Цей шар глинистого накриття доходить понад самим краєм дитинця 1,00—1,20 м товщини і поступово тоншає в напрямі до центру городища (внутрішнього дворика). Завширшки ця глиниста валовидна смуга була в середньому 5—7 м. Як це було виявлено розкопками, валовидна глиниста смуга і обаполи являли собою рештки цілої системи глинняно-дерев'яних споруджень житлово-фортецького призначення. Ця система складалася з майже безперервного ряду рублених дубових клітей, присипаних глиною, що своєю лінією утворювала неправильне коло в дитинці, дотримуючись в основному конфігурації останнього (фото 3).

Міцний глинняний накат стелі цих споруджень прикрив своїми звалищами трупи людей і тварин, рештки жител, господарських приміщень тощо. Цим обвалом і були законсервовані ті численні рештки людей і речей та матеріалів, що так добре збереглися саме під глинистим шаром, ближче до зовнішнього краю дитинця. В тих місцях площи дитинця, де кістяки та обаполи не вкривала грубим шаром глина, збереженість матеріалів, зокрема кістяків, була гірша; неприкриті кістяки тут були розтягнені, очевидно, вовками й собаками, зруйновані водою та вітром скоро після знищення городища.

Загальний вигляд розкопаного культурного історичного шару на площі всього дитинця свідчив про жорстокий воєнний розгром, що стався тут багато сот років тому.

Від ворожого меча і вогню загинула, напевно, майже вся та маса люду, що оборонялась і ховалася в дитинці. Серед маси кістяків були кістяки дорослих людей і дітей, чоловіків і жінок. Біля багатьох кістяків, крім залишків одягу, було знайдено й різноманітну зброю: мечі, шаблі, списи, стріли, булави, сокири і інше, що свідчить про активну самооборону мешканців городища. Одним з наочних доказів загибелі городища від воєнного нападу є той факт, що на багатьох кістяках залишилися сліди поразки зброєю. Так, знаходились порубані і пробиті черепи, в хребцях та ребрах окремих кістяків виявлені залишні насади до стріл і списів і т. ін. (фото 4). Сліди рубаних ран на кістяках свідчать про те, що бій точився і в самому дитинці, до якого вдерлися вороги і жарстоко добивали мешканців. Проте чимало людей загинуло й від вогню та диму. Окремі групи мешканців, як це можна уявити за матеріалами археологічної розкопки, робили спроби врятуватися хоч тимчасово в льохах, житлах і ровах, але, очевидно, було і це марним — бо багато кістяків людських знайдено під час розкопок і в житлових клітях, і в землянках та ровах. В окремих житлових і господарських клітях було виявлено по 3—4 і навіть більше людських кістяків, часто напівзгорілих; траплялись жіночі кістяки, що ніби обіймались і пригортали до себе дитячі. Велика купа кістяків розчищена була в „потернах“ — місці виходу з дитинця до рову, а також біля воріт у дитинець.

Дуже важливе, як історична деталь, розміщення кістяків було виявлене у південносікідній частині дитинця. Тут під час розкопок за 1932 рік відкрито було кілька ям, заповнених людськими та тваринними кістяками. Так, у кв. IX-с розчищена яма, розміром 1×1,5 м, овальної форми, глибиною 0,75—0,90 м, була вщерть заповнена кістками скорчених кінських і людських скелетів. У кв. IX-в було розчищено в ямі групу кістяків — двох дитячих і одного дорослого. У хребті одного з дитячих кістяків виявлено залишній насад до стріли, а на руці два скляні браслети; під кістяками ж знайдено залишну сокиру. У цій же групі знайдено череп та кості свині. Очевидно, всі ці людські і тваринні кістяки скидані були до ям скоро після розгрому городища, коли кістки трупів ще міцно трималися вкупі м'язами та шкірою. Той факт, що людські

кістяки знайдені разом з тваринними в одній ямі, дає можливість твердити, що саме люди ворожого городища табора пробували очищати дитинець від трупів. Слід відзначити й ту рису, що на багатьох кістяках збереглися коштовні срібні, янтарні і навіть золоті прикраси. Можливо, що не так грабунок, як якісь інші причини привели до жорстокого знищення городища.

Спосеред безлічі кісток і кістяків у дитинці виразно відзначалася збереженістю та скученістю безперервна майже смуга кістяків, що простяглася від місця воріт у дитинець і вздовж внутрішніх стінок житлових клітей аж до південного виступу плато і далі біля півенно-східного ряду клітей, майже утворюючи своєю загальною лінією коло. Таке розміщення кістяків по-

Фото 4. Кістяк людини з залишкою стрілою в хребті.

яснюється не лише тим, що їх тут привалило звалищами глиняних накатів-стель, але, очевидно, й самим планом оборони дитинця. Можливо, що вздовж усього кільця житово-фортеційних споруджень у дитинці з внутрішнього боку існував круговий прохід, прикритий частково краєм основної по-крівлі житлових клітей. У цьому проході й зосереджувалась, напевне, внутрішня лінія оборони, як тильна чи резервна лінія відносно до передової лінії. Тому під час штурму, а надто під час бою в самому дитинці в цьому проході й скучилось так багато людських трупів. Розміщення кістяків у цілому становить яскраву історико-фактичну ілюстрацію середньовічної війни з її технікою, жорстокістю тощо.

Особливо цінні історико-фактичні відомості та матеріали здобуті розкопками дитинця з галузі історії техніки, зокрема будівельної.

Вся будівельна система дитинця мала виразний житово-фортеційний характер. Як про те вже коротко зазначалося, в процесі розкопок було виявлено понад усім краєм дитинця кругову систему з валовидного глинистого підвищення та горіліх обаполів. Шар глини стає товщим у зовнішній бік дитинця, досягаючи вже на лінії перевалу в рів 1,00 — 1,20 м; і поступово тоншає в бік внутрішнього дворика; на 7—8-му в середньому метрі від зовнішнього краю глинистого шару уже майже зовсім непомітно.

Між цим глинистим шаром і т.зв. похованим історичним ґрунтом простежувалася—тонка ближче до центру дитинця і товща в бік зовнішнього його краю—смуга попелу та вугілля. Дальшими розкопками виявлено, що ця попеляста смуга під товщим краєм глинистого валовидного підвищення круто ширшає і заглиблюється вниз і включає, крім вугілля, великі обаполи, кістки, начиння і багато інших культурних решток. Весь глинистий масив підвищення мав виразний характер штучного спорудження з глини і дерева, яке в усій своїй основній лінії розташування обвалилось і погоріло. На цьому шарі глинистого підвищення і особливо під ним і залягала більшість збережених кістяків. В окремих місцях на поверхні глинистого шару виступали рештки печиць та стовпів, а ще більше їх виявлено було під самим шаром глини.

Після зняття валовидного глинистого шару розчищено основний багатий західками шар житлового характеру. Виявилось, що основною структурною одиницею всієї кільцевої будівельної системи була невеличка чотирикутна кліті. Ці кліті були здебільшого пов'язані із західками печиць, долівок, жорен і великої кількості різних хатніх речей і покідьків—отже в цьому ясно виявився їх житлово-господарський характер і призначення. Весь комплекс решток від будівель репрезентуваний купами каміння, глиняних звалищ, горілих балок і обаполів тощо. Місцями виразно виступала багатоклітна система будівель: подекуди вінця зрубів зберігалися навіть у три-четири яруси. Нижчі вінця зрубів особливо добре збереглися і по них можна уявити план усієї дерев'яної забудови дитинця.

Житлово-господарські кліті були побудовані „в зруби“ з дубових або березових кругляків, покладених „в обло“, і зрідка з колотих і притесаних балок, які використовувались переважно на будову внутрішніх стінок між клітіями („заміт“). Кругляки мали в середньому 20—30 см у діаметрі, а колоті і притесані балки—12 × 15, 15 × 20 см. Кругляки, з яких складалися кліті, були частково притесані у всій середній частині поміж перехрестями на кутах. Кінці кругляків виходили за місця перехрестя на 20—30 см і в місці стику обох обаполів мали відповідні рублені напівокруглі заглибини для кращого залягання і з'єднання обаполів. Зарубки ці знаходилися здебільшого в горілих деревинах і досягали 5—10 см глибини.

Крім дубового матеріалу, зрідка помічались уламки невеликих пластин з береста й берези, горілі куски липи і клена; знайдено й рештки тесаних дощок. Комірки будівлі своїм розміром не були однакові, проте наближено можна визначити два середніх розміри: для більших клітей 4,10 × 2,20 м і для менших 3,00 × 2,20 м.

Вся система клітей складалася з двох, а місцями навіть і з трьох рядів комірок, при чому подовжні стіни клітей утворюють майже одну суцільну стіну дитинця. Зовнішня така стіна була найміцніша, побудована з товстих кругляків і зміцнена камінням, а подекуди й стовпами.

Ця зовнішня стіна виступала на самий край дитинця, підносячись над ровом. Між зовнішньою і внутрішньою подовжніми стінами цієї системи житлових клітей, перекриваючи в багатьох місцях середню стіну, залягали по-перечні стіни, що й ділили всю будову на чотирикутні комірки. Нижчі обаполи подовжніх стін здебільшого були скріплені ще й камінням.

Обаполи в стінах клітей були покладені щільно один на один, але зрідка було виявлено кладку дерева з просвітами в 4—10 см між окремими обаполами. Ці просвіти майже завжди були заповнені глиною; з цього можна зробити висновок, що рублені стіни клітей обтиньковувалися глиною (на 5—10 см)—при тому майже завжди лише зсередини.

В окремих клітках, як от у західній стороні дитинця, виявилась і така деталь, що нижчі обаполи лежали на глиняному підмурку і були в окремих місцях підперті великим камінням. Розкопками в 1934 р. і частково ще в 1932 р. була розкрита в дитинці надзвичайно цікава система за-

сипних „тарас“, простежена майже по всьому зовнішньому краю дитинця, крім його північної сторони. Ці тараси були структурною частиною усієї будівельної системи дитинця і складалися з клітей, подібних до житлових, але засипаних міцно утрамбованою глиною. Ця смуга засипаних клітей, або тарас містилася безпосередньо поміж рядом житлових клітей і першим ровом. Найвища, валовидна частина дитинця і складалася саме з тарас. Особливо добре збереглися масивні тараси по західному і частково східному краю дитинця (фото 3). Система тарас утворювала собою міцну глинистну стіну, що ніби поясом охоплювала навколо дитинець.

Тараси являють собою спорудження без сумніву фортифікаційного призначення, але, крім того, тараси зміцнювали й прилеглі до них ряди житлових клітей, зберігаючи зруби останніх від розповзання (фото 5).

У фортифікаційному будівництві давніх часів тараси широко вживалися й набували різних технічних форм, спосеред яких типовими були дві групи: а) тараси суцільно засипані і б) тараси, в яких засипана землею чи камінням кліт'я чергувалася з пустою житовою або господарською кліттю¹⁾.

Вся тісно зв'язана в структурному і функціональному значенні будівельна система складалася, таким чином, з: а) першого понад самим краєм дитинця ряду фортецьких клітей-тарас, що утворювали майже скрізь суцільну рублену і глинистну стіну; б) середнього ряду клітей, що були лінією свого розташування паралельні першому рядові або стіні; цей ряд клітей мав виразно житловий характер; в) внутрішнього, третього ряду клітей, що, очевидно, мали переважно господарсько-технічне призначення. Всі ці три ряди клітей були експлітублені рубленим накатом і шаром глини, значно товщим у першого і другого ряду і тоншим над третім рядом; подовжні стіни цих трьох рядів теж складали ніби одне ціле. Груба й міцна стеля могла служити основою — підошвою для „верхнього бою“, де, прикриті рубленою стіною, чи забором, могли розміщатися оборонці городища. Наявність тарас в основі всієї оборонної споруди дає можливість припускати, що і зовнішня, верхня частина її являла собою певну, може, тільки початкову, різновидність рублених стін.

За ознаку постійно-житлового призначення клітей середнього ряду потрібно вважати в першу чергу наявність у багатьох клітях черінців від печей, численні знахідки різного хатнього начиння, рештки харчових запасів і навіть виготовленої їжі, а також і останки самих мешканців, що загинули в цих клітях.

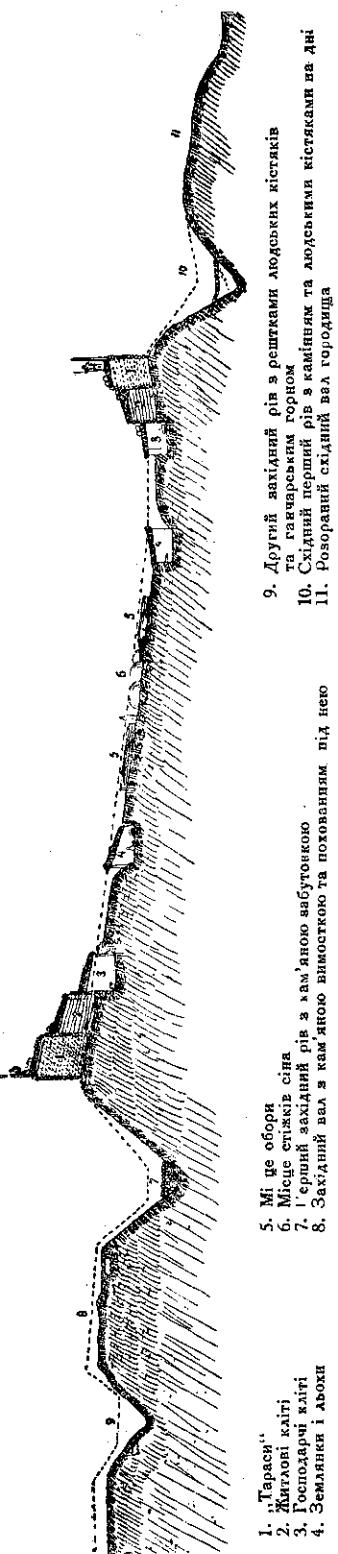
Майже всі кліті середнього ряду мають долівки з трамбованої землі, вимощені глиною. У долівках окремих клітей біля печей виявлені були розкопками округлі ями, до 0,60—0,70 м завглибшки, при діаметрі в середньому 0,70 м. Біля двох печей знайдені були залізні диски, з'єднані петлею з

¹⁾ Характерною особливістю будови тарас є те, що подовжні стіни всієї системи суцільні; це й відрізняє тараси від давнішого початкового типу оборонної стіни, т. зв. „городні“. В останніх подовжні стіни укріплення не суцільні; стіна, побудована з „городні“, складається з самостійних і лише зведеніх до одного ряду клітей, що в технічному відношенні постуپається перед системою тарас.

Система тарас характерна для фортифікаційної справи феодальної доби. Такі тараси виявлені були під час розкопування решток давнього Білгорода, Василькова тощо. Самий факт наявності тарас у системі укріплення уже може свідчити про розвинуту порівнюючи техніку і соціально-економічний тип Райковецького городка, бо система тарас уже досить удосконалений і передовий (порівнюючи до початкової „тинової“ огорожі й городні) спосіб військової огорожі. Ця система тарас надалі залишається навіть в основі і складних „вінчастих“ стін у фортецях XVI—XVII ст., коли була відома вже вогнепальна зброя (стіни давніх Олонця, Коротояка, Красноярська, Якутська й ін.).

Система рублених і засипних тарас уводиться у фортифікаційну справу, зокрема на території СРСР, очевидно, з XII—XIII ст.; для давніших же часів за археологічними й літописними даними типовою є система „тину“, що споруджували на валу і по зовнішньому краю дитинця.

Фото 5. Реконструктивний перекрій дитинця Райковецького городища по лінії W—O

залізним же плоским обручем, що являло собою, напевно, прилад, подібний до „в'юшки“, щоб накривати комин після топлення і тим зберігати тепло.

На долівках і в масі звалищ житлових клітей було знайдено майже весь речовий матеріал, що так чудово ілюструє матеріальний і культурний побут, а також стан техніки в давньому Райковецькому городку. Так, майже в усіх клітях знаходились рештки хлібних запасів: зерна, муки, крупи і навіть печеного хліба; багато знайдено різних знарядь праці: залізних наральників, чесел, лопат, серпів, кіс, сокир, доліт тощо; багато виявлено і різної, здебільшого горілої тканини, ниток та клоччя; знайдено чимало цілого і битого гляніяного, мідного і скляного посуду, а також різної форми зброї, а саме: стріли, списи, мечі, шаблі, залізні й мідні булави; знайдено численні прикраси з срібла, міді, золота, бурштину, черепашок, кісточок та ін. Знайдені речі культу, такі хатні речі, як замки, ножі, довбанки, відерця і багато інших.

Порівнюючи значно менше одержано відомості про розташування вікон і дверей у клітях. Проте можна було простежити, що кліті житлового ряду (середнього в загальній будівельній системі) сполучалися з кліттями внутрішнього ряду, які мали теж житлове або господарське призначення. Крім того, сполучалися й відповідні кліті одного ряду.

Здебільшого можна було спостерегти потрійну систему в основі плану окремої житлово-господарчої одиниці дитинця. До складу такого окремого житла входили більша й менша кліті середнього ряду і паралельні кліті внутрішнього ряду; перші дві кліті призначалися безпосередньо для житла й переховування кращого майна, а кліті внутрішнього (третього від рову) ряду використовувались як комори, сіни, стійла для худоби тощо. Про останнє свідчать часті знахідки в місці третього ряду клітей горілого гною, кістяків різних свійських тварин, решток збріу, с.-г. інвентаря і т. ін.

У цьому ж, третьому від рову, ряді господарчих клітей було виявлено розкопками кілька майстерень: ковальська, ювелірна, ткацька і навіть рештки від залізотопної майстерні.

З огляду на те, що верхні частини клітей не збереглися, а лише нижні,— простежити оригінальну будову дверей, вікон, стелі не було зможено. Проте, в окремих клітях стіни збереглися на височині 3—4, а то і 5 обаполів; у кліті ж № 8 з розкопок 1932 року виявлено було навіть рештки дірки від вікна, що мала приблизні розміри $30 \times 25 \times 5$ см.

Кліт № 8 надзвичайно цікава своєю будовою і місцем розташування. Виявлено цю кліт на північно-східному виступі дитинця. Вона виступає над місцем стику східної і північної сторони першого рову, займаючи домінуючу стратегічну точку всієї північно-східної частини городища. Бувши органічною структурною ланкою північного ряду житлових комірок, кліт № 8 відносно до східного житлового ряду виступала майже на всю свою довжину в бік рову. Ця кліт являла собою одну, крайню з півночі, комірку вхідних тарас дитинця, але не засипану глиною і пристосовану до житла та оборони. Займаючи таке положення і маючи міцні дерев'яні і глиняні стіни, кліт № 8 була, очевидно, кутовою вежею чи пунктом спостерігання. З цього пункта було зручно оглядати й обороняти всю північну й східну частину першого рову та валу; до того ж звідси відкривається широкий краєвид на долину річки і заріччя. За даними розкопок, аналогічне спорудження або вежа була в дитинці й на південно-східному його виступі і біля воріт.

Утворення кутових веж у фортифікаційній справі мало місце ще за дуже давніх часів. Для XIII ст. ми знаходимо вже свідчення про дерев'яні вежі в літописах. Так, в Іпатському списку літопису за 1259 рік зазначено про м. Холм: „Вежа же среде города высока, яко же бити с нея окрест града, подсдана каменьем в высоту 15 лакот, создана же сама древом тесаным”. Вежі будувались або всередині „города“, як от у Холмі, або (здебільшого) на стратегічно важливих пунктах оборонної лінії города. Вежі планом своїм бували квадратні, шестикутні й восьмикутні. Такі форми дерев'яних веж зберігалися в будівельній техніці досить довгий час. Квадратні вежі були ще в плані Якутського Острога, Ілімського городка й інших; багатокутні вежі були в Кемському городку, у фортифікації Тіхвінського монастиря, города Коли тощо.

Житлово-фортецьна система райковецького дитинця включена в т. зв. „потерні“, або виходи до рову. Таку потерну було виявлено в південно-східному краї дитинця. Цей вихід до рову був східчастий і заповнений великою кількістю людських кістяків; такі ж кістяки знайдено під час розкопок і самого східного рову, на дні останнього.

Характерно, що саме тут знайдені найбільш коштовні речі: золоті й срібні. Відмінну від уже описаних житлових і господарських клітей будову являли собою ямні землянки або, скоріше, напівземлянки, яких археологічними дослідженнями було чимало виявлено, переважно в північній половині внутрішнього двору дитинця.

Під час розкопок дитинця в 1932—1933 і 1934 рр. таких напівземлянок виявлено більше десяти. Здебільшого збереженість землянок була дуже кепська, зокрема важко було встановити точні контури верхнього отвору ями і входи, що значно поруйнувались. Тому в процесі розкопок верхні краї ями проступали в неправильній, наблизено овальній формі з діаметром близько 5,00—5,50 м. Ями землянок мали переважно витягнуту по лінії схід—захід форму, а положистий спуск у яму в більшості землянок був з боку найближчих клітей загальної кільцевої житлово-будівельної системи. окремі землянки мали вхід з боку центральної частини двору. Розкопані ями землянок були завширшки до 1,5 м. і в нижчій своїй частині, біля долівки, на-бирали чотирикутної форми.

На дні більшості ям розчищались печища і долівки з трамбованої глинисто-чорноземної землі. Біля окремих печей знайдені були округлі т. зв. „колопічні“ ями і чимало плоских каменів. В одній землянці з розкопок 1932 р. знайдено було викладене камінням маленьке вогнище, а в землянці кв. XXV з розкопок 1934 р. виявлено не лише глиняну долівку, але й глиняну випалену зашпаровку стін; в останній же землянці частина стін була побудована з каміння, і сама землянка підходила щільно до клітей основного житлового ряду, так що поміж ними була навіть спільна подовжня стінка.

У більшості землянок було знайдено багато різних хатніх покидьків, як от: кістки різних тварин, здебільшого розтрощені, черепки глиняного посуду, заливні ножики, цвяхи, скоблі тощо. В одній з виявлених землянок була в свій час, очевидно, майстерня кістяних виробів, як про це можна гадати по знайдених у значній кількості заготовках кості (особливо багато козиного рогу) і готових виробів; ще в іншій землянці знайдено кілька виливків-чушок зализа, заливних пластин і ін., що вказує на якусь майстерню, можливо—кузню. В багатьох землянках знайдено людські і тваринні кістяки, вугіль і попіл.

За характером всього матеріалу, знайденого в землянках, останні щодо датування слід відносити до часів, якими датується весь основний комплекс житлово-будівельних решток у дитинці, цебто до XII—XIII ст.

Проте одну землянку з камінним вогнищем і рештками відмінної кераміки з розкопок 1932 р. слід вважати давнішою, можливо, X або XI ст. Знайдено й дві землянки, викопаних у новіший будівельний період, уже після розгрому городища.

Залишків від різних будівельних періодів дитинця, старіших і новіших по відношенню до основного періоду в житті городка, виявлено було розкопками чимало. Так, в 1932 р. на площі східної частини дитинця знайдені були безсумнівні рештки старішого будівельного періоду у вигляді решток долівок та зотлілих фрагментів дерев'яних обаполів, що знаходились значно нижче основного культурного шару, частково поза межами східного ряду житлових клітей і під східними тарасами.

Сліди давніх кострищ-попелищ виявлені були в т. зв. похованому ґрунті, або ґрунті, на якому залягав основний культурний шар дитинця. Якщо рештки дерев'яної будови під східним валовидним підвищенням з глини можна відносити до XI—XII ст., то сліди кострищ, напевне, свідчать про життя людей в VII—IX ст., на що вказують зокрема характерні особливості знайденої в верхній частині похованого ґрунту кераміки і деяких інших речей.

У нижчих же шарах похованого ґрунту виявлене було череп'я т. зв. скіфійного типу, матеріальні рештки з епохи т. зв. римських впливів і навіть трипільської культури; ці рештки вказують на певні, хронологічно досить віддалені стадії в історії Райковецького городища. Проте решток з цих давніших XII ст. епох було знайдено не так багато. Порівнюючи більше було розкопано матеріальних решток від новішого періоду повторного заселення дитинця після розгрому городища.

Крім уже описаних окремих ямних землянок, на площі дитинця поверх шару його розгрому та пожежі були виявлені в багатьох місцях безсумнівні сліди такого повторного заселення й забудови. Так, під час розкопок 1932 р. було розчищено п'ять печищ, що стояли поверх шару розгрому. У кв. IX-а, наприклад, печище № 2 знаходилось вище густої суцільної групи тваринних і людських кісток, горілих балок тощо; печище підносилось над шаром розгрому лише на 0,26 м.

Поміж черінцем і підмуровкою печища та шаром розгрому був прошарок попелясто-чорноземного ґрунту всього 5—6 см товщини.

Таку ж тонку смугу земляної засипки можна було спостерігати і в кількох десятках інших аналогічних знахідок, що висвітлювали стратиграфічне співвідношення старішого і новішого культурних шарів. Дуже показний факт являла собою, зокрема, камінна кладка, розкопана в 1933 році в північній частині дитинця. Кладка була, очевидно, частиною камінної основи якоїсь досить великої будови, спорудженої скоро після розгрому дитинця.

Ця кладка лежала поверх решток давнішої житлової кліті, від якої збереглися горілі нижчі обаполи, долівка і зруйноване печище. В культурному шарі, пов'язаному з рештками кліті, розчищено було чимало різних речей.

жатнього побуту, а також кілька людських кістяків, обгорілих і в зігнутих положеннях.

Поміж камінною кладкою і поверхнею шару розгрому виявлений прошарок чорноземно-попелястої засипки не перевищував 10—15 см, сама ж камінна кладка покладена була вище від долівки старої будівлі на 0,60 м і орієнтувалася своїм положенням із сходу на захід.

Крім цієї кладки, що збереглася досить добре, можна було простежити й незначні порівняючи рештки тих кладок, які були перпендикулярні першій кладці і які разом з нею належали, напевне, до однієї будівлі. Особливо чітко стратиграфію послідовних культурних нашарувань дитинця довелося спостерігати в 1933 і 1934 рр. під час розкопок біля воріт. Тут на межі кв. XVI і XIX різні прошарки залягали в такій приблизно послідовності: а) верхній чорноземний шар завтовшки від 10—20 см; б) шар каміння і рештки печі від будівлі другої половини XIII ст. в чорноземно-попелястій з домішкою глини засипці; завтовшки цей шар від 35 до 45 см; в) основний культурний шар, що містить у собі житлово-будівельні рештки, хатні залишки, кості, вугіль і інше, що характеризує життя і розгром городища XII—XIII ст.; цей шар включав і долівку та нижні обаполі згорілої кліті; характеризується мішаною чорноземно-глинистою, з поелом і вугіллям, засипкою; завтовшки цей шар 70—80 см; г) ще нижчий шар, чорноземний, з т. зв. похованого ґрунту, включає у верхній частині поодинокі знахідки речей і матеріалів VII—XI ст., а в нижчій—матеріалів т. зв. скіфської і римської епохи, а також знахідки з часів неоліту і трипільської культури; завтовшки цей шар 25—40 см. Глибше похованого чорнозему, або історичного ґрунту залягають материкові породи, зокрема—лесовидний суглинок. Отже товщина всіх культуронесучих нашарувань у цьому місці дитинця досягає приблизно 1,40—1,85 м. Проте в частині, де міститься двір дитинця, товщина культурного шару дорівнює в середньому лише 0,75—1,25 мм, а в місцях, де особливо добре збереглися житлові кліті, землянки і тараси, досягає навіть 2,00—2,50 м.

Наведений за вертикальним перекроєм ґрунту у північно-західній частині дитинця перелік культурних нашарувань не є обов'язковий для всіх пунктів дитинця. Так, у багатьох квадратах розкопаної площині не знаходилося матеріалів з новішого, повторного, чи старішого періодів заселення городища; проте можна було констатувати, що матеріали повторного по розгрому періоду скупчувалися переважно в північній половині дитинця, особливо біля його воріт. Той факт, що між шаром матеріальних решток новішого будівельного періоду і шаром розгрому дитинця проміжна засипка дуже тонка, свідчить про те, що після пожежі і розгрому городища в найближчому часі знову відновилось життя і будівничі діяльність населенників дитинця.

Певні структурні особливості відмінного характеру мала будівельна система дитинця біля воріт чи, скоріше, входу в дитинець. Саме від цього місця (на північно-західному краї дитинця) розпочиналася найміцніша західна лінія рублених і глинобитних тарас. Прохід поміж двох тарас цієї лінії завширшки до 3,00 м. і був власне ворітмі, чи входом у дитинець. Але цей прохід не був відкритим; його обороняла досить складна група рублених з дуба клітей і стінок, засипаних глиною і зміцнених камінням. Уже найближчі кліті північного й західного ряду були значно міцніші, аніж інші; обаполі тут були з товстих дубових кругляків, закріплених камінням і масивною глиняною присипкою.

Не зважаючи на значну руйнацію, кліті № 25, 26, 27, що біля самих воріт, мали риси особливо зміцнених. Тут, крім нижчих обаполів, були скріплені і підперті камінням і стіни на досить значну висоту. Історична поверхня ґрунту біля цих клітей була забрукована, і велика кількість каміння й горілих балок дає підставу припустити про особливо масивні обо-

ронні будівлі з комбінованого матеріалу: дуба, каменю й глини. Біля решток обаполів тут же було знайдено обгорілі залишки вертикальних стовпів. Особливо місця клітів була розташована безпосередньо проти воріт; ця кліть наче трохи відступала вглиб дитинця з загальної житлово-фортецької лівії. Поміж клітіями № 25 і № 26 розчищено було в 1933 р. вузький (блізько 0,70—0,80 м) прохід, в якому були виявлені рештки від кількох людських кістяків із зброєю біля них. З заділілих будівельних решток на площі дитинця біля воріт можна визначити, що головний, хоч теж не широкий, прохід у двір дитинця міг бути поміж клітіями № 26 і № 27. Цей прохід, завширшки блізько 1,5 м, мав ламану кутовидну форму і використовувався, певно, для загону скотини в двір дитинця. Проте можна гадати, що існував і вихід з рову безпосередньо на поверхню глиняних наносів, тарас і житлових клітей. Такі виходи, чи лази нагору у вигляді сходів або, частіше, драбин повинні були бути в багатьох місцях з внутрішнього боку всієї оборонної системи дитинця.

Як це показали розкопки рову біля воріт, схил у рів від дитинця був дуже крутий і доступ у дитинець був можливий лише по вузькому бруку з каміння, який покладений був навскіс по західному схилу дитинця. Поріг воріт був вищий проти камінної забутовки дна рову на 2,50 м, а від самого дна рову на 3,75 м. При такій великій крутизні підйому до воріт навряд чи можна було брукованою стежкою заганяти худобу в дитинець. Доводиться припустити думку про те, що існував тут легкий дерев'яний місток через рів, і таке припущення стверджують знахідки шматків дубових стовпів у воротах, що являли собою, напевно, рештки східних стояків мосту. Таким мостом зручно було заганяти худобу, переносити вантажі, ходити людям, а у випадку небезпеки цей місток можна було швидко розібрати.

Мости через рови або річку перед ворітами города були майже постійно складовою частиною давньої „городової“ системи. Про давні мости збереглося й давнє свідчення аж з Х—XI ст. Так, літопис, оповідаючи про похід Ярополка на Деревську землю проти Олега, зазначає: „и побегъю же Олгови с вои своими в город, рекомый Вручий, и бяше мост чрез гроблю к воротам городным, и теснячися друг друга спехнуша Олга с моста в дебры, и падаху людье мнози с моста, и удавиша и кони и человеци“ (Іпат., с. 49).

Мости через рови біля дитинця навіть і в великих городах були дуже вузькі. Літопис, оповідаючи про облогу Бурундаем Судомира, змальовує такий епізод бою: „Людье же видивше Татары на городе, устремишася побегнути до дитинца и не можаху уместитися во ворота, зане мост бяше узок воротом, и подавиша сами, а друзии падаху с мостка в ров, акы сноповье; рови же бяху видениемъ глубоце велми, и исполниша мертвими, и бысть лзе ходити по трупью, акы по мосту“ (Іпат. с. 564).

У невеличкому ж порівнюючи Райковецькому городку при дуже вузьких проходах у воротах між клітіями і тарасами в'їду в дитинець зовсім не було; принаймні до другої половини XIII ст., основного для дитинця будівельного періоду, бути не могло. Очевидно, в даному місці на північно-західному виступі дитинця був лише вхід для людей і худоби. За конкретними даними дослідження виявлено, що в'їду в якомусь іншому місці дитинця не було. В'їзд у властивому розумінні цього слова міг бути тут утворений лише в порівнюючи новішому періоді будування (друга половина XIII ст.), після розгрому городища; від цього новішого будівельного періоду як на дитинці, так зокрема і на площі біля воріт збереглися рештки у вигляді кладок каміння, печищ тощо.

У цьому новішому періоді заселення Райковецького городка самий рів біля воріт був забутований камінням і засипаний землею на досить значну височину від старого dna рову; це дало змогу користатися старим входом чи лазом у дитинець, як ворітами і в'їздом до нього.

Невід'ємною складовою частиною дитинця, що особливо тісно пов'язана з його системою житлово-фортецьких споруджень, являються рови й валі городища. Уявити повністю всю техніку і план житлово-оборонних побудов дитинця без дослідження пов'язаних з ними ровів ніяк не можна.

Тому Райковецька експедиція поставила одним з основних своїх завдань розкопати на можливо ширшій площі систему валів і ровів Райковецького городища з метою виявити їх конструктивно-технічні особливості, конфігурацію, розміри, культурні нашарування і стратегічно-структурний зв'язок з дитинцем.

За кілька років експедиційної роботи рови й валі городища були в значній їх частині досліджені, і до історії городища зібрані нові високоцінні наукові матеріали.

Так, дослідження північного рову в 1930 році показало, що рів у цій частині мав гострокутної форми дно і був завглишки до 5—6 м від рівня плато дитинця. Під час розчистки засипаної частини рову виявлено різні культурні нашарування, переважно ж двох основних рівнів. Перший рівень характеризувався заляганням каміння, знахідками черепків і хатніх покидьків, які можна віднести до XVII—XIX ст. Цей шар залягав на глибині 0,35—0,45 м від сучасної поверхні dna рову. На глибині ж 1,00—1,50 м виявився рівень давніших культурних нашарувань, напевне, XI—XIII ст., про що свідчили знахідки відповідних речей (уламки скляних браслетів, черепки посуду, металічні вироби тощо). У цьому ж північному рові на дні розкопано чимало людських і тваринних кістяків, що потрапили сюди, очевидно, під час розгрому городища.

Подібну ж будову і профіль мав і входний сектор першого рову.

Більш складну конструкцію мав рів із західного боку дитинця та біля воріт. Розкопками, проведеними в 1932—1933 рр., виявлено подвійний рівень dna західного рову. Тут на глибині 0,60—1,25 м від сучасної поверхні dna рову виявлено сконцентрований шар дрібного каміння, що, на взірець бруку, залягав судільною площею від одного схилу рову до другого. Під цим бруком виявлено масивну забутовку з великих (10—50 кг вагою) каменів і уламків жорен, що залягалася до самого dna рову.

На глибині розкопу до 0,40—0,50 м в черноземній засипці рову знаходилися переважно речі, які можна відносити до XVII—XIX ст., глибше ж, а надто на поверхні бруку між камінням забутовки переважали знахідки з XII—XIII ст., що відповідало часу основного культурного шару в дитинці. За даними розкопок можна встановити два різних профілі dna західного рову: перший знизу — гострокутний — був аналогічним і сучасним північному та східному секторам цього ж першого рову і відповідає по часу XI—XIII ст., цебто пе-ріодові основного заселення дитинця до розгрому городища; другий профіль, зумовлений площею бруку і забутовки, мав обернено-трапецієвидну форму, і час утворення його, разом з бруком і забутовкою, треба відносити до часів повторного заселення дитинця після його розгрому, цебто до другої половини XIII ст. Той факт, що між камінням забутовки було багато уламків битих жорен і каменів, обпалених вогнем, свідчить, що забутовку і брук покладено саме в часі після розгрому і пожежі городища.

Забутовка має пересічно розміри: ширини 2,50—3,50 м, товщини до 1,25—1,50 м. Деякі відмінні риси має забутовка в північному кінці західного рову, біля воріт дитинця. Тут на поверхні забутовки й бруку виявлено чимало безладно скиданого каміння, між яким і під яким знайдено чимало по-трощених людських і тваринних кістяків.

Від рівня поверхні забутовки в рові по його східній стінці виявлено було ніби стежку до воріт дитинця, що вимощена була з покладених у вузенький ряд каменів (10—20 кг вагою кожний). Загальне враження від безпосереднього обстеження забутовки й куп каміння (у рові біля воріт) таке,

що в цьому місці рову брук був покладений не на спеціально утвореній на дні рову забутовці, а на тому камінні, яке скучилось біля воріт ще з часів розгрому городища. В інших же місцях західного рову виявлено нарочито утворену камінну забутовку, яку клали на заздалегідь прокопане дно рову. Безпосередньо за першим ровом були досліджені перший західний вал і другий західний рів. Досліджуваний вал був у своїй середній частині поверхні завширшки 10,70 м. Під час розкопок виявлено, що верхній шар насипу—чорноземний—залигав нерівномірно на поверхні валу: більше до гребеня валу цей шар тоншав (до 5—7 см), а по краях валу, над ровами, він доходив до 20—25 см товщини. Дальшими розкопками насипу виявлено, що на глибині 10—20 см знаходяться окремі камені (до 8 кг вагою кожний), а в центрі—гребені валу—на глибині 10—25 см почав проступати шар рудої глини смugoю завширшки близько 1 м. У перекрої цей глинистий прошарок має форму лінзи, що стає товща в гребені валу і поступово тоншає в обидва боки в напрямі до ровів. Нижче цього прошарку розкопано знову смugi чорнозему, а під ними уже материковий шар лесовидного суглинку.

У верхніх шарах валу знайдено було незначну кількість череп'я від глиняного посуду XII—XIII ст., дрібні уламки печини й кісток та окремі камені. У східній частині поверхні валу понад першим ровом виявлено цікавий кам'яний брук валу, що зберігся в межах розкопу смugoю на 3 м завширшки від східного краю валу до його глинистого гребня або центру.

Брук складений з дрібного каміння (щебеню), серед якого є й кілька великих порівнюючи каменів до 8 кг вагою кожен. На поверхні бруку знайдено деякий археологічний матеріал, характерний для XII—XIII ст., як от: череп'я глиняного посуду, уламки скляних браслетів, уламки кісток тощо. Під бруком знайдено довгу залізну кирку.

Поверх бруку залигав шар чорнозему, а під ним шар глинистої і змішаної з чорноземом землі. В одному з них розкопками виявлено наближено трапецієвидної форми західний вал, якого верхня частина являє штучно утворений з глини й чорнозему насип. Ці штучні нашарування валу збереглися на час розкопок на глибину до 1,50—1,70 м.

Вал має вищий край у зовнішній своїй стороні, понад другим ровом, західний же скил валу більш крутий і урвишний, аніж східний.

На цьому ж валу розкопками виявлене було на глибині 0,75 м під бруком жіноче поховання, орієнтоване головою на W; на кістках рук скелета знайдені скляний браслет та мідний перстень. Збереглися й рештки зогнелого дерева від домовини. Яма цього поховання пробивала чорноземні й глинисті прошарки валу. Але за більшою частиною ознак саме поховання перекривалося бруком.

Аналогічні рештки поховання на валу виявлені і в північній частині західного валу: проти воріт дитинця знайдено переважно дитячі кістяки. Другий від дитинця західний рів городища був у верхній його частині завширшки 9 м. Ґрунт, що його копали в рові, був, як і в першому рові, напливного, мішаного характеру і включав випадкові знахідки череп'я, уламків скляних браслетів, кісток, куски печини, окремі камені тощо. Давнє дно рову № 2 виявлено на глибині 1,50—1,70 м від сучасної поверхні dna рову. Дно рову копане в материковій глині; стінки рову на дні сходяться під кутом до 75°. На дні рову знайдено потрошені людські кістяки і чимало каміння; тут же знайдено кілька уламків жорен, залізну стрілку, ножик, кісник, цвях, дрібне череп'я, куски вугілля і інше.

Надзвичайно цікаву знахідку виявлено в західній стінці рову № 2, де розкопана була доброї збереженості ганчарське горно. Підтопка горна влаштована була на висоті 2,22 м від dna рову в спеціально вирізаній у стінці рову ямі. Горно завширшки в цілому дорівнює 1,50 м; решітка і люфти горна приходилися всього на 0,75—0,65 м нижче загального рівня площи

поза ровом, а склепіння горна в його верхній частині виходило, очевидно, уже на поверхню сучасного ґрунту. Горно в його основних складових частинах має звичайну для середньовічних ганчарських печей конструкцію.

Слід відзначити, що місце розташування горна було обране дуже зручно; в рові помістити горно було безпечно від пожежі і разом з тим використовувалась природна тяга повітря для роздування вогню в підтопці і в горні¹⁾.

За другим ровом дитинця відкривалася рівна площа, очевидно, т. зв. „кромного града“ чи присілків; окрім землянки тут було знайдено уже в 5—7 м від західного рову; але на цій же площі виявлялися і поховання, найближче з яких було розкопане експедицією в 30 м на захід від другого західного рову.

Крім північного й західного, досліджено було й південний сектор ровів та валу. За зведеними матеріалами всіх цих розвідок можна встановити, що первісною структурною формою всіх ровів городища була гострокутна (до 75°) форма їх перекрою.

Забутовка ж першого західного рову і зумовлена цим обернено-трапецієвидна форма цього ж рову відноситься до другого, новішого будівельного періоду в городищі. У дитинці цьому новішому будівельному періодові відповідають камінні кладки і рештки печиць, побудованих поверх шару розгрому; тому брук і забутовку в західному рові теж можна віднести до другої половини XIII ст.

Підставою й доказами для таких визначень є той факт, що серед каміння забутовки і бруку є дуже багато обпалених вогнем, а також чимало битих жорен, взятих, безперечно, в розгромленому дитинці. Характерну рису для першого західного рову (за винятком ділянки біля входу в дитинець) становить і факт цілковитої відсутності на поверхні забутовки людських або тваринних кістяків; ця відсутність кістяків теж свідчить, що забутовку збудовано уже після розгрому городища. У північному ж, південному і другому західному ровах, де забутовки немає, людські кістяки виявлені в значній кількості.

Можливо, що забутовку покладено в зв'язку з прокладанням дороги по рову і утворенням в'їзду в дитинець. Дорога ця проходила вздовж західного першого рову від воріт дитинця до його південно-східного краю, де існував, напевно, виїзд із рову в бік присілків над р. Рублянкою.

Очевидно, і брук, виявлений на поверхні західного валу, часом і походженням тотожний з бруком і забутовкою західного рову.

За матеріалами археологічного дослідження дитинця, ровів та валів городища можна в цілому простежити дві конструктивно-технологічні форми в їх побудові, що безумовно пов'язані були з відповідними стадіями соціально-історичного порядку.

Перша форма характеризувалася широким і переважним використанням землі, глини й дерева, як основних будівельних матеріалів, друга пов'язується з значним уже використанням каменю в житлово-фортифікаційній справі.

До багатого комплексу райковецьких історичних джерел невід'ємно входять і важливі археологічні матеріали та відомості, одержані від розкопок присілків та кладовища.

Під присілками ми розуміємо ту систему землянок-жител, яка розташована безпосередньо за валами й ровами дитинця і яка в свій час безумовно входила до складу т. зв. „кромного града“.

¹⁾ Подібні горна виявлені і в стінках першого західного рову, але цих горен ще не досліджено.

У 1933 році експедиція розкопувала південну частину присілка, що розташована була понад долиною р. Рублянки на північному схилі клину. Рештки перших землянок були уже виявлені в 23—25 м на W від західного рову дитинця. Тут були виявлені на глибині 0,80—1,00 м залишки печіщ звичайного для Райковецького городища розміру—близько 1 кв. м в площині черінця. Розміри першої від рову землянки можна було наближено визначити в 2,50—3,50 м.

Рештки землянки мали вигляд прямокутної ями, видовженої по лінії O—W і викопаної в ґрунті на глибині до 1,50 м. Нижча частина ями містилася вже в шарі лесовидного суглинку. Долівка землянки була глиняна, трамбованана. У землянці знайдено кілька плоских каменів, очевидно, вжитих для побудови печі, уламки трубчастих тваринних кісток, черепки від глиняного посуду, уламок залізного ножика і уривок залізного ланцюжка. Будь-яких залишків від дерев'яних обаполів або стін у цій землянці не виявлено. Як свою будовою, так і рештками інвентаря вже ця перша за ровом землянка була відмінною від тих жителів, які були виявлені в дитинці. В метрах 30 на захід від дитинця розкопано було рештки землянки, що, крім житлового, могла мати обслуговуюче господарське значення для феодального осередку.

Особливістю цієї другої розкопаної землянки (яка виявлена від першої на північ) були рештки двох печей, черінці яких сходилися і мали спільній припічок з трамбованої глини та каменю. Така будова печей давала можливість відразу топити і варити в обох печах.

Розміри печей цієї землянки більші порівнюючи з печами дитинця. Так, південна піч займала своїм черінцем площину 1,20×1,30 м; висота склепіння, у збереженій частині, досягала 0,37 м; „челюсті“ печі мали стінки завтовшки до 5—8 см, а сам черінець мав зашпаровку на 2—4 см. Приблизно таких же розмірів була й друга північна піч.

У 0,35 м на захід від печіщ виявлене було в глиняній долівці землянки довгасте заглиблennя, що починалося на 0,30—0,45 м нижче рівня черінця печей. Ця „колопічна“ яма була близько 1,00×1,20 м площею. Біля припічка перед камінням лежав розбитий жорновий круг.

На долівці землянки лежав у зігнутій позі, лиць людський кістяк, що орієнтувався своїм положенням з півночі на південь. У східній частині землянки біля безладної купи каміння і решток горілої деревини розчищено було рештки струхлявілого людського кістяка, залізний серп, „чушку“ залізного стопу, мідний браслет і невелику кількість горілих зерен жита.

Характерно, що для будування цієї землянки, розмірами приблизно 4×5 м, було, очевидно, використане каміння (8—20 кг вагою кожен). Зокрема плоске каміння використане було в будові печей; була також виявлена в землянці ціла масивна лава каміння, що, очевидно, залишилось від брукованого східчастого входу-виходу.

Ця лава починалася майже на рівні долівки в західній частині землянки і, поступово підносячись, виходила майже на поверхню ґрунту в східній частині. У верхній, східній своїй частині кам'яна лава підвищувалась від рівня долівки вже на 1,00 м. Зважаючи на дві печі, жорна та значну кількість каміння, можна гадати, що ця землянка правила за хлібопекарню у феодальному осередку. Дальшими розвідками безпосередньо на захід від дитинця було виявлено ще кілька поодиноких землянок з порівнюючи добре збереженими печіщами. Характерною рисою всіх цих землянок, порівнюючи з кліттями дитинця, була зовсім незначна кількість інвентаря і повна відсутність решток дерев'яного матеріалу в їх будові.

Найбільшу ж групу землянок було виявлено саме на південному схилі клину, недалеко від р. Рублянки. Тут розкопано окрім житлову систему, за якою землянки були розташовані в ряд по лінії північ—південь, при чому крайні, південні землянки стояли від болотного русла р. Рублянки всього

лише на якийсь десяток метрів. Ця, південна частина присілка розташована була по лінії схід—захід довгою смugoю понад річковою долиною. Ця смуга землянок завширшки, щебто по лінії північ—південь, мала близько 40—50 м, і на цій ширині даної селищної групи вміщалося 7—10 землянок.

Землянки майже всі були однакового розміру і плану, ямного типу і без жодних слідів дерева в будові; навіть каміння тут, порівнюючи з більшими до дитинця землянками, було обмаль.

Землянки присілка в цілому збереглись досить погано, можливо, через інтенсивне розмивання та розорювання ґрунту на південному схилі, але такій руйнації могла сприяти і сама примітивність побудови землянок.

Розкопками 1933 р. були досліджені рештки шести таких землянок у південному присілку городища.

Землянки, у формі довгастих квадратів, містилися в викопаних у ґрунті ямах, які врізувались уже в шар материкової глини. Середні розміри землянок були $2,80 \times 3,20$ м при глибині 1,30—1,70 м від рівня сучасної поверхні ґрунту.

Печі землянок будувались не в межах основного квадрата землянки, а в спеціальній прирізці ґрунту за межами стінок ями. При такому способі будови печі містилися наче в нишах. Печі двох сусідніх землянок здебільшого наблизені одна до одної, а між землянками зберігався земляний простінок завширшки 2—3 м, в масиві якого і влаштовувалися печі. Після від печі при такій системі була віддалена лише на 0,50—1,00 м.

Вхід у землянку здебільшого був зроблений із західного боку. Долівки землянок були глиняні, трамбовані, частково в випаленою зашпаровкою. В одній із землянок, крім долівки були викопані уламки печини в ошпарованій глиною стіні.

У всіх землянках присілка не знайдено майже ніякого інвентаря, за винятком незначної кількості черепків і уламків тваринних кісток.

В одній з південних землянок присілка було розчищено біля печі невеличу нішу чи запічок у стінці з рештками кісток і деякого хатнього начиння. У цій же землянці знайдені рештки потрощеного людського кістяка.

Не тільки речі хатнього інвентаря були відсутні в землянках, але біля них не виявлено і будьяких господарських будівель, як от хлівів, комор і т. ін.

Дані землянки, очевидно, мали лише житлове призначення для якоїсь злідениної частини давнього райковецького населення. Ця убогість жител у присілку особливо помічається, коли порівняти присілок з дитинцем, де кліті були заповнені силою різного хатнього начиння та знарядь праці, харчовими запасами і т. ін.

Такі матеріально побутові контрасти, очевидно, віддзеркалюють і класову протилежність поміж мешканцями дитинця і присілків. Можливо, що в данному південному присілку проживала найбільш пригноблена за тих часів соціальна група феодальної оселі, раби феодала чи найбільш зубожена й пригнічена частина кріпаків.

Присілок розкопаний лише на невеликій площині, але є дані вважати, що південна частина присілка простягалася понад долиною р. Рублянки на 700—800 м поміж дитинцем і зовнішнім західним валом, який прикривав собою з заходу всю оселю разом з присілками.

в) Могильники і поховання середньовічної доби в околицях городища

Археологічною експедицією були організовані розвідки давніх поховань на площині в напрямі на захід—південь—північ від дитинця. До початку розкопок було виявлено в 200—300 м безпосередньо на захід від першого рову дитинця один великий і два невеличких кургани. Ці кургани значно вже розорані й поруйновані.

Археологічні розвідки були переведені поблизу цієї курганної групи. Одним із розкопів (діл VII) було досліджено місце з ледве помітним підвищением ґрунту. На глибині 0,20—0,50 виявлено було шар попелу і звуглених ломак, які місцями так щільно прилягали одна до однієї, що утворювали ніби поміст зрубного типу. Знаходилися тут і рештки вертикальних ломак чи слупів, в окремих місцях знайдено виразні сліди зрубу в „обло“, березову кору тощо. Збереглися окремі згорілі на вугіль ломаки завдовжки до 2 м при 0,14—0,10 м в діаметрі. Звуглени попелясті рештки простежені на глибину до 0,70 м, і залягали ці рештки в черноземній засипці; нижче 0,70—0,80 м залягали уже шари лесовидного суглинку. Під час розкопування виявлено, що весь комплекс значно зруйнований якимись попередніми земляними роботами, про які свідчили дві широкі овальні ями, очевидно, „скарбочукацького“ походження. Серед попелу й вугілля знайдено кілька тваринних кісток, кістку людського плесна і близько 10 черепків гладкостінного посуду амфорного типу.

У східній частині розкопаного комплексу на глибині 0,55 м знайдені роги лося із частиною черепа; на глибині 1,50—2,00 м від рівня сучасної поверхні в межах скарбочукацьких ям виявлено в безладному стані людське плесно, три фрагменти мідних дірчастих тонких пластинок (до начільника?) і фрагменти амфори.

Через виключну руйнацію могили і малу кількість речових залишків визначити тип поховання важко, але найімовірніше припустити тілоспалення. Проте можливо, що ділянка VII охопила свою площею місце з поруйнованими залишками від двох історично різних поховань: давнього скіфського з тілопокладенням і давньослов'янського з тілоспаленням.

Системою судільного широкого розкопу на південь від курганної групи на південному схилі клину (в бік р. Рублянки) були виявлені численні поховання різних часів.

Найближче поховання від дитинця (не рахуючи поховань на валу) виявлене було в 24—26 м від другого західного рову дитинця. Тут кістяк дорослого чоловіка покладений був з дерев'яною домовоиною (з тесаних дубових дощок) у викопану в ґрунті яму, що мала 1,89 м завдовжки і 0,42—0,52 м завширшки. Поховання виявлено на глибині 1,37 м від рівня сучасної поверхні; кістяк орієнтований головою на захід, ноги випростані, руки складені були на грудях; завдовжки кістяк 1,65 м. Біля кісток ступні знайдено рештки золотого шкіряного взуття і пару залізних підківок. Дане поховання, очевидно, пов'язується з часом новішого заселення площи городища в XIV—XVI ст.

В 50—60 м на захід від цього поодинокого поховання, безпосередньо на південь від більшого кургана, виявлено частину власне кладовища, що в межах розкопу (ділянка XII) включала 45 поховань, які залягали на різних рівнях, були різної збереженості і, очевидно, відносились до різних часів. Орієнтовані були кістяки черепами здебільшого на захід, а частково на північний і південний захід. Серед них були кістяки дорослих і дітей, чоловіків і жінок.

Переважна кількість поховань була без домовин, але біля окремих кістяків були знайдені рештки дуже струхлявілого дерева і березової кори. Жодного похоронного інвентаря коло кістяків не знайдено. Лише біля одного кістяка (№ 7) поблизу черепа виявлено невеличку нечистого срібла польську монетку 1570 р., але ця знахідка може бути й не пов'язана з ритуалом. На кістках руки та ребер у двох дуже зруйнованих кістяків верхнього рівня (на глибині 0,30—0,35 м) були виявлені зеленуваті мідьII-оксиди, можливо, від мідних пряжок.

Деякі ями від поховань новішого часу перекривали і врізувались у старіше поховання; цей факт, а також різні рівні залягання кістяків дали можливість констатувати поховання в 3—4 різні періоди чи нашарування.

До найдавніших поховань слід відносити кістяки верхнього шару, що залягали на незначній глибині — 0,30—0,60 м. Кістки з цих поховань були білого кольору і більш струхляві, ніж кістки нижчих поховань.

До найновіших же потрібно відносити поховання, які лежали на глибині близько 1 м і більше. Це пояснюється тим, що розкопана частина кладовища розташована на підвищенні частині плато і має схил на південь до р. Рублянки. Від розливу водою та від розорювання ґрунту плугом верхні шари землі зносилися, і поверхня ґрунту все більш наближалася до рівня давніх поховань. Через це відношення товщі ґрунту між поверхнею і похованням стало обернено пропорціональним щодо датування поховання, цебто чим старіше було поховання, тим ближче воно ставало до поверхні, і навпаки — новіші поховання залягали глибше в ґрунті.

Найстаріші поховання даної групи, від яких збереглися рештки лише кількох кістяків, можна віднести до XIII ст., але основна маса виявлених поховань, очевидно, відноситься до часів заселення даної околиці після знищення давнього городка-оселі, цебто до XIV—XVI ст., коли оселя розташувалася уже на лівому березі р. Гнилоп'яті на схід від городища, де міститься тепер с. Райки.

Могильник X—XIII ст., очевидно, був розташований у свій час частково на даному місці розкопок, частково ще далі на захід. До складу найдавнішого могильника, напевне, відноситься й ті 2—3 невеличкіх кургани, що на цей час ще збереглися на даній площі; решта ж давнього могильника уже розкопана і розорана.

Основна маса поховань, виявлені на ділянці XII, пов'язується, очевидно, з оселями біднішої частини населення. Про це свідчить майже цілковита відсутність ритуального інвентаря (прикрас, металічних і кістяних решток, одягу, відсутність домовин тощо). Ревматичні нарости і деформації кісток, виявлені на багатьох кістяках, свідчать про злідени умови життя у вогких землянках і недостатнє харчування.

Протилежність цьому становлять кістяки з багатьох поховань на валу та кістяки, знайдені в дитинці. Можливо, що поховання на валу, в безпосередній близькості від дитинця, було певною класовою привілеєю заможних родин оселі; проте окремі поховання на валу могли мати місце й під час воєнної облоги городка.

Цікаву деталь у похованнях являють трепановані черепи, яких у межах розкопаної ділянки XII виявлено кілька. Трепанация відбулася, як виявили це відповідні огляди фахівців-антропологів, безпосередньо після смерті людини. Очевидно, цей вид трепанациї пов'язувався з певними забобонами, за якими з людського черепа бралися фрагменти для виготовлення амулетів. Кілька екземплярів подібних амулетів знайдено було під час розкопу в дитинці.

III. Спідально-економічний лад Райковецької середньовічної оселі в освітленні археологічного матеріалу

Під час археологічних розкопок Райковецького городища знайдена величезна кількість різноманітного сільськогосподарського, ремісничого і хатнього інвентаря, багато речей військового та релігійного побуту, рештки одягу, прикрас і інше.

Дякуючи винятковій збереженості та вичерпності форм і видів інвентаря Райковецького городища дає змогу науково відтворити загальну картину матеріального виробництва, майново-класових взаємовідносин і хатнього побуту давнього феодального суспільства в його конкретному вияві — Райковецькій оселі XI—XIII ст.

Численні археологічні матеріали характеризують господарчу систему давньої середньовічної оселі в основному як натуральну, що базувалася на

хліборобстві та скотарстві з допоміжним мисливством і рибальством і поєднаною з ними дрібною хатньою промисловістю, а також, частково, з ремеслом міського типу.

Розкопками виявлено, що всі знайдені в городищі промислово-ремісничі виробництва поселення були розраховані в основному саме на обслуговування потреб місцевого середньовічного сільського господарства.

Про досить розвинене вже орне хліборобство, з значними ще пережитками підсічної системи, свідчать численні знахідки давнього сільськогосподарського інвентаря.

Фото 6. Матеріально-побутові рештки на долівці житлової кліті в дитинці: горіле зерно, рештки діжки, посуду, нитки, тканини тощо.

Головним масовим знаряддям хліборобства для тих часів є серп і коса; у феодальному маєтку дерев'яне рало і мотику витісняють уже плуги з залязними наральниками і лопати з залязними наконечниками.

Залізних серпів і кіс знайдено кілька десятків, залізних кованих наральників знайдено в дитинці понад 15 примірників. Чимало також знайдено наконечників до лопат, залізних широколезих мотик тощо.

Величезна кількість (блізько сотні) знайдених залізних сокир указує, крім розвиненої деревообробної справи, і на значні ще, очевидно, залишки підсічної системи хліборобства в тогочасному феодальному господарстві. У городищі знайдені в дуже великій кількості і різноманітні зернові культури: жито, пшениця двох сортів, льон, суржик, просо, сорго, мак, горох, коноплі, ячмінь та колъза. Виявлено також у городищі і насіння огірків, кісточки вишень, черешень, слив, лісові горіхи й інше, що вказує на городництво й садівництво (фото 6).

Про давнє феодальне скотарство свідчать численні знахідки кісток коней, биків, корів, овець, кіз, свиней; знайдено кістки курки, гуски та качки, шкаралупу з пташиних яєць; знайдено череп собаки і кота; також знайдено та-

кий інвентар, як: залізні кінські пута, підкови, псалії, остроги, ножиці для стрижки овець тощо.

Знахідки кісток і рогів оленя, лося, іклів вепра і ведмедя, кістки рисі, бобра, лісової куниці та інше свідчать про мисливський промисел за тих часів.

Про рибальство свідчать знахідки залізних гачків, грузил, риб'ячої луски й кісток.

Промислово-ремісниче виробництво в давньому феодальному поселенні було скероване найбільше на обслуговування певної матеріальної бази сільського господарства.

Так, обробку зерна засвідчують знайдені в городищі жорна, залізні шворні і втулки до жорен, а також численні знахідки пшона, крупи та борошна. Характерно те, що жорна знайдені були виключно в дитинці і найближчих до нього землянках. У присілках же, де жила бідніша частина населення, не знайдено навіть уламків від жорен.

Чи не свідчить дане явище про певний баналітет — переважне право пана-феодала на зернообробні засоби?

Про обробку дерева свідчать знайдені у великій кількості сокири, долота різних форм, струги тощо. Виключно цікавий науковий матеріал виявлено в городищі в техніці оброблення металів феодальної доби. Обробку заліза ведено тут на місцевій сировині — болотній руді, яка здобувалася в безпосередніх околицях городища по рр. Гнилоп'яті й Тетереву. Вся основна маса залізних виробів, виявлених розкопками городища була, очевидно, виготовлена з заліза місцевого походження. Хем.-технологічним аналізом райковецького задіза виявлені в його складі титан і деякі інші домішки.

Проте частина залізних виробів серед райковецького інвентаря мала довізний характер (деякі види зброї). Археологічними розкопками виявлені в городищі рештки залізовиробного горна та „чушки“ (виливки) готової продукції заліза; чимало знайдено різних відходів залізного виробництва.

Горно для сиродутного способу здобування заліза з руди, як виявили розкопки, було побудоване на спеціальному глинняному підвищенні у східній частині дитинця; було знайдено цікаву деталь горна — конусовидне „сопло“ і ряд рівчаків-люфт з гніздами для стопу; ці гнізда і люфти містилися по схилах глинняного підвищення; в декількох гніздах знайдені і чушки заліза.

Можливо, що горно було пристосоване для використання природної тяги повітря на висотах городища. Крім того, знайдені фрагменти великих глинняних тиглів, яких діаметр дорівнює діаметрові залізних чушок, а також дві залізних кирки, що, очевидно, вживалися для здобування залізної руди.

Тисячі залізних кованих речей, знайдених у городищі, були виготовлені, очевидно, в місцевих ковальсько-ремісничих майстернях, яких розкопками було виявлено в дитинці дві.

Більша частина залізних виробів — це речі сільськогосподарського інвентаря: наральники (фото 7), чересла, коси, серпі, лопаті, мотики; для обробки дерева — сокири, струги, долота різних форм, а також речі військової справи: мечі, шаблі, насади до стріл, списи й булави. Крім того, знайдено багато кованих з місцевого заліза речей хатнього вжитку: ножів, ножиць, замків, стремен, скобелів, цвяхів, обручів до відер, різних пряжок, кілець, удил тощо.

Характерно, що головні технічні засоби, або знаряддя праці, концентруються в цю епоху в господарстві феодального осередку. Так, досить значна кількість знайдених у городищі залізних кованих наральників може свідчити про інтенсивній уже характер орного хліборобства, але це знаряддя було знайдене в кліттях лише дитинця.

Залізний сільськогосподарський інвентар, як і робоча худоба, являли на той час цінні засоби праці, малоприступні для незаможного населення. Крім безпосереднього використання залізного рільничого знаряддя в госпо-

дарстві, цим інвентарем та силою рабів і кріпаків могли оброблятися і польові ділянки головного світського і духовного феодального владара.

Саме наділення кріпаків і феодально підлеглих селян засобами праці, поруч з позаекономічним примусом, могло служити для пана-феодала додатковим засобом економічного визиску. Поміщик зацікавлений був у тому, щоб селянин мав худобу і реманент, бо „безземельний, безкінний, безгосподарний селянин непридатний об'єкт для кріпацької експлуатації... Наділений землею селянин повинен бути персонально залежним від поміщика, тому що,

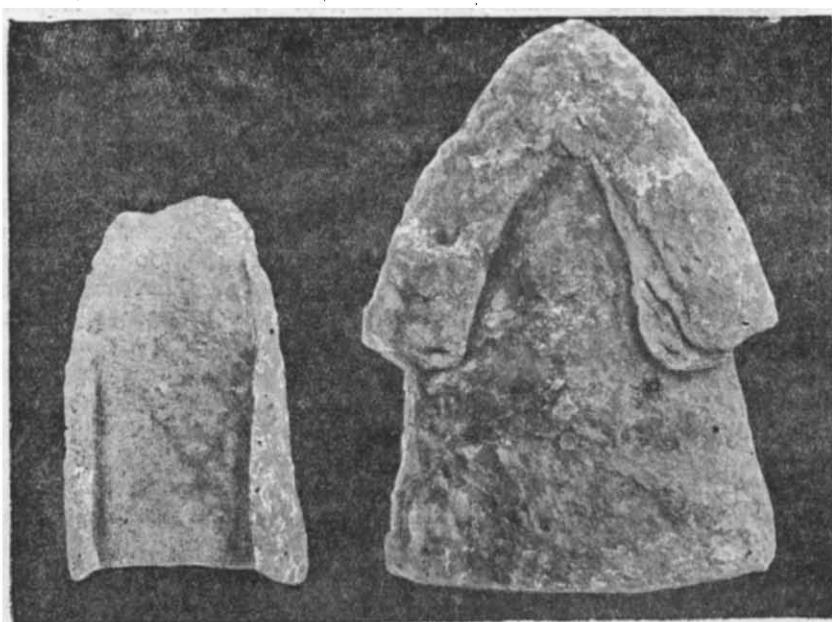

Фото 7. Залізні наральники.

володіючи землею, він не піде на панську роботу інакше, як з примусу. Система господарства породжує тут „позаекономічний примус“, кріпацтво, залежність юридичну, неповноправність і т. п.“ (Ленін, XII³ с. 227).

Наділяючи безкінного і безінвентарного селянина відповідними знаряддями праці, поміщик тим самим зв'язував і закріпачував за собою особу даного дрібного продуцента, роблячи останнього особисто залежним від себе. Тому дуже часто дрібний незаможний хлібсроб (як це могло бути в конкретному житті Райковецької феодальної оселі) міг здобути землю, необхідний інвентар та худобу саме коштом відробітної ренти, коштом своєї правово-економічної залежності від поміщика-феодала, коштом покріпачення.

Особливо цікаві матеріали з ковальських і ливарно-ювелірних майстерень Райковецького городища, знайдені в звичайного розміру кліттях дитинця. Майстерні знайдено в стані надзвичайної руйнації: поверхня спалених майстерень являла собою сущільну масу вугілля та шматків іржавого заліза, серед яких було чимало різних залізних виробів (наконечників до стріл, рештки мечів, ножі, долота, сокири тощо). Про ковальство свідчать виявлені залізні клиновидні ковадла та декілька залізних молотків. Пам'ятками ливарно-ювелірного виробництва залишилися в городищі численні зразки глиняних тиглів, (фото 8), матриць (фото 9 а, б) для виливання металічних виробів, - багата колекція мідних шаблонів для вироблення срібних кольтів тощо.

Тут же виявлено й сировину, напівфабрикати і готову продукцію ливарно-ювелірної майстерні. Знайдено зливки срібла та міді, а також золото у вигляді спіральної стрічки.

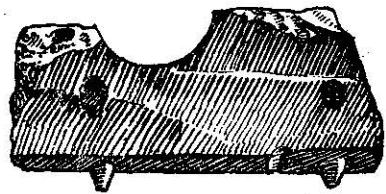
Продукцію майстерні складають сотні різноманітних прикрас, речей культу тощо. Серед цих речей увагу привертають такі художні вироби, як персні, срібний начільник з художніми зображеннями птахів на двох срібних колтах, срібні сережки, кісники та каблучки, золота скобка, колт перегородчастої емалі, литі хрестики та образки, срібна шийна гривна, різні намиста, медальйони, дукачі й інші прикраси. Мідні речі оздоблені на кладним сріблом, срібні ж мають часто сліди позолоти. Чимало знайдено прикрас із пунктирними, карбованчими зображеннями, виконаних скайню, філігранною технікою, фігурним штампуванням тощо. Знайдено і рештки невеличкої ваги (чашку та гирку).

Давнє мисливство й рибальство в Райковецькому феодальному селищі свідчують, як уже відзначалося, численні знахідки кісток промислового мисливського звіря, як от: бобер, лось, козуля, лісова куница, лис, рись, заєць тощо, а також рештки мисливської зброї, знарядь рибальства, риб'ячої луски й кісток тощо; але металічних знарядь праці з цих виробництв виявлено досить мало.

Лівійського звіря, як от: бобер, лось, козуля, лісова куница, лис, рись, заєць тощо, а також рештки мисливської зброї, знарядь рибальства, риб'ячої луски й кісток тощо; але металічних знарядь праці з цих виробництв виявлено досить мало.

Про давню обробку шкіри в Райковецькому феодальному селищі свідчать численні знахідки решток взуття, шил, шевські ножі, кістяні підкладки й інше.

Чудової збереженості здобуті під час розкопок матеріали з галузі ткацтва, як от: рештки ткацьких верстатів (берда і ін.), багато клоччя, різних ниток, мотовила, кістяні цівки, пристладдя до плетіння, багато різноманітних зразків тканини—льняної, конопляної, вовняної, а також чимало ножиць і інших речей. Знайдено, крім того, рештки шовку, золоту і срібну парчу—безумовно імпортного походження.

а. Зверху.

б. Збоку.

Фото 9. Матриця для виливання перснів.

Велику кількість матеріалів дали розкопки з галузі техніки давнього ганчарства. Особливо багато знайдено різноманітного глиняного посуду.

Спосеред форм цього посуду найбільш розповсюдженій був простий посуд у вигляді безвухих горщиків чи кринок, що мали округлий вичеревок, ширший угорі під плечиками і плавно звужений до денця; звичайний для посуду цього типу є орнамент з хвилястих ліній, рівнобіжних смуг, кривульок, ямок тощо. Чимало знайдено посуду, який схожий своєю формою на присадкуваті амфори і який має на плечиках пару наліпних дірчастих вушок. Це т. зв. посуд типу „київських глеків“. Характерною рисою цього посуду є накладні вушка дзьобовидної форми з дірками навиліт; орнамент складається здебільшого з па-

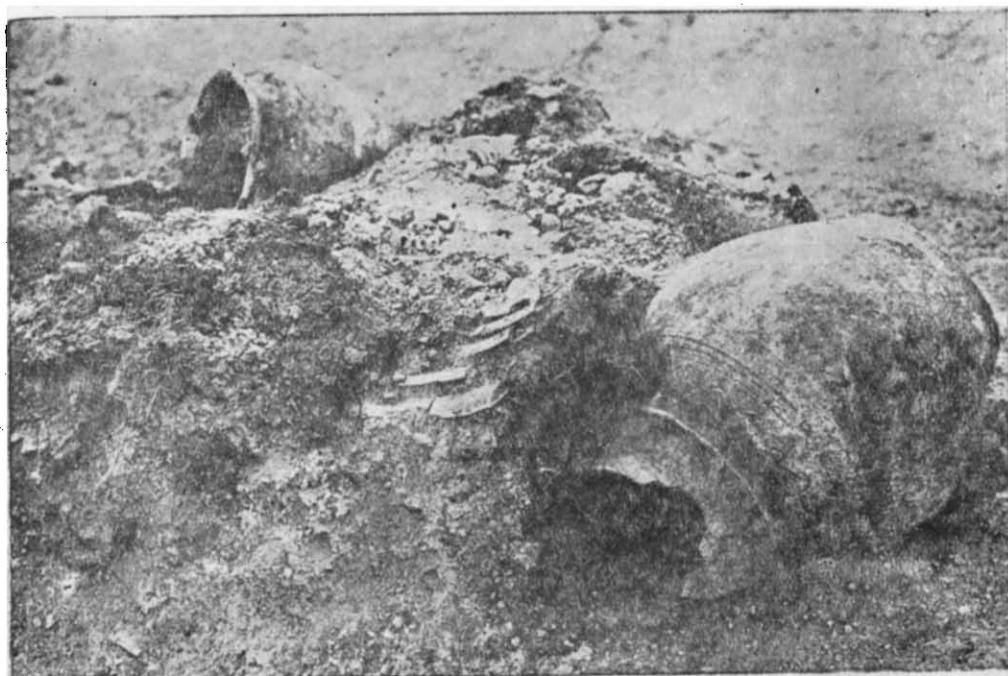

Фото 10. Глиняний посуд на долівці житлової кліті в дитинці городища.

ралельних ритих ліній та кривульок поміж ними. Заввишки такий посуд має до 6 см. Знаходився в городищі посуд типу „київських голосників“ (резонатори). Це переважно великий посуд до півметра заввишки. Можливо, що цей вид посуду використовувався для зберігання води чи якої іншої рідини; названий же вище посуд використовувався для виготовлення іжі та перевозування зерна. В більшості знайдених посудин на час розкопок зберігалося ще перегоріле зерно, крупа та мука. Знайдено цікавої форми посуд у вигляді двовухої череп'яної банки з вузьким коротким горлом. Виявлено чимало мініатюрного посуду, значну частину якого слід віднести до типу ювелірно-ливарних тигельків. Всього в городищі знайдено близько 50 фрагментованих і цілих посудин, а також тисячі окремих фрагментів і черепків. На багатьох денцях посуди виявлені різноманітні клейма. Окремо відзначаємо кількісно невелику групу фарбованої кераміки. Зібрано кілька десятків черепків з слідами фарбування і розпису на них; фарби—мінеральні червоно-коричневого, білого і чорного кольору. Невеличку кількість виявлено полив'яного і скляного посуду. Майже всю кераміку знайдено на площі дитинця (фото 10).

Цікаву пам'ятку давньої ганчарської техніки являє собою розкопане в західному рові городища ганчарське горно. Очевидно, рови городища в цілому використовувалися для подібного роду промислово-технічних закладів,

технологічний процес яких вимагає значної тяги повітря і пов'язується з таким небезпечним для дерев'яного дитинця використанням великого вогню. Можливо, що саме в ровах були зосереджені такі галузі матеріального виробництва, як ганчарство, витоплення металів, скла тощо. Виявлене в 1933 році частково досліджене ганчарське горно споруджене було, очевидно, десь у половині XIII ст. в західному схилі другого від дитинця рову. Горно це майже в усіх своїх частинах досить добре збереглося. Містилося горно в спеціальній виїмці в стіні рову на висоті 2,22 м від його dna. Крім дослідженого горна, виявлено ще і в інших місцях західного рову кілька контурів, очевидно, від подібних горен.

В цілому саме ганчарське горно Райковецького городища не являє будь-яких значних конструктивно-технічних відмін від численних раніш уже виявлених аналогічних горен у м. Києві, Донецькому городищі, на Дніпрельстані¹⁾ тощо. Але відмінним є те, що райковецькі горна розташовані в рові, де вони, очевидно, нарочито зосереджені і утворюють спеціально ганчарський куток; цю систему можна пояснювати не лише вимогами зручності і едності в обслуговуванні ганчарського процесу, але й тим, що ганчарство тут виступає, як уже стабілізована промислово-реміснича галузь феодального господарства, що зумовлює більш-менш постійне продукування і виділення ганчарів, як початок утворення спеціальної, залежної від феодала, групи ремісників. Про це може свідчити й сама, численна і диференційована в своїх формах, ганчарська продукція з різноманітними таврами на дензях.

Крім глиняного, знайдено в городищі й мідний та дерев'яний посуд. Металічний мідний посуд представлений кількома дуже деформованими казанками і мисками, виготовленими з тонких листів міді: ці мідні листи закріплювалися механічно в подвійний шов і скріплювалися додатковими мідними й залізними шайбами-заклепками. Кілька фрагментів мідного посуду мали густо визолочений внутрішній бік. Очевидно, металічний, а тим більш золочений посуд був у побуті найзаможніших феодальних родин дитинця.

Дві мідні посудини на ланцюжках, які теж викопані були в дитинці, треба віднести до типу світильників і курильниць. Дерев'яний посуд з городища репрезентують досить доброї збереженості рештки липових довбанок, і луб'янок, діжечок з дубових клепок, стягнутих лозовими і залізними обручами, а також і дрібнішого посуду, як чашки та миски. У дерев'яну посуді переховувалось зерно, крупа та мука, але, крім того, зерно було знайдене і в рештках полотняних мішків, укритих поверх того ще й рогожею або плетінням з рогози на взірць кошика. Довбанки мали діаметр 35—40 см, а висоту 50—60 см; діжка була заввишки 60 см, при діаметрі денця 30 см; луб'янки мали висоту до 30 см і діаметр близько 50 см; мисочка мала діаметр до 20—30 см (за даними тих решток посуду, що збереглися в городищі на час розкопок).

Серед знарядь для обробки дерева, виявлених у городищі, привертають увагу своєю кількістю й різноманітністю форм долота: плоскі, вузькі і широкі, виїмчасті, жолобовидні й інші. Знайдена залізна ковані стругів цікава зокрема й тим, що, трапившися в Райковецькому городищі XI—XIII ст., вона поширює хронологічні межі вживання цього виду знаряддя праді аж до XIII ст.

Знайдено в городищі понад сотню залізних сокир, серед яких домінують дві форми: перша — у вигляді масивних клиновидних колунів, очевидно, для розколювання і рубки дерева; друга — у вигляді легких тесел для більш тонкої обробки дерева. Знайдено і невеликий уламок залізої пилки, виготовленої, можливо, з уламка коси.

Засоби здобування вогню та освітлення представлені серед археологічних матеріалів Райковецького городища кількома десятками залізних кресал, решт-

¹⁾ Див. щоденники Дніпрельстанівської археологічної експедиції за 1927 р.

ками підсвічників та світильників. Серед інших речей хатнього побуту слід відзначити величезну кількість знайдених у дитинці замків, якими замикались, очевидно, не лише окремі житла, а й окремі кліті, комори, скрині, ларі тощо. Разом із залізними путами, що вживалися однаково як для стреножування коней, так і для заковування людей,— замки в городищі є виразний покажчик і символ панування приватної власності та майново-класової нерівності. Характерно, що в землянках присілка не знайдено було ні одного замка.

Від одягу мешканців залишилися в городищі численні рештки горілої тканини (льняної і конопляної), виробленої в „десятку“, „двадцять“ і „тридцять“. На окремих кістках виявлено клапті тканини із швами, зборками, шворками, гудзиками та пряжками, але відновити точно первісний вигляд одягу за цими рештками важко. Крім решток простого одягу, знайдені незначні рештки золототкани і срібноткани, а також коштовного кільчастого гаптування, що були напевне, імпортного, візантійського або корсунського походження.

Від взуття залишилися гарно збережені рештки шкіряних черевиків; крім того, збереглося багато кістяних, дерев'яних і металічних гудzikів і пряжок.

Особливо багато знайдено в городищі різних прикрас із міді, скла, срібла й інших матеріалів. Дуже численні кісники з мідного і низькопробного срібного дроту, звичайної спіральної форми— їх знайдено кілька сот. За сировину для срібних виробів могли бути зливки-гривні, знайдені в городищі. Характерні срібні кульчики в „три кульки“, з філігранню і накладною сканню, відомі до цих часів як кульчики „кіївського типу“; крім того, знайдені кульчики з дірчастими, суцільними і ажурними кульками, петельчасті кульчики й інші; різних бусин та намистин знайдено до тисячі; з них найбільше скляних, але виявлені бусини з продіравлених морських черепашок, з бурштину, з кісточок сливи та вишні й черешні, з лісових горіхів тощо. Знайдено й кілька разків металічного (мідного й низькопробного срібного) намиста, з дукачами та скляними намистинами. Багату жіночу прикрасу являє собою начільник-ланцюжок, що складався з маленьких порожніх кулястих скринечок і двох медальних колтів. Ця прикраса знайдена в дитинці на одному з жіночих кістяків. Крім того, знайдено одну золоту скобку-застібку до начільника. Цікавими знахідками є срібна шийна грива та колт т. зв. „перегородчастої емалі“. Чимало виявлено в дитинці й різних перснів та каблучок, скляних, мідних і срібних браслетів, пряжок, застібок, гудzikів-підвісок, гребінців тощо.

На цьому матеріалі теж можна спостерігати чітку картину майново-класової диференціації в феодальній оселі.

Окремі види прикрас тісно наближаються до комплексу речей культового призначення.

Речові ознаки офіційного панівного християнського культу репрезентовані в городищі переважно знахідками енколпіонів т. зв. „кіївського типу“ (ХII—ХIII ст.), мідних литих образків та хрестиків, а також ординарних мідних, срібних, бурштинових та кришталевих хрестиків і образків. У деяких енколпіонах збереглися струхлі рештки вкладених реліквій. Окремі образки являють собою технічні зразки високої, як на той час, художньої металопластики (фото 11).

Даний матеріал датується ХII ст., але окремі речі (як образок т. зв. Федорівської божої матері) відносяться до половини ХIII ст.

До речей, зв'язаних з забобонами, і ознак давнього політеїстичного культу можна віднести амулети і фетиши з ведмежого зуба, з тваринних і людських кісток, зокрема з кісток спеціально трепанованого людського черепа тощо.

На окремих культових речах в їх зовнішньому навіть оформленні можна бачити суміш різних культових форм. До таких речей слід віднести мідні

орнаментовані ритими лініями лунниці; на деяких із цих вирізано нехристиянських амулетах дороблено уже пізніше невеличкі хрестики. Про цю ж культову суміш свідчить і знахідка т. зв. „змійовика“, що має з одного боку зображення арх. Михаїла, а на звороті — стилізовану фігуру з 14 змійових голів, композиційно поданих на 7 тулубах, з'єднаних в одній центральній точці — зображені людської голови. Змійовик має традиційні написи-закляття грецькою мовою.

Фото 11. Енколпіони та образки з розкопок дитинця.

До розряду фетишів та амулетів можна віднести й мідні медальйони-дукачі, що мають схематичні зображення зірки та сонця.

Очевидно, в XII—XIII ст. нова релігія панівного класу феодалів — християнство — ще дуже мало прищепилася в свідомості широких мас селянства, яке в дійсності дотримувалося властивого йому традиційного політеїзму. Християнство чітко виступає, як панська релігія; характерно, що всі культові християнські речі знайдені в дитинці і жодних ознак культу не було виявлено в присілках.

Християнська церква в XII—XIII ст. являє вже цілком оформлену панівну феодальну класову силу. Духівництво стояло безпосередньо на послугах світських феодалів; але, крім того, і на Русі, як і в інших країнах, „високі сановники церкви або самі були імперськими князями, або володіли як феодали, що перебували під верховною владою інших князів, великими просторами землі з численним кріпацьким і залежним населенням... Хоч, крім звичайних феодальних повинностей і цензів, вони збирали також і десятину, всіх цих прибутків було ще не досить. Щоб вирвати у народу ще більшу кількість грошей, удавались до виготовлення чудотворних ікон і мощей, до влаштування благочестивих процесій, торгівлі індульгенціями, довгий час маючи в цьому великий успіх“¹⁾.

¹⁾ Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии, Сочин. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VIII, М.-Л., с. 120.

До свідомості широкої народної маси тієї епохи чуже їй християнство могло наблизитися саме своїми елементами фетишизму та магії. Цим зокрема можна пояснити й ту велику кількість енколпіонів (хрестиків із вкладками-мощами) та „довірних“ амулетів, які були знайдені в Райковецькому городищі. Заходами духівництва, жерців як „старої“, так і „нової“ релігії ширилися з метою наживи різні амулети, серед яких видне місце займають фетиші й амулети, пов’язані з культом матері землі, культом Діви, культом сонця і планет, а також із культом святих. Політеїстичне селянство було особливо скильне, через самий уже характер свого відсталого виробництва й соціально-пригнічений стан, створювати численних богів-захисників, хоч би під виглядом святих — „фахівців“ з різних галузей праці й родиннохатнього життя (фото 12).

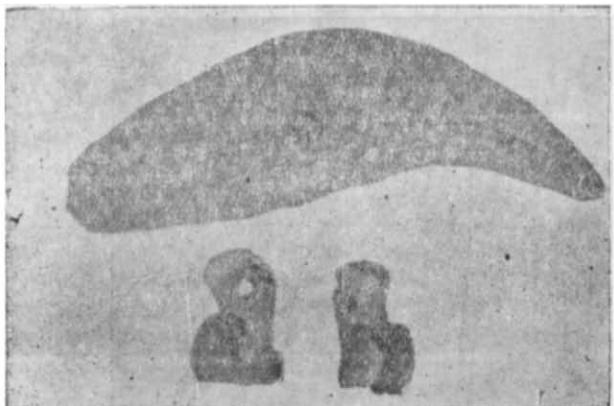

Фото 12. Амулети з кості.

святих їх богів-заступників для політеїстичного селянства; до того ж цей висновок треба було б ще довести історично, для чого необхідне спеціальне вивчення. Тé ж саме відноситься до сяйва (*gloria*) і місячного сяйва¹⁾.

Коріння політеїзму виходить ще з відповідних форм свідомості докласового суспільства, коли релігія була фантастичним відображенням у головах людей зовнішніх сил природи. Але за розкладом первісно-комуністичного ладу, з виникненням класового антагоністичного суспільства, у нас — феодального — все більше „поряд із силами природи виступають також і соціальні сили — сили, які протистоять людині і панують над нею, звільшаючись для неї спочатку такими ж незрозумілими, чужими, ніби такими ж природно неминучими, як і сили природи“. Тому „фантастичні образи, в яких спочатку відбивалися тільки таємничі сили природи, набувають тепер суспільних атрибутивів і стають представниками історичних сил. На ще дальнішому ступені розвитку всі природні і суспільні атрибути багатьох богів переносяться на єдиного всемогутнього бога, який у свою чергу являється лише відображенням абстрактної людини“²⁾.

Окремо слід відзначити знахідку в рядку намиста на кістяку срібної венеціанської монети дожа Піетро Ціані (1205—1228 рр.), яка була вже пристосована як дукачик чи образок. Ця знахідка подає неабияку допомогу в справі хронологічних визначень і датування давнього феодального селища в Райках.

Розкопками виявлено й велику кількість речей військового побуту: мечів, шабель, кинджалів, насад до стріл, бойових булав тощо. Зброя виготовлялася з заліза, міді та кості. Мечі скандінавського („франкської“, очевидно, роботи) і німецького типів. Середня довжина меча німецького зразка 0,82 м, ширина леза — 4,5 см, довжина рукояті — 0,15 м. Меч скандінавського зразка має в збереженні частині довжину — 0,91 м (до перехреся рукояті); ручка зав-

¹⁾ Архів К. Маркса и Ф. Энгельса, кн. I, ГИЗ, 1924. Письма к Бернштейну, 311.

²⁾ Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, СоцзГИЗ, 1932, с. 259.

довжки — 8,5 см. Вузькі кинджали з городища були, очевидно, і „захалявними“ ножами; деякі з них мали петельки на ручках для підвішування.

Цікавий вид зброї являють залізні булави, ковані на взірець шестистібичної із зрізаними кутами гайки. Вага такої булави близько 0,7—0,9 кг. Булава має круглий отвір, діаметром 2,5 см, для насаджування на дерев'яну ручку-держалло. Крім залізних булав, знайдено в городищі 2 мідних і 1 бронзову золочену булаву, які, можливо, крім бойового призначення, були певною ознакою феодальної влади (фото 13). Залізних насад на списи типу „сулиць“ та залізних насад на стріли з широким лезом знайдено понад півтори сотні та декілька десятків кістяних наконечників на стріли. Насади на стріли мають найрізноманітніші форми, що, очевидно, пояснюється їх виробничим, спеціальним призначенням. Так, широколезі стріли (по-старому їх назвали „кочовничими“) були.

напевно, призначені для полювання на дрібного, але з коштовним хутром звіра; гостролеза стріла в такому випадку лише зіпсувала б невеличке коштовне хутро.

Серед інших форм найбільшу кількість складають гостролезі, ланцето-видні насади до стріл (45%); за ними слід відзначити стріли лавролистовидні і ромбічної форми (коло 20%); крім того, знайдені стріли цвяховидні, трилопатні, дволезі і деяких інших форм (фото 14).

До зброї можна віднести і виявлені в городищі залізні сокири, що безумовно були знаряддям комбінованого господарсько-військового призначення.

Знайдено в дитинці біля людських кістяків і мідний порубаний шолом та рештки кольчуги. Величезну кількість здобутого в Райковецькому городищі матеріалу важко охопити навіть і коротким описом у даній статті. Тисячі добре збережених історичних пам'яток з городища потрібно описати шляхом видання спеціальних монографій, альбомів тощо.

Варто відзначити, що при широкій натуралізації феодального господарства незначний внутрішній обмін мав також натуральний характер. Об'єктами обміну і економічних відносин поміж феодалом-поміщиком, дрібним продуцентом хліборобом чи ремісником і заїжджим купцем були в головному: хліб, худоба, вироби промислово-ремісничої продукції (ковальські вироби, ткацькі, ливарні, ганчарські тощо), прикраси й інше. Проте, на моменти розширеного, зовнішнього обміну вказують такі знахідки в городищі, як: золота і срібна парча (Візантія, Корсунь), мечі „скандінавського типу“, спіральна золота стрічка, бурштин, мечі з „наборними“ рукоятями (зносини з німецькими крайнами), венеціанська монета тощо (фото 15).

Війна, данина, закупництво, панщина — були основними джерелами і факторами акумуляції натуральних запасів та виробів, потрібної для феодального маєтку й торгівлі.

Своїми багатющими речовими матеріалами Райковецьке городище являє собою видатне історичне джерело, що найповніше за всі досі відомі в СРСР.

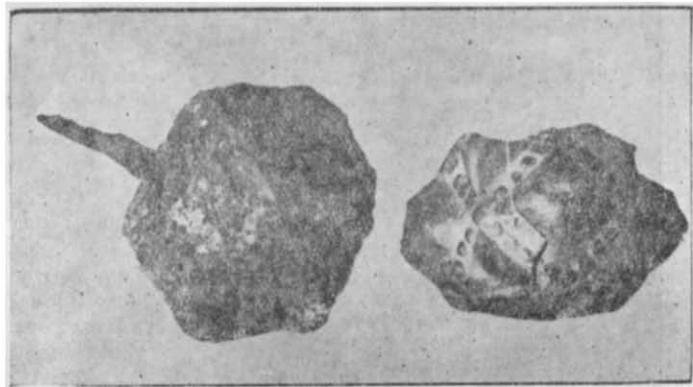

Фото 13. Бронзова і залізна булави.

досліженні городища подає відомості про стан промислових сил і про техніку матеріального виробництва XI—XIII ст. на Україні, про форми суспільного співживання і класово майнові відносини, про світорозуміння, мистецтво тощо.

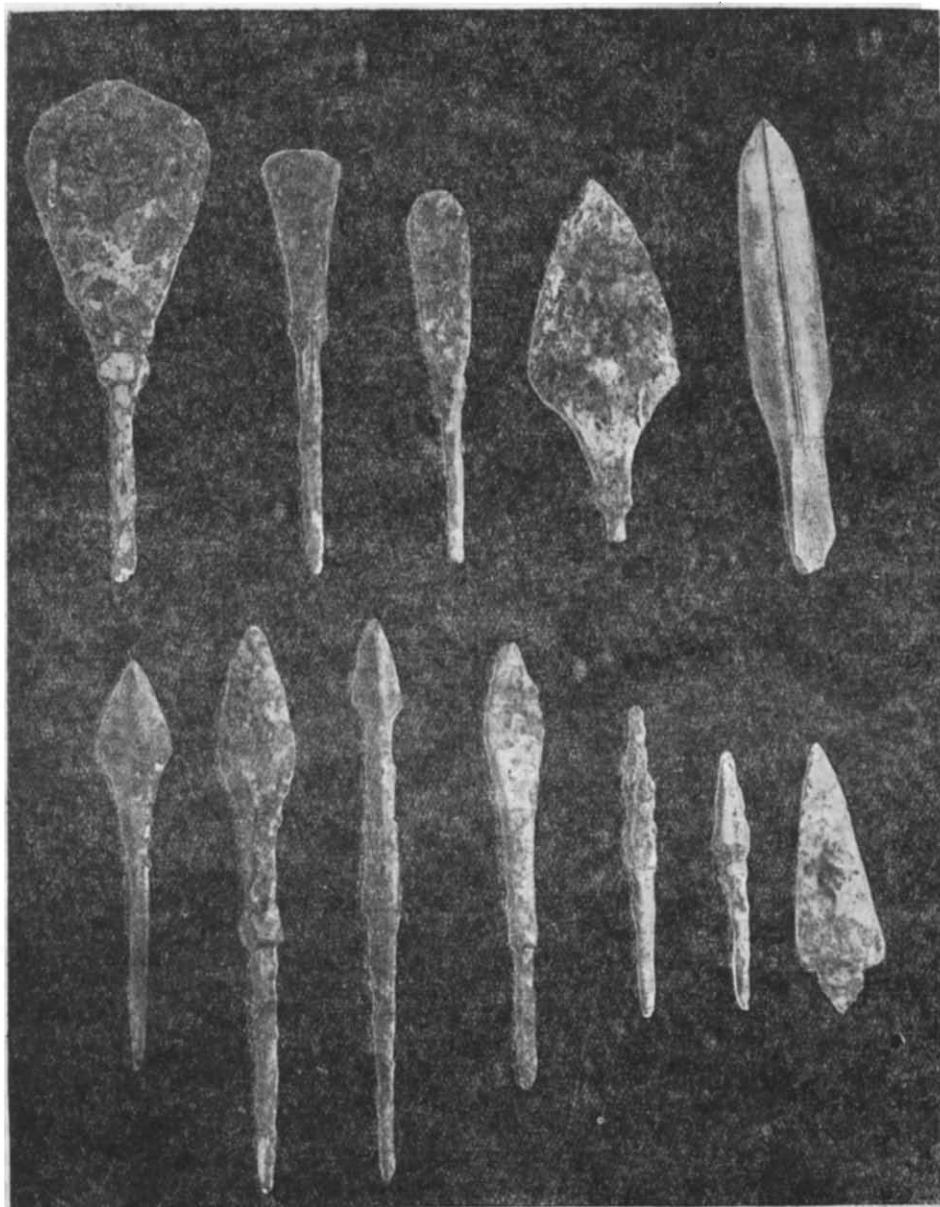

Фото 14. Типи стріл з городища.

Історія Райковецького городка-оселі є невеличка, але конкретна складова частина і епізод загальної історії феодального суспільства на території УСРР за часів Київської Русі. Тому історію Райковецької середньовічної оселі потрібно розглядати лише на тлі і в невідривному зв'язку з цілою феодальною добою стародавньої Русі і за тими основними стадіями, історичними зasadами і закономірностями, що властиві взагалі феодальній формациї.

За визначенням В. І. Леніна, феодальне суспільство існувало уже в IX—X ст. за часів „Руської Правди“, коли селян уже примушували феодали відробляти панщину¹⁾.

Матеріали з Райковецького городища яскраво висвітлюють саме основи феодально-кріпацького способу виробництва; це — натуральне господарство, при якому виробництво було розраховане головним чином на власне споживання і на задоволення потреб феодального владара. При цих умовах продукція не набувала ще характеру товару. „Хліборобська родина сама виробляла все

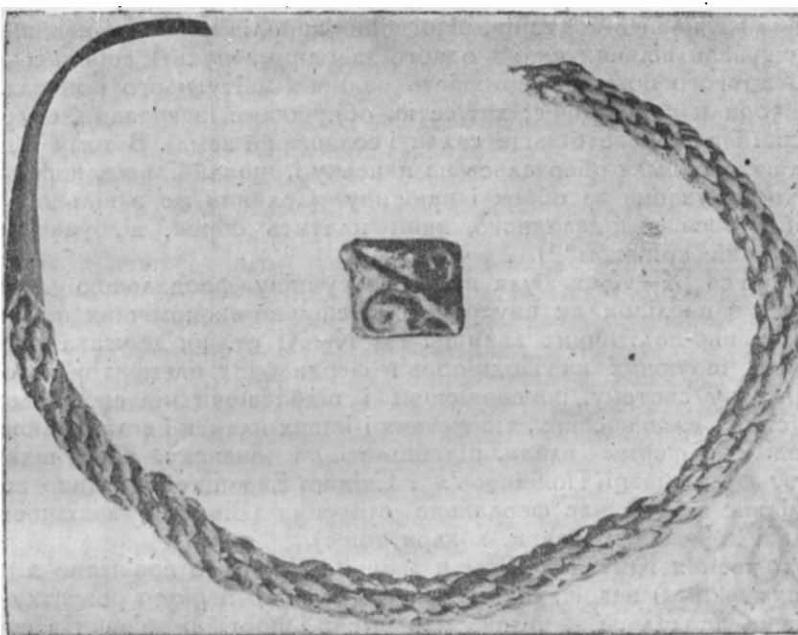

Фото 15. Срібна шийна гривна і бляшка — напівка до одежі.

їй потрібне: знаряддя, одяг, а також іжу. Виробляти на продаж вона починала тільки тоді, коли у неї залишався лишок від власного споживання та після виплати натуральних податків владареві; цей лишок, пущений на обмін, ставав товаром. Міські ремісники повинні були, звичайно, з самого початку виробляти для обміну. Але й вони самі виробляли більшу частину потрібних їм речей²⁾.

За феодалізму дрібні продуценти наділялися засобами виробництва і прікіплялися феодалом до основного засобу виробництва — землі, поряд з підпорядкуванням робочої сили особисто панові і сплатою йому цілого ряду різних повинностей і відробітків.

„Наділ“, що ним „забезпечував“ селянина поміщик, був не більше, як натуральну заробітню платню, служив цілком і виключно для експлуатації селянина поміщиком, для „забезпечення“ поміщикові робочих рук і ніколи для дійсного забезпечення самого селянина³⁾.

Важливою рушійною силою, що об'єктивно вела до зростання продукційних сил і ускладнення суспільних відносин, була класова боротьба поміж покріпаченими селянством та ремісниками з одного боку і феодалами з другого.

¹⁾ В. Ленін, Соч., т. XI³, с. 98.

²⁾ Ф. Енгельс, Розвиток соціалізма от утопии к науке, М.—Л., 1931, с. 61—62.

³⁾ В. Ленін, Соч., т. I³, с. 349.

Але процес феодалізації суспільства не був рівномірним для всіх країн. Перші феодальні осередки, окрім феодальних місцеві центри виникали, в залежності від конкретних сприятливих для того умов, ще далеко раніше утворення на території України Київської феодальної держави. Але з поглибленим майново-класової диференціації суспільства почався й процес консолідації окремих феодальних елементів способом комендадції, васальної чи ленної залежності.

Для цієї епохи і місцевості повністю можна застосувати ту характеристику, яку дав Ф. Енгельс для феодалізації Західної Європи.

„Бідування від набігів норманів, вічні війни королів і усобиці великих світу цього примушували вільних селян, одного за одним, шукати собі високого заступника. З другого боку, зажерливість великих світу цього і пожадливість церкви прискорили цей процес; хитростю, обіцянками, загрозами, силою вони підкорили свої владі все більше селян і селянської землі. В тому й другому випадку селянська земля оберталась на панську і, щонайбільше, передавалась селянам у користування за оброк і панщину. Селянин же з вільного землевласника обертається в підвладного, який платить оброк, відбуває панщину або навіть ставав кріпаком”¹⁾.

Київська Русь IX—X ст. була вже без сумніву феодальною державою, що утворилася в наслідок як внутрішніх суспільно-економічних причин, так і деяких зовнішньо-політичних впливів. На X—XI ст. ця держава консолідувалася більшістю існуючих на Подніпров'ї феодальних елементів та одиниць у певну державну систему, поневолюючи і підбиваючи під свою зверхність людність сусідніх слов'янських, тюркських і інших племен і встановлюючи тут класово-феодальні форми влади, підлегlostі та визиску. Слід відзначити, що на справу феодалізації Подніпров'я і Східної Європи сприяливо впивало і майже судільне на той час феодальне оточення (Візантія, західноєвропейські феодальні держави, болгари, хозари тощо).

Саме походження Київської Русі в значній мірі було пов'язане з норманськими (варяжськими) завоюваннями, а в дальший період розвитку Київської Русі дана феодальна держава має тісні і постійні зв'язки з сусідніми феодальними державами; по відношенню ж до Візантії Київська Русь потрапляла навіть у феодально-політичну залежність. Християнізація і політика торговельної експансії, візантійських імператорів по відношенню до Русі були одним з конкретних наслідків і виявів цієї залежності.

Матеріали Райковецького городища ілюструють на численних зразках матеріальний бік як внутрішніх, так і зовнішніх процесів, що сприяли феодалізації суспільства (продукція натурального господарства, ремесло, обмін, імпортні речі з Візантії, Скандинавії, німецьких країн тощо).

Виникнення феодальної держави, як спеціального апарату для класового пригнічення, майже скрізь пов'язується із значним збільшенням кількості фортифікованих городів, оборонних валів, замків тощо. Будувалися як нові укріплені городи, так і перебудовувалися та фортифікувалися старі. В Київській Русі особливо багато було збудовано городів та валів на межі з т. зв. степом і на західних межах держави. Ця фортифікована система була наслідком феодально-колонізаційної експансії Київської Русі на степи, виявом її економічних і воєнних взаємовідносин з кочовниками степу та осілими племенами Полісся й Волині.

Численні фортеці-городища збереглись і на цей день по узбережжях рр. Стугни, Росі, Раставиці, Ірпеня, Тетерева, Случі й інших. Ці городища й були колись опорними пунктами класового поневолення як місцевого населення, так і населення сусідніх країв.

¹⁾ Ф. Энгельс, Развитие социализма от утопии к науке, М.—Л., 1931, с. 86.

На матеріальних пам'ятках з таких городищ можна вивчати такі важливі історичні проблеми, як виникнення міста, відділення ремесла від хліборобства, міста від села і загострення в зв'язку з цим антагонізму між містом і селом.

На матеріалах городищ, особливо ж Райковецького, можна простежити, як ремесло розвивається спочатку в системі сільського господарства саме як „соединенный земледельческо-промышленный труд“ (Маркс) і не відокремлюється від хліборобства, а потім, на ґрунті ремісничої спеціалізації і певних класових умов, поступово виділяється з сільського господарства окремі галузі ремесла, як от ковальство, ганкарство, ткацтво тощо. На певному етапі цього розвитку могло мати місце т.зв. „мандрівне ремесло“, а в окремих феодальних господарствах могло існувати ремесло, засноване на використанні рабської праці.

У феодальному маєтку чи оселі типу Райковецького городища ремісники могли бути з покріпачених сільських хліборобів, а також і мандрівних робітників; але, напевне, серед ремісників були й раби. Таку гіпотезу можна обґрунтовувати тими матеріалами, які здобуті розкопками Райковецького городища.

Матеріали Райковецького городища і деяких інших розкопаних городищ Подніпров'я показують чималий уже розвиток ремісничої техніки, при чому помічаються й окремі впливи візантійської і західноєвропейської техніки.

Райковецьке городище слід відносити саме до таких давніх населених пунктів, де особливо розвинулися за середньовіччя ремісництво і обмін.

В тісному зв'язку з конкретним напрямом загального історичного розвитку і відбувалося переростання феодальної оселі-городка чи то на середньовічне місто, чи на феодальний маєток-„вотчину“.

Райковецька оселя в XIII ст. мала уже значні передумови для дальнього розвитку в середньовічне місто (розвинені ремесло і обмін, численне населення дитинця і присілків тощо), але дальший розвиток оселі припинився за її цілковитим знищеннем.

Ця загибель оселі тісно, очевидно, пов'язана з тими політичними подіями XIII ст., що виникали як наслідок і форма запеклої класової боротьби. Уже на X—XII ст. припадають численні повстання в суспільстві Київської держави, що їх ведуть покріпачувані маси селян і ремісників проти феодальної зверхності і експлуатації. Тягар цієї експлуатації ще підсилився тими безперервними війнами, які вели між собою окремі феодали, б'ючись за землі і кріпаків. Зокрема київські князі-феодали вели майже постійні війни з різними іншими удільними і родовими князями, місцевими феодальними владарями. Ці місцеві феодали завжди намагалися вийти спід залежності своїм київським князям-сюзеренам, утворювали свої окремі феодальні уділи чи князівства; військові чвари та війни у великій мірі сприяли розкладові й занепаду Київської Русі, як головної феодальної держави на сході Європи і Подніпров'я.

За визначенням К. Маркса, виникнення Київської Русі було „результатом не обдуманого плану, а природним наслідком примітивної організації норманського завоювання — васалітет без земельного подарування або земельні володіння, обкладені самою тільки даниною“; „скорієспіла імперія, викраяна рюріками, розпалась, як і всі подібні імперії, на уділи“, „верховна влада великого князя зникає під натиском вимог семидесяти родових князів“, „уділи на півдні і заході стають по черзі литовськими, польськими, угорськими, лівонськими, шведськими“, „так зникає з арени світової історії норманська Росія, і небагато слабих решток, в яких вона пережила себе, гинуть при страшному з'явленні Чінгіс-хана“¹⁾.

¹⁾ K. Marx, Secret diplomatic history. c. 76. London, 1899 (цитати взято з видання ГАИМК „Проблемы истории докапиталистических обществ“, № 1, с. 64, 1934 р.).

Конкретна історія Райковецької феодальної оселі тісно в'язеться з історією формування і особливо розкладу Київської Русі, а також з тими соціальними народними рухами, що набули таких великих розмірів у XIII ст. Характерною рисою ранніх масових антифеодальних рухів була нечітка класова організованість рушійних сил та відсутність витриманих проводирів цих рухів. Тому масові селянські рухи часом використовувалися самою місцевою феодальною знаттю чи іншими феодалами, які бували на деякий час приєднувались до селянського руху, але для того, щоб зрадити і в дійсності забезпечити за собою монопольне право визискувати тогочасну трудящу людність.

Особливо великих розмірів набувають антифеодальні рухи з появою татар, що вдало зуміли використати ці рухи проти місцевих київських і волинських феодалів. На цей час мідь Київської держави значно підупала, і чернігівські, волинські, галицькі та інші князі-феодали XII—XIII ст. ведуть уже постійну боротьбу проти київських князів, виступаючи, як їх місцеві конкуренти в прибах навіть на володіння власні київськими землями. Цією боротьбою, як і масовими селянськими рухами, користуються татарські хани; не порушуючи феодального ладу в цілому, вони обертають окремих місцевих феодальних владарів на своїх васалів, деяких з них замінюють новими, більш певними своїми ставленниками з числа місцевих заможних „лєпших“ людей, а в окремих випадках застосовують форму васальної залежності і безпосередньо до сільських общин і їх об'єднань.

Таку політику ведуть хани зокрема по відношенню до т. зв. „бoloховських земель“, де ще з другої половини XII ст., а особливо в XIII ст. широко розгортається масовий антифеодальний рух і феодальні війни. Характерно, що літописні звістки говорять про якихось „бoloховських князів“, що ніби зв'язані з цим рухом. За літописними даними, „бoloховські“ землі знаходилися в басейні річок верхнього Буга, Росі й Раставиці, Тетерева, верхньої Случі тощо; можливо, що „бoloховський“ рух досягав на складі навіть берегів Дніпра (Канів).

До цієї території входила на той час і Райковецька феодальна оселя. Під час приходу татар в 1241 році на їх бік переходят майже всі „бoloховські“ землі, подекуди на чолі з місцевими князьками-феодалами, що, відкидаючи свою підлеглість великим князям-феодалам київським і волинським, підкорилися татарським ханам. В зв'язку з цим літопис називає „бoloховців“ „татарськими людьми“, що мають на татар „просо сіяти“. На тлі цих загальних етапів історії краю розгорталося й життя Райковецької оселі.

Стратегічно зручне місце на гористому клині поміж двох річок було заселене, очевидно, майже без перерви на протязі тисячоліть; звичайно, що про будь-яку етнічну єдність населенників даного місця говорити не доводиться, але певну постійність його заселення, підпорядкованого в своєму стадіальному розвитку загальним історичним закономірностям, на археологічному матеріалі Райковецького городища простежити можна.

У світлі здобутих археологічними дослідами даних можна гадати, що райковецький феодальний фортифікований осередок утворився в наслідок розкладу конкретного родо-общинного суспільства оселі й виникнення землевласницької військової знаті, яка прибрала до своїх рук економічну й політичну владу в даному населеному вузлі і зосередилася в укріплений частині оселі—дитинці.

Кільцева система рублених клітей у дитинці з господарськими прибудовами, з міцними тарасами, валами та ровами і становить місце безпосереднього проживання панівної суспільної верхівки.

Сама форма безперервного ряду землянок, як колективного житла, і багато інших ознак матеріального укладу в дитинці відбивають перші етапи феодалізації суспільства, коли при всіх змінах, які приніс процес фео-

далізації, окрім форми матеріального виробництва, властиві родовій общині, ще досить тривкі і зберігаються при нових класових антагоністичних суспільних відносинах. Тому, хоча вся система райковецького дитинця складалася з розмежованих простінками окремих житлових одиниць для окремих родин (житлова кліть + комора + хлів), а також із багатих, з кількома кліттями, феодальних жителів, — в цій круговій формі побудови дитинця зберігаються ще основні ознаки великого родового житла-оселі. Проте ця система в значній мірі зумовлювалась уже й вимогами фортифікації феодального осередку.

Повну протилежність являють собою ті землянки, які знайдені за межами дитинця, зокрема в присілках, і які є частково індивідуальними житлами відокремлених в основної оселі родин, а частково можуть бути житлами феодальних рабів і найбідніших закупів та кріпаків (землянки південного присілка).

Очевидно, феодальна знать, використовуючи свою політичну та економічну узурповану в общині силу, поступово захопила і місце давньої родової оселі, витіснивши з неї основну масу старих мешканців і зосередивши тут свою дружину, комори, житла панівних родин, деякі майстерні тощо.

Нові оселі виділених з общини родин могли розташовуватися і на досить великий віддалі від старої родової оселі: рештки землянок тих же часів XII—XIII ст. були виявлені навіть у 2—3 км від городища.

Ураховуючи всю конкретну історичну ситуацію, яка утворилася на Київщині і Волині в середині XIII ст., збройне знищення Райковецького феодального поселення можна пов'язати з найгострішими вибухами класової боротьби, зокрема з згаданим вище рухом болоховських земель, чи „татарських людей“, а також з каральною діяльністю проти повсталого населення найбільшого на той час галицько-волинського феодала — князя Данила Романовича.

На час приходу татар Данило, щоб зберегти і поширити своєї феодальнії володіння, вів складну дипломатичну гру, залишаючись то до Батія й інших монгольських ханів, то одночасно і до західних феодальних владарів, зокрема ж до папи римського Інокентія IV.

Ватікан по відношенню до Східної Європи мав на той час особливо широкі плани експансії, за якими церковні феодали мріяли запанувати навіть і над азіатськими землями. Тому римські папи беруть досить жваву участь у зносинах з Данилом Галицьким, з монгольськими ханами тощо. Часто місіонери Ватікану, як от Плано Карпіні, бували в ставці монгольських ханів і виконували тут для Західної Європи „між іншим“ роль розвідників військових сил монголів.

Київським і волинським князям, при умові переходу їх країн під феодально-католицьку зверхність папи римського, обіцяно було навіть міжнародну допомогу проти татар.

Але ці обіцянки були більш дипломатичними засобами політичного впливу на київських та волинських феодалів, аніж серйозними планами захистити від татар Русь і Європу. В таких складних умовах політичного балансування поміж ханською ставкою і Ватіканом, у загостреній боротьбі з місцевими феодалами і боярами і особливо з селянськими повстаннями Данило Галицький прагнув до захоплення всіх київських і галицько-волинських земель. Але найбільшою перешкодою цьому стали саме тривалі рухи болоховських земель¹⁾, що входили до складу основних земель, підвладних Да-

¹⁾ Можливо, що т.зв. „болоховські“ князі на той час (XIII ст.) і були вже ставлениками чи підручними васалами саме Ватікану. Адже на Волині політика експансії римських пап і католицького духівництва особливо відчуvalась на протязі всього середньовіччя, надто ж його раннього періоду.

Чи не потверджує цього і сама назва — „болоховські“ князі, від „вoloх“, „влах“, що означає римлянина, італійця? В даному випадку князів, підлеглих католицькому Римові (Ватікану), і могли назвати волохами — італійцями.

нилові Галицькому. Тому так жорстоко придушує ці повстання князь Данило, палить дощенту городи і села, вирізує до одного їх населення.¹⁾

Пов'язаний в XI—XII ст. з певним західним уделом Київської Русі, Райковецький городок-оселя, з часу відділення від Києва і переходу до Волині ряду західних земель (Погоринь—в кінці XII і Верхнє Побужжя—в першій половині XIII ст.) підлягав новим місцевим політичним течіям і, напевне, під час згаданого руху „татарських людей“ трагічно загинув десь у 60 роках XIII ст.

З усієї суми озчак, географічних даних, археологічних матеріалів і літописників звісток можна гадати, що збройне знищенню Райковецького городка сталося під час каральних експедицій Данила Галицького проти повсталих болохівських городів. Уже в 1241 році Данило виступає проти „татарських людей“ і „грады их огневи предастъ“ і „гребля их раскопа“¹⁾).

У 1257 та 1258 рр. Данило веде широким фронтом наступ каральних загонів на всі повсталі землі від Межибожа і Побужжя аж до земель по р. Тетереву коло міста Жедечева включно. Ці походи супроводилися такими жорстокими формами покарання, що в спустошенні Волині ва тих часів потрібно обвинувачувати не так татар (як це до цього часу робили старі буржуазні історики), як саме місцевих феодалів.

Трагічна картина жорстокого знищення населення в Райковецькому городищі, яку виявили археологічні розкопки, теж стверджує гіпотезу про класовий характер причин розгрому городища, яке загинуло, певно, під час одного з останніх походів Данила Галицького в 1257—1258 рр.

Райковецький городок-оселя був взятий коротким несподіваним нападом ворожого війська, яке, можливо, вживало „пороки“ та каменеметальні прилади і спромоглося під час нападу підпалити дитинець за допомогою „запальних“ (очевидно, дволезих) стріл.

Як це виявлено розкопками, під час нападу в дитинці було сконцентровано багато мешканців, худоби і різного майна. Обложені вперто оборонялися від ворогів усіякою зброєю; билися дорослі і діти, чоловіки і жінки, але під тиском ворога гинули від зброї, диму та вогню, під обвалами клітей і стін. Дехто з оборонців рятувався в ровах, клітях і в льохах, але, очевидно, марно: їх обгорілі і потрощені кістяки знайдено при розкопках у північному і західному ровах, а також у клітях та землянках. Вивершив бій ворог у самому дитинці, куди йому пощастило вдертися, очевидно, через західні ворота і західну частину валу. Біля воріт розкопками виявлено було багато людських скелетів, кісток та зброї.

Після захоплення воріт оборонці скупчилися в протилежному воротам південно-східному кутку дитинця. Але тут боротьба обернулася на просту різанину переможених. Великі купи людських кістяків на цьому місці залишилися красномовною пам'яткою цієї різанини.

Можливо проте, що певна невеличка частина населення врятувалася і скоро після розгрому повернулася на місця попереднього проживання; навіть у дитинці життя частково було відновлене (як це видно з археологічних матеріалів) у найближчому часі. Так, поверх шару розгрому, відділяючись лише тонкою смугою засипної землі, виявлені були рештки якихось новіших забудов: печища, рештки зрубів, камінні кладки тощо.

Про це свідчать і знахідки нарочито копаних ям, до яких кинуті були людські і тваринні трупи. Ці трупи стягувалися до ям ще тоді, коли кістки трималися прикупі м'язами і шкірою, цебто безпосередньо після розгрому городища. Але той факт, що в ями скидалися в одну купу трупи людей, свиней і коней, дає підставу гадати, що таке „поховання“, прибираючи городище, могли робити завойовники. Можна думати, що і виявлені над шаром розгрому

1) Летопись по Ипат. списку, изд. Археогр. комиссии, СЛБ, 1871, с. 526.

рештки камінних кладок і жител свідчать про нову будівничу діяльність якогось феодала, можливо, з табора Данила Галицького. Ці нові будівлі будувались уже на зразок надземних кам'яниць, подібних до західноєвропейських феодальних будівель (замків). Проте цей новий феодальний осередок та його будівлі проіснували у дитинці недовгий час і залишив порівнюючи мало матеріальних пам'яток після себе.

У світлі поданих археологічних матеріалів історія Райковецького городища відбиває ряд стадій розвитку суспільства від родової сусідсько-общинної оселі, де жила громада і під час небезпеки перековувалися в дитинці околишні мешканці, аж до складного соціально-економічного вузла і міцного феодального гнізда, на яких чітко позначилися — і навіть трагічно відбилися — політичні події і класова боротьба в XII—XIII ст.

Виняткова збереженість, законсервованість і майже вичерпна повнота всього матеріально-побутового комплексу в городищі визначають Райковецьке городище, як видатне, світового значення наукове джерело для історії матеріальної культури феодальної епохи; а майже фотографічно точна картина соціальної трагедії, що відбулася в городищі багато віків тому, надає цій матеріальній пам'ятці ще й значення історико-революційного джерела.

Додаток 1.

Фауна Райковецького городища

Розборкою кісткового матеріалу з Райковецького городища, що її зробив І. Г. Підоплічка, виявлене таке процентне співвідношення особин окремих тваринних видів:

I. Свійські тварини

1) Корова (<i>Bos taurus</i>)	23%
2) Кінь (<i>Equus caballus</i>)	21%
3) Свиня (<i>Sus scrofa domestica</i>)	18%
4) Вівця (<i>Ovis aries</i>)	14%
5) Собака (<i>Canis familiaris</i>)	2%
6) Кіт (<i>Felis domesticus</i>)	0,5%

II. Дики тварини

1) Ведмідь (<i>Ursus arctos</i>)	0,5%
2) Борсук (<i>Meles meles</i>)	0,5%
3) Лось (<i>Alces alces</i>)	1%
4) Козуля (<i>Capreolus capreolus</i>)	7%
5) Куниця (<i>Martes martes</i>)	1%
6) Лисиця (<i>Vulpes vulpes</i>)	1,5%
7) Бобер (<i>Castor fiber</i>)	3%
8) Заяць (<i>Lepus europaeus</i>)	0,5%

III. Птахи

1) Курка (<i>Gallus domesticus</i>)	5%
2) Качка (<i>Anas sp.</i>)	0,5%
3) Гуска (<i>Anser sp.</i>)	0,5%
4) Глухар (<i>Tetrao urogallus</i>)	0,5%

Додаток 2

Аналіз залізної чушки

Зроблений науковим співробітником Інституту історії матеріальної культури т. О. А. Кульською аналіз чушки показав такий склад (у % %):

Втіата від вогню = 17,48
SiO ₂ = 10,48
Fe ₂ O ₃ = 60,15
Al ₂ O ₃ = 2,94
MnO = 0,52
CaO = 8,01
SO ₃ = 0,05
MgO = 0,08

Основна, концентрована маса заліза знаходилася в нижній частині чушки, у верхній же частині губчаста маса складалася переважно із шлаків та різних домішок.

Металографічне дослідження райковецьких залізних виробів, переведене науковим співробітником Інституту будівельної механіки УАН т. П. Афанасьевим, дало такі наслідки:

1. Залізна булава (№ 51). Має великовернисту структуру з дрібними включеннями евтектичного характеру; твердість матеріалу булави по Віккерсу=251 кг/мм²; булава обробляється різцем важко; до матеріалу булави входить багато шлаку і легіруючих домішок (нікелю?); присутність великої кількості шлаків дає підставу вважати матеріал за зварну природно-легіровану сталь.

2. Булава (№ 12/29). Своїм матеріалом аналогічна попередній. Проте, в наслідок переведеного відпалу, утворилася перекристалізація, яка дала поліедричну структуру типу аустеніту.

3. Коса. Будова прута і леза коси феритна з включенням нітридів та цементиту. Матеріал коси являє собою зварну сталь нерівномірної будови. Зерниста структура перліту стала в наслідок прожарювання при низькій температурі. Насичення металу азотом могло статися в процесі виготовлення металу при продуванні його повітрям у розпеченному стані.

4. Сокира (№ 32). Будова матеріалу сокири порівнюючи великоверниста, феритно-перлітна з включенням шлаків. Матеріал сокири—углецева зварна сталь.

5. Колун. Будова матеріалу дуже великоверниста, нерівномірного складу. В окремих місцях матеріал являє собою углецеву сталь; місцями має вкраплення нітридів; подекуди матеріал колуна має однорідну структуру з можливими легіруючими домішками.

На підставі поданих аналізів можна гадати, що не всі залізні вироби Райковецького городища були виготовлені з місцевих болотних руд. Залізо для таких речей, як булави і частини іншої зброї, напевно, було завезене до городища з якихось інших місць.

Ф. МОЛЧАНОВСКИЙ

РАЙКОВЕЦЬКОЕ ГОРОДИЩЕ XI—XIII ст.

(Предварительное сообщение)

РЕЗЮМЕ

В 1934 г. на территории УССР Наркомпрос и Институт истории материальной культуры УАН организовали ряд выдающихся археологических экспедиций.

Одна из этих археологических экспедиций окончила в сентябре 1934 г. полное археологическое исследование детинца, основной части феодального городища в с. Райках Бердичевского района. Раскопки хорошо сохранившихся остатков городища ведутся уже с 1929 г. Систематическими и плановыми исследованиями 1929—1934 гг. обнаружена сложная система жилых, промышленно-технических и оборонительных сооружений в феодальном городке-поселении XI—XII ст.

Городище стратегически очень выгодно расположено на высоком клиновидном холме в излучине двух рек: р. Гнилопяти и ее притока Рублянки. С севера, востока и юга городище защищено болотистыми долинами рек и рядом валов и рвов; западная же сторона городища, открытая со стороны степи и лесов, была искусственно защищена двойным рядом валов и рвов.

Оборонительные рвы еще до начала раскопок сохранили глубину в 4—5 м., а валы возвышались на $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ м. Ширина рвов и валов прослежена в среднем до 9—10 м.

Валы и рвы окружали детинец, где под их защитой жила феодальная знать и богатые семьи, размещена была военная дружины феодала, помещались различные хозяйствственные запасы, некоторые ремесленные мастерские. В детинец, в случае опасности и нужды, загоняли скот и рабов феодального владения; здесь же могли на время осады прятать свое имущество и найти убежище наиболее важиточные семейства из окрестного, подвластного феодалу, населения. Непосредственно за пределами основных укреплений детинца на склонах к речным долинам размещены были „приселки“, где, очевидно, жили рабы или челядь, а также беднейшая, наиболее эксплуатируемая часть крепостных.

На запад от детинца, за валами, были некоторые обслуживающие феодальное хозяйство промышленно-ремесленные предприятия: помещения для ручного помола зерна, пекарни и т. д. Приселки с западной стороны огорожены были еще одним длинным валом, концы которого спускались к долинам обеих рек. Еще далее на запад расположено было кладбище.

Археологическими раскопками была открыта в детинце интересная кольцевая система рубленых из дуба жилых и хозяйственных клетей. Клети расположены были по самому краю детинца сплошными рядами. Первый внешний сплошной ряд клетей или „тарасы“ был засыпан толстым слоем уплотненной глины, что производилось, очевидно, с фортификационной целью¹⁾. На толстых глиняных насыпях — крышиах клетей, кроме того, устраивался т. наз. „заборол“, или частокол. Второй ряд клетей был предназначен для жилья, а третий (правда, менее всего сохранившийся) представлял собою сооружения хозяйственного назначения: склады, мастерские, хлевы и проч. Полностью эта тройная система прослежена в западной и восточной части детинца, в южной же и северной обнаружены были лишь два ряда жилых и хозяйственных клетей без „тарас“.

Во время раскопок было выяснено, что военно-жилая и хозяйственная единица в райковецком детинце составлялась из одной большой и одной меньшей клети общего жилищного ряда, плюс продолговатая хозяйственная пристройка с внутренней стороны детинца. Центральную часть детинца занимал дворик с землянками ямного и полуямного типа различного хозяйственного назначения. Здесь же находился загон для скота и стоги сена. Во дворе же найдены были остатки мастерских: железоделательной, двух кузачных, плавильно-литейной и ювелирной; обнаружена в землянках мастерская по обработке кости, а в западном рву детинца гончарная мастерская.

Кроме того, на площади детинца, особенно в клетях жилищ, найдено громадное количество различных орудий производства, а также предметов домашнего и военного быта. Ведущими орудиями с.-х. назначения являются серпы, коса, но к ним уже присоединяется в первую очередь в хозяйстве феодала железный наральник и железный наконечник лопаты. Земледелие было пашенное со значительными пережитками подсечной системы. Весьма много найдено в городище железных топоров, стругов различных долот и прочих орудий для обработки дерева. Хорошо сохранились в городище и материалы по обработке кожи, по выделке ткани, по рыболовству и охоте. Много найдено посуды и ее остатков, много ножей, замков, колец, дверных скреп, гвоздей и др. предметов домашнего быта; прекрасно сохранились остатки одежды

¹⁾ „Тарасы“ могли быть основою для рубленых крепостных стен и „городней“ типа сибирских „острогов“ и „городков“; клети же второго, жилищного ряда, именно те, которые сохранились в детинце, могли быть, так сказать, „подклетями“ по отношению к клетям возможного второго яруса над ними.

и украшений; найдено в большом количестве зерно проса, пшеницы, ржи, ячменя, гороха, конопли, маку и др. культур, а также мука и крупа.

Военный быт и военную технику иллюстрируют раскопанные остатки фортификационных сооружений и многочисленные находки оружия: мечей, сабель, стрел, булав, копий, топоров, ножей, кинжалов и метательных камней. Религиозный быт, как политеистический, так и христианский, характеризуют находки древних крестов (энколпионов), иконок, разнообразных амулетов и т. п. Как образцы искусства сохранились многочисленные украшения: изделия из серебра, меди, золота, янтаря, стекла, кости, морских и речных раковин, камня и некоторых других материалов.

Хорошая сохранность почти всех находок объясняется тем, что все эти предметы находились под толстым слоем угля, золы и глиняного мусора¹⁾. Особенный интерес представляет тот факт, что все богатство различных находок сосредоточено было в детинце, в жилищах феодальной знати; во время же раскопок в приселках не было обнаружено в убогих жилищах-землянках и тысячной доли тех хозяйственных богатств, какие сохранились в детинце. Тут, в приселках, обнаружена была картина крайне тяжелых жилищных условий. Резкое имущественное и классовое разделение населения можно было четко проследить уже по характерному распределению инвентаря в детинце и приселках. Так, в материальном быту одних находим много скота, металлических орудий производства, хорошие жилища, богатые одежду и обувь, многочисленные запасы пищевых продуктов, богатые золотые, серебряные и янтарные украшения, ценное оружие, предметы импортного происхождения и т. п. В быту же эксплуатируемого феодалами населения находим крайне низкий, нищенский уровень жизни, с такими материально техническими показателями этого быта, как дерево, глина, земля. Ни хозяйственных запасов, ни металлических орудий производства и предметов домашнего быта, ни тем более предметов роскоши в исследованных ближайших к детинцу землянках обнаружено не было. Отдельные же жилища, обнаруженные уже на значительном расстоянии от детинца, можно рассматривать, как остатки индивидуальных жилищно-хозяйственных единиц уже выделившихся из общины семейств.

Не меньший интерес представляет и тот факт, что Райковецкий городок около половины XIII столетия был уничтожен огнем и мечом. Очевидно, это произошло в процессе жестокой классовой борьбы и феодальных войн.

Раскопки детинца обнаружили сплошной слой пожарища и разрушения. Сотни скелетов людей и животных в скорченных ненормальных положениях покрывали площадь дворика, а также находились в жилищах-клетях по несколько вместе; в двух-трех местах скелеты образовывали высокие кучи костей. Вся картина носила следы жестокой расправы и избиения. На многих черепах найдены рубленые следы от ударов мечами и топорами; в позвонках и других костях многих скелетов обнаружены железные наконечники стрел и копий; несколько скелетов раскопала экспедиция и с полусожженными костями; обнаружены скелеты взрослых и детей, мужские и женские.

На основании предварительных данных изучения полученного археологического материала, а также принимая во внимание существующие летописные историко-литературные сведения, время и причины гибели городища можно связывать с так называемым „белоховским“ движением XIII ст., а также с деятельностью карательных военных отрядов крупнейшего галицко-волынского феодального владетеля, князя Даниила Романовича. Даниил Галицкий несколько раз снаряжал в 50—60 годах XIII ст. карательные экспедиции

¹⁾ Райковецкое городище впервые в археологической практике раскопано и исследовано систематически на всей площади детинца, рвов и валов, а также части приселков и кладбища. Применение новейшей советской методики в полевых археологических работах, в частности послойное исследование на широких площадях объекта, обеспечили в значительной степени выдающиеся результаты райковецких раскопок за годы 1929—1934.

против тех волынских, галицких и киевских городов и земель, которые, используя приход монголов как внешнюю опору, восставали против власти верховных князей-феодалов и признавали власть татарских ханов, как из двух зол меньшее. Это движение, будучи в основном движением трудового крестьянства и ремесленников против закрепощения, являлось односторонним, узким революционным движением, и возможно, что это движение было использовано в своих классовых политических целях местной имущественной знатью, местными феодалами, в частности „белоховскими князьями“, как их называет летопись.

Эти местные претенденты на феодальную власть направляли крестьянское революционное движение лишь на борьбу против подчинения верховным феодальным владельцам, сохраняя при этом нерушимыми все основы феодального порядка и систему эксплуатации.

Следует отметить то непосредственное „участие“ и политические интриги, какие вели особенно интенсивно в это время Ватикан и римские папы к событиям и жизни Киевской феодальной Руси. Это участие проникнуто остройшей тенденцией навязать католическо-феодальную власть Ватикана как киевским и волынским землям, так даже и монголам.

Уничтожение Райковецкого городка, возможно, произошло в 1257—58 гг., когда Даниил Галицкий послал на усмирение восставших волынских земель крупные отряды со своими сыновьями.

Тогда жестоко были уничтожены восставшие города и поселения на землях от Межибожья и Побужья до р. Тетерева и г. Жедечева включительно. Уничтожение городов сопровождалось пожарами и почти полным уничтожением населения. В опустошении Волыни в средине XIII ст. гораздо больше виноваты сами местные феодалы, нежели монголы.

Райковецкий городок, очевидно, был взят неожиданным коротким нападением вражеского войска, которое, возможно, употребляло „пороки“ — тараны и камнеметательные орудия; деревянные строения детинца подожжены были, вероятно, при помощи зажигательных стрел.

Во время нападения в детинце было очень много людей и скота. Осадженные упорно защищались мечами, стрелами, копьями, топорами и даже серпами и косами; сбрасывали на врагов камни и т. п.; защищались взрослые и дети, мужчины и женщины, но под давлением крупных сил врагов гибли от оружия, огня и дыма, под обвалами земляных крыш и глиняных стен. Некоторые бросались во рвы, прятались в клети и землянки; их побитые и обгорелые скелеты были обнаружены раскопками во многих местах: на дне рва, в клетях и землянках.

Больше 10000 №№ вещественных находок, дневники, чертежи и фотографии Райковецкой археологической экспедиции, сосредоточенные в Бердичевском музее и Институте истории материальной культуры УАН, представляют выдающийся научный источник для изучения материальной культуры, общественных отношений и идеологии феодального общества на территории УССР.

На основании предварительных данных из всего полученного археологического материала, а также на основании существующих летописных и прочих историко-литературных сведений можно заключить, что феодальный городок-поселение, на месте теперешнего с. Райки, в XI—XII ст. входил в состав древнего феодального государства — Киевской Руси. В конце XII или в начале XIII ст. Райковецкое феодальное поселение, в связи с развалом Киевской Руси и возникновением ряда новых отдельных феодальных уделов, возможно, переходит к владениям Галицко-Волынского княжества.

Райковецкое укрепленное поселение XI—XIII ст. не представляло еще собой развитого города, но оно не было и вполне оформленной феодальной

„вотчиной“ — отдельным помещичьим имением. Можно предполагать, что это было поселение древней сельской общины, в которой детинец уже заняла привилегированная феодальная знать и отдельные богатые семьи; в приселках же помещалась наиболее эксплуатируемая часть населения — феодальные рабы-челядь, наиболее бедные закупы и проч. Отдельные выделившиеся из общины семьи имели обособленные дворы в непосредственных окрестностях городища.

Сравнительно высокоразвитые и разнообразные формы ремесла, сосредоточенного в детинце и его пригородах, обнаруженные характерные предметы импорта и торговли, а также другие показатели свидетельствуют о росте экономического значения ремесла и связанных с ним процессов общественного разделения труда.

Райки XI—XIII ст. представляли собой, возможно, переходную стадию, которая приближалась в своем историческом развитии к охарактеризованной Ф. Энгельсом сельской „марке“. Говоря о сельской конституции марки, Энгельс замечает, что она „переходит в конституцию города, как только село превращается в город, т. е. укрепляет себя рвом и стенами. Из этой первоначальной конституции городской марки выросли все позднейшие городовые положения“¹⁾.

Дальнейшие исследования приселков дадут возможность уточнить определение типа Райковецкого древнего поселения.

IH. MOVTCHANIVSKY

LES FOUILLES D'UNE PETITE CITE MÉDIÉVALE DU VILLAGE DE RAIKI DU XI—XIII S.

RÉSUMÉ

En 1934 sur le territoire de la RSS d'Ukraine, une suite d'importantes expéditions archéologiques avaient été organisées par le Commissariat du Peuple pour l'Instruction Publique et l'Institut d'Histoire de la Culture Matérielle de l'Académie des Sciences d'Ukraine.

Une de ces expéditions avait achevé en septembre de la même année l'investigation complète au point de vue archéologique du „détinets“ — partie principale du „horodistché“ féodal, découvert au village de Raïki, rayon de Berdichev. Les fouilles des vestiges très bien conservés du „horodistché“ se poursuivaient depuis 1929. Par suite d'investigations systématiques effectuées au cours des années 1929—1934, on fit la découverte sur l'emplacement de la petite cité-colonie féodale du XI—XIII siècles — d'un système complexe de bâtiments ayant servi d'habitations, d'ateliers d'un caractère industriel et technique, et de moyens de protection contre l'ennemi.

Le „horoditsché“ est très bien situé au point de vue stratégique, sur une haute colline, entre les sinuosités de deux rivières — la Gnilopiat et son affluent la Roubianka. Au nord, à l'est et au sud, il se trouve protégé par les vallées marécageuses des rivières et une suite de remparts et de fossés; à l'ouest, quoique découvert du côté de la steppe et des forêts, le „horodistché“ était défendu par une double rangée de fossés et de remparts. Jusqu'au commencement des fouilles les fossés de protection avaient conservé une profondeur de 4—5 mètres, la hauteur des remparts atteignait 1½—2½ mètres. La largeur des

¹⁾ Ф. Энгельс, Марка, Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, XV, М., 1933, с. 637.

fossés et des remparts était, comme on a eu l'occasion d'observer, de 9—10 mètres en moyenne.

C'est dans le „détinetz“ entouré de remparts et de fossés que vivaient l'aristocratie féodale et les familles riches; c'est là aussi que la troupe du suzerain était disposée, ainsi que différentes provisions et certains ateliers; en cas de danger ou de besoin on y faisait entrer le bétail et les esclaves du domaine féodal. Le „détinetz“ servait aussi d'abri et de cachette pour les effets et objets de prix, et les familles les plus riches de la population environnante, dépendant du suzerain, pouvait venir s'y réfugier pendant les sièges. Immédiatement par delà les principales fortifications du „détinetz“ sur les versants de la colline, étaient disposés les „prisselki“ (hameaux) où habitaient probablement les esclaves ou la domesticité, ainsi que la partie la plus indigente et la plus exploitée des serfs.

A l'ouest du „détinetz“ au-delà des remparts, certaines entreprises industrielles et ateliers desservant l'économie féodale étaient installées — locaux, où le grain était moulu manuellement, les fournils etc. Les „prisselki“ à l'ouest étaient protégés par un long rempart, dont les parties extrêmes descendaient dans les vallées des deux rivières. Encore plus loin, vers l'ouest, était situé le cimetière.

Les fouilles archéologiques avaient découvert dans le „détinetz“ un curieux système de cellules („klet“) et de locaux pour l'habitation et l'usage de l'économie domestique, disposés en anneau et bâties en chêne taillé. Les cellules se trouvaient situées le long de l'enceinte même du „détinetz“, en rangées continues. La première rangée extérieure des cellules ou „tarasses“ était comblée d'une couche épaisse et compacte de terre glaise, ce qui évidemment était un moyen de défense¹⁾). Sur d'épais remblais en terre glaise ou toits des cellules était disposé le „zaborol“ ou palissade. La deuxième rangée des cellules était destinée à l'habitation, et la troisième, qui s'est conservée le moins bien il est vrai, devait servir aux usages domestiques: dépôts, ateliers, étables etc. Ce triple système n'a été découvert dans son entier que dans les parties ouest et est du „détinetz“; dans celles du sud et du nord on n'a trouvé que deux rangées de cellules — habitations et locaux de ménage, sans les „tarasses“.

Au cours des fouilles il a été démontré, que l'unité militaire d'habitation et de ménage se composait dans le „détinetz“ de Raïki, d'une grande cellule et d'une autre moindre de la rangée habitée avec un appentis du côté intérieur du „détinetz“ pour l'usage domestique. Au centre de ce dernier il y avait une petite cour avec des huttes creusées en terre ou à demi-terrées pour différents services d'ordre économique. Là aussi se trouvait un enclos pour le bétail et les meules de foin. Dans la cour, on découvrit les vestiges d'un atelier de ferronnerie, de deux forges et ceux des ateliers de fondeur et de joaillier; dans les huttes on trouva un atelier d'objets en os et dans le fossé ouest du „détinetz“ — une poterie.

En outre sur l'emplacement du „détinetz“ dans les cellules des habitations surtout, on avait trouvé une quantité très grande de différents outils, ainsi que d'objets d'un usage domestique et militaire. Les outils principaux en agriculture étaient la fauille et la faux, mais dans l'économie du suzerain il s'y ajoute en premier lieu le soc et la pelle en fer. L'agriculture était celle de la sole gardant beaucoup de vestiges encore du système „d'entaillage“. On avait découvert aussi dans le „horodistché“ une grande quantité de cognées en fer, de rabots, de différents entailloirs et autres outils pour travailler le bois. Très bien

¹⁾ Les „tarasses“ pouvaient servir de base pour les murs de défense en bois taillé et les „horodni“ du type des „ostrogi“ et des „horodki“ sibériens; les cellules de la deuxième rangée, celles précisément qui se sont conservées, dans le „détinetz“ auraient pu être des „sous-cellules“ pour ainsi dire, par rapport aux cellules d'un deuxième étage superposé, qui avait peut-être existé.

conservés étaient les matériaux de corroyage, de tissage, ceux pour la pêche et la chasse. Beaucoup de vaisselle et ses débris, des couteaux, des serrures, des anneaux, des tirants de porte, des clous et autres objets en grande quantité y étaient recélés; des restes de vêtements et d'ornements présentaient les signes d'une excellente conservation. On y avait trouvé aussi beaucoup de millet, de froment, de seigle, d'orge, de pois, de chanvre, de pavot et d'autres cultures, ainsi que de la farine et du gruau.

Les usages et la technique militaire sont illustrés par les vestiges des fortifications qu'on avait déblayées, ainsi que par les trouvailles nombreuses d'armes: glaives, sabres, flèches, massues, lances, hâches, poignards et pierres balistiques. Les cultes—polythéiste et chrétien—sont caractérisés par d'anciennes croix („enkolpiôn“), des petites icônes, différentes amulettes etc. Comme modèles d'art de nombreux ornements se sont conservés—objets en argent, en cuivre, en or, en ambre, en verre, en os, en coquilles marines et fluviales, en pierre et autres matériaux.

Tous ces objets se trouvaient sous une épaisse couche de charbon, de cendre et de décombres et c'est ce qui explique la bonne conservation de presque toutes les trouvailles. Particulièrement intéressant est le fait que les trouvailles les plus précieuses et les plus riches eurent lieu sur l'emplacement du „détinetz“, dans les habitations de l'aristocratie féodale; dans les „prisselki“, au cours des fouilles, dans les misérables habitations—huttes en terre, on n'avait pas découvert même la millième partie de toutes les richesses domestiques, qui étaient amassées dans le „détinetz“.

Les „prisselki“ présentaient le tableau d'une profonde misère, les conditions du gîte devaient y être excessivement dures. C'est la répartition caractéristique de l'inventaire entre le „détinetz“ et les „prisselki“ qui permet déjà de constater la division matérielle et de classe de la population. Ainsi chez les uns, nous trouvons beaucoup de bétail, des outils en métal, des demeures spacieuses, de riches vêtements et chaussures, des produits d'alimentation en grande quantité, de riches ornements en or, en argent, en ambre, des armes de prix, des objets importés etc. Chez les autres—parmi la population exploitée par le suzerain—nous ne voyons qu'une grande misère; avec des indices matériels et techniques de leur état, comme le bois, la terre glaise ou la terre. Ni provisions, ni outils de production ou objets d'usage domestique en métal, aucun objet de luxe, d'autant plus, ne furent trouvés dans les huttes voisines du „détinetz“. Quant aux habitations isolées qui furent découvertes à une certaine distance de celui-ci, on peut les considérer comme des vestiges d'unités économiques individuelles des familles qui s'étaient séparées de la communauté.

Aussi intéressant est le fait que la petite cité de Raïki, vers le milieu du XIII siècle avait été détruite par le fer et le feu. Ceci eut lieu évidemment au cours d'une cruelle lutte de classe et pendant des guerres féodales. Les fouilles du „détinetz“ mirent à jour une couche compacte de décombres et de ruines causées par l'incendie. Des centaines de squelettes d'hommes et d'animaux contorsionnés dans des poses anormales couvraient le territoire de la petite cour; on les trouvait aussi dans les habitations, plusieurs ensemble; en deux-trois endroits les squelettes formaient de hauts monceaux d'ossements. Le tableau entier présentait les traces d'un massacre. Beaucoup de crânes portaient les traces de coups assénés avec des glaives et des hâches, dans les vertèbres et autres os de nombreux squelettes on avait trouvé les pointes en fer des flèches et des lances; plusieurs squelettes avaient les os à demi-calcinés; les squelettes étaient ceux d'adultes et d'enfants, d'hommes et de femmes.

D'après les données provisoires de l'étude du matériel archéologique qu'on a recueilli, et prenant en considération aussi les indications qu'on trouve dans les annales historiques, la date et les causes de la ruine du „horodistché“ peuvent:

être rapportées au mouvement antiféodal, appelé „bolokhovsky“ qui eut lieu au XIII ème siècle, ou bien encore à l'activité des détachements militaires du plus grand des souverains féodaux de Halitch et de Volhynie — le prince Daniel Romanovitch. Au cours des années cinquante ou soixante du XIII siècle Daniel Halitzky avait dirigé plusieurs fois des expéditions militaires contre certaines villes et contrées de la Volhynie, de Halitch et de Kyiv, lesquelles, profitant de la venue des mongols, comme appui étranger, se soulevaient contre la suzeraineté des grands princes féodaux et reconnaissaient l'autorité des khans tatars, choisissant de cette manière de deux maux — le moindre. Ce mouvement lequel dans son principe avait été un mouvement de paysans et d'artisans contre l'asservissement — était très exclusif, étroitement révolutionnaire; aussi est-il très probable que l'aristocratie possédante, les petits suzerains du pays, ou les princes „bolokhovsky“, comme il sont nommés dans les annales, avaient tiré parti de ce mouvement dans leurs buts de classe et politiques.

Ces prétendants locaux à la suzeraineté dirigeaient le mouvement révolutionnaire des paysans en luttant seulement contre l'autorité des grands suzerains, qu'ils ne voulaient pas accepter, mais conservant d'autre part, dans leur intégrité, les principes de la féodalité et le système établi d'exploitation.

Il y a lieu de noter la part active et les intrigues politiques du Vatican et des papes romains dans les événements qui se succédèrent à cette époque, en „Roussekiéenne“ féodale. Le mobile de cette ingérence est le désir de la papauté d'imposer l'autorité catholique-féodale du Vatican non seulement dans les pays de Kyiv et de Volhynie, mais chez les mongols aussi.

La destruction de la petite cité de Raïki eut lieu probablement, en 1257 ou 1258, lorsque Daniel Halitzky envoya de gros détachements, commandés par ses fils pour réprimer les pays volhyniens soulevés.

C'est alors que furent détruites les villes et les colonies insurgées sur le territoire compris entre le Mejibojé et le Poboujé d'un côté, le fleuve Tétérev et la ville de Jedetchev de l'autre. La destruction des villes était suivie par des incendies et une extermination presque totale de la population. Les dévastations dont souffrait la Volhynie, au milieu du XIII ème siècle furent beaucoup plus l'œuvre de la féodalité locale elle-même que des mongols.

La cité de Raïki fut prise évidemment après une courte agression de la troupe ennemie, faite à l'improviste. Les agresseurs devaient utiliser probablement des „poroki“ — bâliers et engins balistiques; les bâtiments en bois du „détinetz“ furent incendiés, comme on peut le supposer au moyen de flèches incendiaires.

Pendant l'attaque beaucoup de gens et de bétail se trouvaient dans le „détinetz“. Les assiégés se défendirent avec acharnement, usant de glaives, de flèches, de lances, de hâches et même de fauilles et de faux; des pierres étaient précipitées sur les ennemis etc.; les adultes et les enfants, les hommes et les femmes prirent part à la défense, toutefois sous la pression des forces ennemis ils périrent par les armes, le feu et la fumée, sous les décombres des toitures et des murs de terre qui s'écroulaient. Certains d'entre eux se jetèrent dans les fossés et se cachèrent dans les cellules et les huttes; leurs squelettes brisés et calcinés furent découverts en beaucoup d'endroits — au fond du fossé, dans les cellules et les huttes de terre.

Les trouvailles (plus de 10000 numéros), le journal des travaux, les plans et les photographies de l'expédition archéologique de Raïki se trouvent au Musée

¹⁾ C'est le „horodistché“ de Raïki lequel pour la première fois dans la pratique archéologique fut exploré d'une manière systématique sur tout le territoire qu'avaient occupé le „détinetz“ avec ses fossés et remparts, les „prisselki“ et le cimetière. L'application des méthodes nouvelles de la science soviétique dans les travaux archéologiques de campagne en particulier, permit d'obtenir les importants résultats des fouilles de Raïki au cours des années 1929—1934.

de Berditchev et à l'Institut de la Culture Matérielle de l'Académie des Sciences d'Ukraine; ils sont une source importante d'histoire pour l'étude de la culture matérielle, des relations sociales et de l'idéologie de la société féodale qui avait vécu sur le territoire de la RSS d'Ukraine.

C'est d'après les renseignements obtenus du matériel archéologique et les indications des annales historiques et autres momuments littéraires d'histoire qu'on peut conclure que la petite cité — colonie féodale, découverte sur l'emplacement du village actuel de Raïki, faisait partie, au XI—XIII siècle de l'ancien Etat féodal — la „Rousse kiévine“. A la fin du XII-ème ou au début du XIII-ème siècle, la colonie féodale de Raïki, par suite de l'écroulement de la „Rousse kiévine“ et la naissance de nouveaux fiefs, avait dû passer dans le domaine des princes de Halitch et de Volhyne.

La colonie fortifiée de Raïki n'était pas encore, au XI—XIIème siècle, une cité entièrement développée, mais elle n'est pas non plus un domaine féodal complètement formé — une propriété foncière isolée. On pourrait supposer plutôt qu'elle fut le lieu d'habitation d'une ancienne communauté rurale, où le „détinetz“ était déjà occupé par l'aristocratie féodale privilégiée et certaines familles riches; dans les „prisselki“ était confinée la partie la plus exploitée de la population — les esclaves, la domesticité, les „zakoup“ les plus pauvres etc. Quant aux familles, qui se séparèrent de la communauté, elles avaient leurs habitations (dvor) dans les abords du „horodistché“.

Les métiers d'une forme comparativement développée et variée, concentrés dans le „détinetz“ et ses dépendances, les objets caractéristiques d'importation et de commerce, ainsi que d'autres indices témoignent de l'importance économique qu'ont déjà acquise les métiers et les procès d'une division sociale du travail.

Raïki du XII—XIII siècles passait probablement par un stade de transition lequel se rapprochait dans son développement historique de la „mark“ rurale, dont le caractère fut démontré par Fr. Engels. En parlant de la constitution rurale de la mark, Engels se prononce ainsi: „elle passe à la constitution urbaine aussitôt que le village se transforme en ville, c'est-à-dire lorsqu'il se fortifie au moyen de fossés et de murs. De cette constitution initiale de la mark urbaine sont sortis tous les règlements municipaux ultérieurs“ (F. Engels, La „mark“. Oeuvres de K. Marx et F. Engels, XV, M. 1933, p. 637).

Les investigations des „prisselki“ permettront de préciser le type de la colonie ancienne de Raïki.

НОВА ПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА

(Подано Ф. А. Козубовським, директором Інституту історії матеріальної культури УАН)

Під час робіт у крейдяному кар'єрі с. Чулатова Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської області виявлено багатий кремінням і кістками тварин культурний шар стоянки давньої людини. Довгий час про це нікому ніхто не повідомляв, а тому значна частина стоянки знищена під час робіт.

На початку липня 1935 р. Інститут історії матеріальної культури одержав про стоянку повідомлення від місцевого вчителя Б. Я. Захарченка. Відряджений до с. Чулатова науковий співробітник Інституту І. Г. Підоплічка ознайомився з загальними умовами знахідки і зробив невеликий розкоп (на площі 3,75 кв. м) в місці, яке було під загрозою безпосередньої загибелі.

Одержані в наслідок цієї розвідки матеріали дають змогу подати про стоянку такі відомості:

Міститься вона в ур. Городище на правому березі р. Десни між селами Чулатів і Дробишів на землях першого. В цім урочищі, за переказами, уже близько ста років здобувається крейда, і, за тими ж переказами, теперішній кар'єр — „Крейдяний майдан“ — розташований на місці, де був „горб“. Уціліла частина цього колишнього горба являє собою давню вкриту лесом терасу річки (дехто вважає цю терасу за знижене плато).

Середня грубина лесу тут до 5 м; підстилається лес піском (четвертинний дериват третинних і крейдяних пісків) грубою 1—2 м; нижче йдуть поклади крейдової системи, залишки крейдяних пісків і біла крейда. Отже характерною рисою геологічної будови цієї тераси є відсутність морени, яка однак з'являється далі на захід з заглибленням у бік плато. Культурний шар залягає в базальній частині лесу приблизно на глибині 4,5 м. Простежений культурний шар на протязі близько 100 м; виявляється він тільки в західній стіні. Спад культурного шару на захід і на північ повторює нахил крейдяної підстилки, схили давнього горба. Таке враження склалось під час розвідки зазначененої вище площини.

На цій площині виявлені сліди попелища, яке залягає двома-трьома окремими просмужками з найбільшою висотою амплітудою 25 см. Є ознаки того, що такий характер попелища, переверстованого з лесом у товщі 25 см, почали утворився в наслідок змиву культурного шару з вищих частин колишнього горба.

Однак основна частина культурного шару насичена не тільки останками темної перегорілої сажної маси (характерно, що справжнього вугілля немає), а також численним кремінням і уламками кісток.

На площині 3,75 кв. м знайдено 295 кремінців, серед яких багато відщепків, пластинок, є окремі різці, скребачки, трапляються також нуклеуси. Розміщення кремінців навколо однієї плями попелища складає враження розташування їх навколо давнього вогнища.

Кістки тварин дуже погано збереглися і здебільшого обволочені вапністими конкреціями. Переважно кістки представлени дрібними уламками, частково перепаленими. Серед них трапилися кістяні вироби, а саме: проколка (з бивня мамута), уламки проколок в ульнарної кістки песя, кістяна пластинка з нарізками, а також плечова кістка вовка, перепиляна посередині і з ознаками опрацювання кременем.

Характер фауни стоянки витримано арктичний; тут знайдені:

Тундровий лемінг	(<i>Dicrostonyx turenatus</i>)	1
Песець	(<i>Vulpes lagopus</i>)	1
Північний олень	(<i>Rangifer tarandus</i>)	1
Вовк	(<i>Canis lupus</i>)	1
Стенокраніус	(<i>Stenocranus gregalis</i>)	7
Мамут	(<i>Elephas primigenius</i>)	1

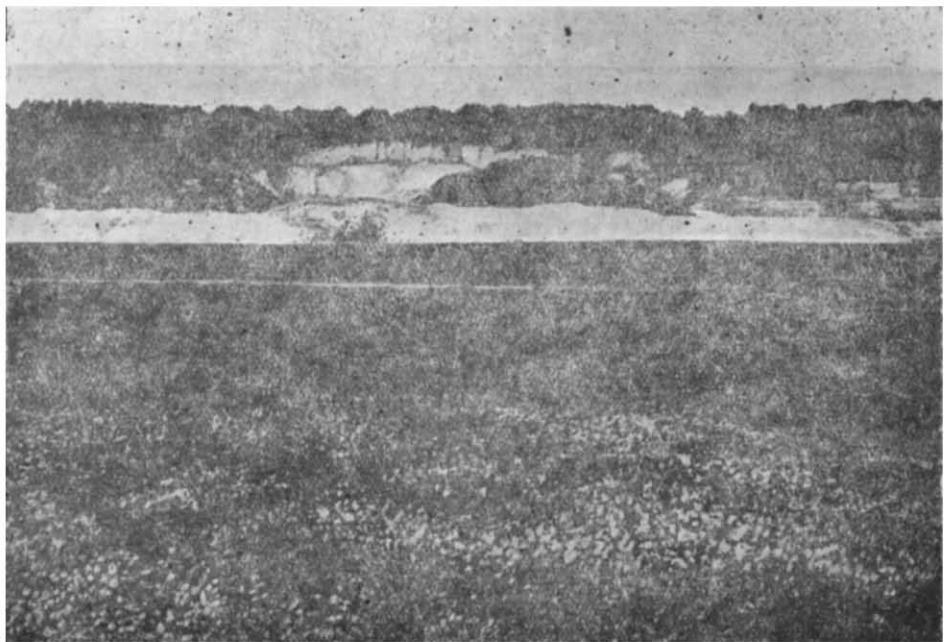
На думку І. Г. Підоплічки, мамут не є своїм походженням арктичною твариною, і його знаходження серед кісток стоянки пояснюється тим, що кістки і, можливо, трупи використовувались мешканцями стоянки уже, так би мовити, в готовому вигляді (на зразок сучасних сибірських мамутів). Кістяні вироби, кремінь і фауна цієї стоянки нагадують відому Мізинську стоянку. Отже можливо, що дальші розкопки виявлять і вироби, характерні для Мізинської стоянки (кістяні фігурки з геометричним орнаментом).

Значення нової стоянки особливо велике для розуміння умов її захоронення і ландшафтних умов існування палеолітичних поселень по р. Десні взагалі. До цього часу по правому березі Десни в схожих стратиграфічних умовах на віддалі близько 50 км виявлені такі стоянки: Пушкарі, Новгород-Сіверськ (стоянка знищена), Чулатів і Мізин.

Навіть попередні розвідкові дані ставлять виявлену в Чулатові палеолітичну стоянку на рівень найцікавіших своїм інвентарем і умовами геологічного залягання стоянок УСРР. Тому Інститут включив вивчення цієї стоянки до своїх надпланових робіт для дослідження її ще в 1935 р.

Ф. Козубовський.

До замітки Ф. Козубовського

Загальний вигляд кар'єра, де була знайдена стоянка.

Розчищений культурний шар стоянки.

До замітки Ф. Козубовського

XX — залишки палеолітичної стоянки в лесі.

Нуклеусовидний шматок кременя з площинами сколовання.

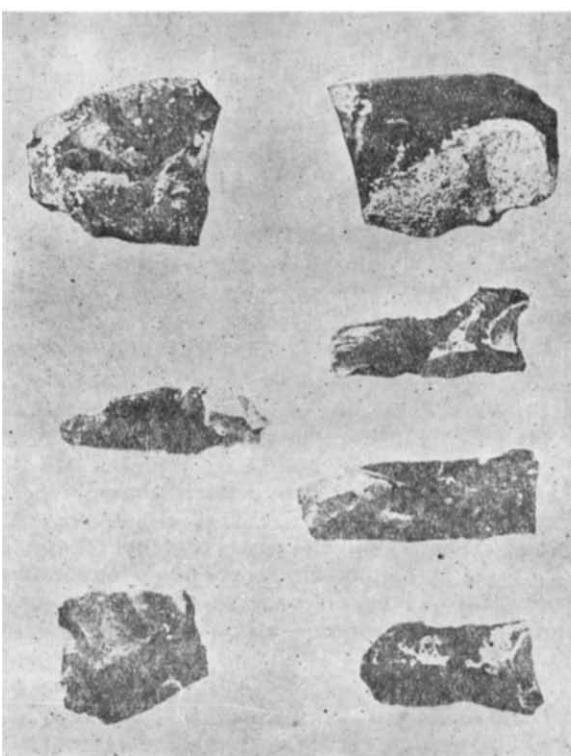

Уламок плечової кістки вовка.

До замітки Ф. Ковубовського

Кремінні віщепки.

Уламки кремінних пластинок.

ПОЛЬОВА АРХЕОЛОГІЧНА РОБОТА ХЕРСОНСЬКОГО МУЗЕЮ В 1931—1934 рр.¹⁾

З 1931 р. Херсонський краєзнавчий музей провадив систематичні розвідчі досліди на відомих Херсонських кучугурах. Крім планових та епізодичних дослідів, значне місце займали розвідки, викликані повідомленнями з місць про випадкові знахідки. Подаємо короткий огляд роботи Музею за роками.

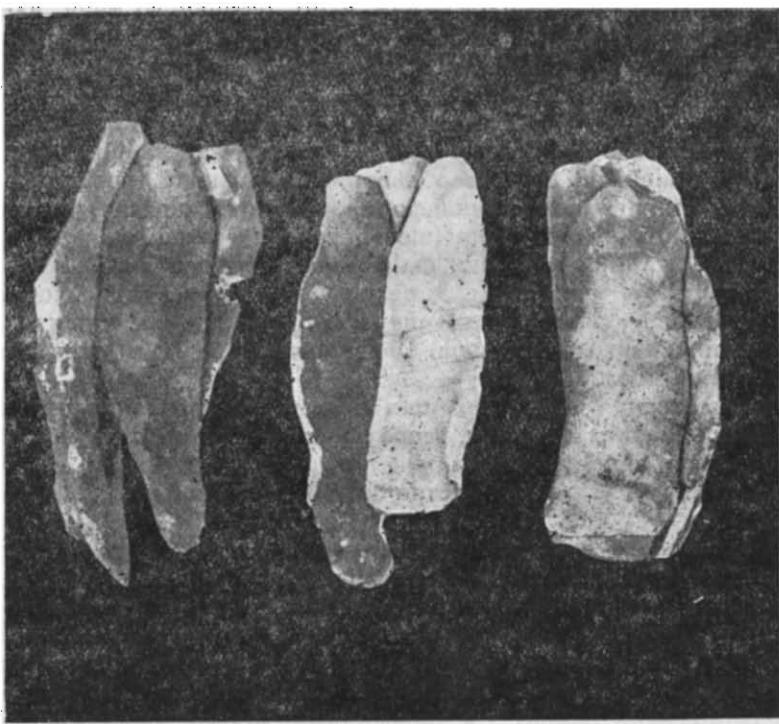

Фото 1. Кремінні відщепки з с. Дубини.

В 1931 р. археологічна розвідка на кучугурах розпочата з південної околиці В. Кардашинського болота (торфовика).

Надболотяна саго-гайкова зона дала кілька глибоких знахідок культурних залишків, відкритих під час с.-г. робіт — переважно перекопування землі „в перевал“ для плантацій-підметів.

Найголовніші з них:

I. На острові Дубині (с. В. Кардашин-Гопринського району).

Видатне місце серед островів знахідок займає майстерня кремінних виробів. Тут, на глибині понад 1 м, коло берега В. Кардашинського болота

¹⁾ Публікуючи звітний матеріал Херсонського музею, редакція подає вміщені в ньому соціо-логічні висновки як дискусійні.

виявлено 40 відщепків, сколотих з одного (?) жовна бурувато-темносірого плямистого кременю. 20 з цих відщепків склалися у 6 судільних частин жовна-нуклеуса по 2—5 примірників у кожній (фото 1). Дуже рідка¹⁾, ця знахідка припускає можливість наочної реконструкції процесу сколювання; вона порушує питання про джерела та засоби імпорту сировини для кремінного виробництва, а також про форми його організації в місцевому суспільстві. Бо майстерня не стоїть ізольовано: вона входить у комплекс речових знахідок, які об'єднує о. Дубина. Оточення майстерні в масштабі цілого острова становлять: 1) кремінне знаряддя; 2) кам'яні вироби — серед них зернотерки; 3) бронзовий цельт двовухий; 4) бронзові стріли скіфські; 5) фрагменти примітивного посуду, між іншим, з шнуром гребінчастим нарізним орнаментом, а також черепки глянцьованого посуду; фрагменти античних амфор; 6) уламки кісток тварин і рештки вогнищ.

Мішаний різночасовий характер випадкового інвентаря о. Дубини вимагає розкопок і докладнішого безпосереднього вивчення культурного комплексу.

ІІ. Знахідки в урочищі Брідок — так само острівного типу, але далі від болота, в районі саг.

Чільне місце серед цих знахідок належить тальковій формі для виливання бронзових двовухих цельтів та шил.

Оригінальний пристрій для утворення вушних відтулин — заглибини для вкладок з іншого, ніж форма, матеріалу, так само, як і бічний ливник, — підкреслюють ніби місцевий характер ливарної справи на довільному матеріалі.

Розкопки на місці знаходження форми відкрили рештки вогнища з глиняним черенем, кухонні покидьки (кістки тварин), вапнякові рубила (для розбивання кісток?), уламки кам'яних шліфованих сокирок і молотків, фрагменти примітивного посуду, між іншим, з рельєфною обідцевою оздoboю, що трапляються в пізніх скорчених похованнях. Форма, видимо, входить у комплекс речей, знайдених навколо вогнища. Серед інших знахідок відзначимо кістяне вістря на стрілу (довж. 7,6 см).

Крім комплексних побутових пам'яток, у надболотній зоні зареєстровано кілька поодиноких знахідок, серед них кам'яний шліфований топрець-молоток, будаву і мідний списовидний ніж. В самому болоті в процесі торфорозробок виявлені (1934 р.) кістки копальних тварин, переважно оленів (*Cervus elaphus*)²⁾.

В. Кардашинські кучугури, обстежені на просторі до 5 кв. км, дали ряд поверхневих знахідць. За інвентарем знахідща розбиваються на 2 групи.

Перша група репрезентована стоянкою з рештками кремінного виробництва (розвіті жовенце), уламками кам'яної зернотерки, керамічними фрагментами типу примітивних і глянцьованих черепків з острова Дубини.

В другій групі є 2 стоянки типу х. Перроте над Дніпровим лиманом. (Рибальче-Іванівський район)³⁾ з характерним кремінним утиляжем (основна форма — кривий ніж), рештками бронзового виробництва, брусками, фрагментами простого і глянцьованого посуду, уламками зернотерок, коров'ячими та овечими кістками (при вогнищах). Новим явищем було (уперше на кучугурах) знаходження фрагментів кружальних горщиків „слов'янських“ з лінійною і хвилястою оздoboю та уламків залянок виробів. З поодиноких кучугурних знахідок, не увязаних з певними комплексами, визначаються кремінні вістря, скребачки, бронзовий плоскочеренковий спис і бронзові шила.

Випадкові знахідки поза районом планових дослідів 1931 р. привели до розкопок у двох пунктах.

¹⁾ Подібна, бідаша реконструктивними ресурсами, описана в статті І. Левицького „Стадія в ур. Підзамчу біля Народич“, Антропологія, УАН, IV, с., 205.

²⁾ Визначення проф. А. А. Браунера.

³⁾ Фабриціус, Кучугурина реконструкція. ІІ ж, Циліндрошийний посуд, Мітапис Херсон. Музек, 1927—1928 р., вип. 9.

1. В правобережному с. Осокорівці В. Олександровського р-ну дніпровою повіддю вимило в надлиманні кручі бронзовий казан-велетень скіфського типу (розвитий). Казан дублює знахідку 1909 р., виявлену (згоновою водою) над балкою Осокорівкою, метрів за 400 від знахідки 1931 р.¹⁾.

Розкопки безпосередньої околиці знаходища (до 28 кв. м) викрили грубий (понад 1 м) культурний шар, що мав у собі кістки свійських і диких тварин, часом вапнякові рубила, фрагменти тубільного і довізного римського посуду, уламок зернотерки, вапнякові рибальські канатні грузила. Поруч з ямкою, де лежав казан (на глиб. 1,5 м), виявлено подвійне поховання в скорченому стані двох осіб: дорослої — на лівому боці, головою на W і підлітка (дівчинки?) — на правому боці, головою на S. Черепи не на місці; нижні щелепи обох знайшлися вкупі; коло шиї другого кістяка були срібні сережки з стрічкового неспаяного дроту.

Обстеження на поверхні лимано-балкового надбережжя між місцями знаходження обох казанів довело, що там є багато культурних решток, аналогічних до виявлених розкопками. Споміж них визначаються: пращовий камінь, гранітне рубило, уламки примітивного посуду, фрагменти сіро-глинняного («римського») грузила, залізна сковорода, кістяне двокінчасте знаряддя, чепрашка на взір Суррея монета. Наслідком Осокорівської розвідки встановлюється новий у Наддніпрянському пониззі пункт, близький до відомих тут городищ²⁾. Про аналогічні пункти свідчать випадкові знахідки, виявлені і в каменярнях над Дніпром в околицях правобережних сс. Тягинки та Дрималівки Херсонського р-ну: тут знайдена ступка й зернотерки, рибальське грузило, кремінний одбивач.

2. В лівобережному с. Бехтерах Гопринського р., копаючи на могилі яму для цегельні МТС, натрапили на людські поховання.

Дообслідування незруйнованої ділянки могили виявило 5 поховань — одно над одним. З них 4 впущені в насип і в засип ґрутової ями. В останній були рештки зруйнованого копанням п'ятого поховання з вузькодонним горщиком, що стояв на червоній порошкуватій фарбі.

На другій могилі Бехтерівської МТС («Циганській»), копаючи яму для випалювання вапна, натрапили в насипу на поховання з горщиком типу скорочених поховань і уламком зернотерки.

Поблизу Бехтерівських могил, над степовим озером Великий Лиман, виявлено комплекс побутових залишків, типових для скорочених поховань. З нього варто відзначити: кремінні відтискувати та скребачки, кварцову плоску ступку(?), кістяне шило з діркою, фрагменти посуду з заштрихованими поверхнями, пряслиці, уламок талькової ливарної форми.

1932 рік відзначений широким розгортанням дослідів на дюнах. Включившись у комплексну експедицію по освоєнню ніжньодніпровських пісків³⁾, Музей певною мірою використав її оперативні ресурси і зокрема її фахівців (переважно ґрунтознавців).

В наслідок колективно організованої роботи вдалося охопити розвідкою майже всі Олешківські кучугури, епізодично — Збур'ївські, Рибальче-Іванівські, Кінбурнські і Козаче-Лагерські. Загальний підсумок цього досліду виявляється в великому числі (до 100) відкритих стоянок та дрібніших (без вогнищ) культурних знахідок з комплексно-взятими з них культурними рештками. Тут знайдено: 1) кремінне знаряддя і покіль — ножі, скребачки, вістря на стріли, в тому числі геометризованих форм; 2) вапнякові рубила; 3) кістки тварин — серед них коров'ячі й кінські; 4) уламки кам'яних шліфованих знарядь (сокир); 5) пісковикові точильця (шліфувальця); 6) фрагменти плоскодонного горшкоподібного й чашкоподібного посуду, здебільшого різ-

¹⁾ Аетопись Херсонского музея за 1909—1911 гг. вып. 2, с. 30, рис. 17.

²⁾ В. Н. Гошкевич, Древние городища по берегам Низового Днепра, ИАК, вып. 47.

³⁾ Всесоюзного Институту лісового господарства та агромеліорації в Харкові.

нomanітно оздобленого (різані пасмужки, „тичок“, „шнур“, „пружок“, „гребінка“, „ніготь“¹⁾).

Деякі аналогії цей своєрідний посуд має в кераміці ямно-катакомбній, а також у немальованій усатівській („серпики“, „підківки“).

Розвідковий розкоп (до 5 кв. м) викрив своєрідний кьюкенмединг — компактний, подекуди запопільнений культурний шар з поживних черепашок (*Mitilus*, *Cardium*, *Cirritum*), кісток свійських і диких тварин (корова, кінь), характерної кераміки. В межах розкопу на стоянці виявлене ямне поховання; випростаний кістяк лежав на лівому боці, головою на NW, з пісковиковим точильцем у лівій руці.

Архаічність і бідність безметалевого культурного комплексу проти інших впадає в око, даючи підстави гадати, що незаможні напівосілі громади Дніпрового пониззя живилися продуктами мисливства, рибальства й пастушого скотарства, перебуваючи в умовах первісно-комуністичного родового ладу.

Другий культурний комплекс — ідентичний II гр. 1931 р. Перші опубліковані в 1928 р. знахідки в окол. х. Перроте на Рибальче-Іванівських кучугурах не дають повної картини залишків на стоянках цього типу, дуже поширених на Олешківських пісках²⁾. Типовий інвентар цих стоянок, у більшій чи меншій мірі виявлений на кожній з них, у собі містить:

1) уламки кам'яних шліфованих виробів, між іншим, будави та шліфувадла; 2) рештки бронзового виробництва: а) фрагменти талькових ливарних форм разом з шматками тальку, як довізного матеріалу для місцевого виробництва; б) уламки глиняних тиглів; в) бронзовий шлак, зливки, а подекуди й фрагменти бронзових виробів; 3) бруски; 4) глиняний посуд прimitивного вироблення двох сортів: а) простий — горщики, глечики, миски-сковородки, плоскі покришки (?) — іноді з пружковим обідчастим або кривулястим різаним ямковим орнаментом; б) глянцьований — здебільшого з пружкуватим, гульковим, різаним та канелюровим орнаментом³⁾; 5) кварц і тальк — як матеріал домішок до ганчарської глини; 6) кам'яні рубила; уламки коров'ячих та овечих кісток; намисто (спорадично) синьо-скляне, дрібне⁴⁾; фрагменти зернотерок; 7) червону фарбу, шматочки залишків криворізького суріку (всюди).

Описаний інвентар проти схарактеризованого раніше культурного комплексу виразно промовляє за вищий рівень культури його носіїв; цей факт, а також певні паралелі в культурних знахідках Волинських (криві ножі, широкі мінові зв'язки з околицею, часом далекою) дозволяють припустити, що населенники Нижнього Подніпров'я стояли вже на порівнюючи високому щаблі розвитку.

Розвідковий розкоп (до 4 кв. м) викрив частину стоянки з рештками вогнища, кухонною покиддю — кістками коров'ячими, кінськими та овечими, уламками місцевого посуду, між іншим, з наліпним пружком на шийці, і довізних римських амфор (зонально жолобчастих зокола).

На одному знахідці Олешківських пісків в околицях с. Келегей кореспондентом музею, колгоспником П. В. Шещенею знайдені: сірий горщик пізнього „римського“ типу, що був з попелом і перегорілими людськими кістками(?) перепалене карнеолове намисто, гранчаста бронзова пряжка. Місце знаходження речей досліджено в 1933 році.

Останню категорію знахідок на кучугурах являють культурні рештки пізньо-кочовицькі, насамперед кримсько-татарські, переважно керамічні; вони

¹⁾ Пор. П. Бурачков, О местоположении древнего города Каркинотеса, Зап. Одес. о-ва истории и древн., т. IX, табл. I—III.

²⁾ Пор. І. Фабриціус, Кучугурна рекогносцировка, с. 34—37, табл. V.

³⁾ Там же.

⁴⁾ Пор. Літопис Херсон. Музею, вип. 8, с. 8—9, мал. 6.

з добільшого відкладалися на давніх культурних знахідках і подекуди датовані монетами XV—XVIII ст.

Розвідкові матеріали 1931—1932 рр. дають змогу: 1) певною мірою реконструювати втрачені комплексні зв'язки поміж окремими, дотепер розірваними, категоріями об'єктів у давніших музеївих збірках, призбирюваних з добільшого некомплексно, без масового матеріалу; 2) вкупі з давнішніми збірками вони складають фонд, що потребує ще планомірного поповнення новими дослідами для вивчення конкретного історичного процесу в Нижньому Подніпров'ї.

З випадкових знахідок з 1932 року варти уваги:

1) Чотири посудинки, відкриті під час копання силосних ям у двох могилах в околицях радгоспу „Ціммервальд“ Гопринського району, на південно-східній периферії Рибальче-Іванівського району. З них дві менші — ребристоплеча круглодонна і рівнобока плоскодонна — з парами дірочок для підвішування; одна ребристоплеча плоскодонна з шнуровою оздобою, схожою на оздобу зрубної кераміки; один горщик високий з округлими плечима і різко вигнутими назовні вінцями. При одному із зруйнованих поховань (зрубне) знайдено велику грудку темночервоної фарби.

2) Франкський меч (Х ст.), виловлений у Дніпрі (взимку неводом) під Херсоном, аналогічний до Дніprobудівських 1928 р.¹⁾, з вибитим на залізку латинським написом +ULFBERH+T, з геометричною оздобою на крижі й головці, виконаною в техніці насічки і скані золотом, сріблом та червоною міддю (фото 2).

В 1933 р. вивершено маршрутну польову кампанію 1932 р. стаціонарним дослідженням місця знахідки горщика з останками трупоспалення в окол. с. Келегей Гопринського р-ну. Тут, на розметеній вітрами міжкучугурній лощині, виявлена частина „поля поховань“ — рештки 3-х кострищ — ям для трупоспалень (засипаних попелясто-вуглистим піском). Інвентар поховань являє типовий асортимент речей т. зв. „римської провінціальної культури“.

Серед них, крім одного осуара, знайденого минулого року, і фрагментованого другого (сіра амфора), є уламки різноманітного, простого і лискованого посуду, що супроводить осуари; знайдена також бронзова пряжка, фрагменти бронзових фібул, уламки кістяної гребінки, гранчасте карнеолове намисто, з добільшого перепалене. Перша в Дніпровому Пониззі, ця знахідка, поряд з подібними в Запоріжжі, набуває неабиякого значення.

Крім того, відбувались розвідкові досліди випадково відкритої стоянки на Побережжі — в ур. Бомбандери Микольської сільради на правому березі р. Інгульця, близько його впадіння в Дніпро. Тут, у каменярні, виявилися культурні рештки, якими Бомбандерське знахідце включається в ряд раніш відкритих скіфських хліборобських селищ²⁾.

Мобільний інвентар Бомбандерського знахідща в собі має: рештки вогнищ — вугольки; кухонну (а почасти жертвовну) покідь — кістки тварин, птахів, риб; дрібне камінне й кремінне знаряддя — ножі, скребачки, вістря на стрілу та виробничу покідь; кам'яні рубила, зернотерку; кістяний ніж-скребло;

Фото 2. Франкський меч, знайдений у Дніпрі під Херсоном.

¹⁾ В. Равдонікас, Надписи и знаки на мечах из Днепростроя, Изв. ГАИМК, вып. 100.

²⁾ А. Б. Добровольский, Древние земледельческие поселения по берегам р. Ингульца, Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, в. 2—3, с. 77—70.

уламки місцевого примітивного¹⁾ й довізного, переважно римського посуду—срібого і ліскованого; залізну черенкову стрілу на три вістря²⁾; остання вкупі з імпортною керамікою³⁾ визначає terminus post quem цілого комплексу.

Знаходження подібних залишків (крім будівельних) і в аналогічній стратиграфічно-виробничій ситуації виявлено і в околицях Бомбандер на лівому березі р. Інгульця, проти с. Дар'ївки коло мосту. У Дар'ївському таки правобережному ур. Байди під час робіт на каменярні знайдено зруйноване жіноче (?) поховання з місцевим горщиком пізнього типу, який цілком ув'язується з Бомбандерською керамікою і довізним намистом звичайних колоніальних зразків, синьої пасті. Виняткове значення Бомбандерського знаходища в ряду інших Інгулецьких — як з погляду його змістовності (побутово-культовий комплекс), так і з погляду збереженості, отже й придатності для грунтовник дослідів — ставить на чергу завдання висвітлити прикінцеві етапи історії докласового суспільства Нижнього Подніпров'я.

В 1934 р. польова археологічна робота обмежилася на одній розвідці місця знаходження срібних істрійських монет (V ст. до н. ери) в с. Висунцівці Музиківської сільради в балці Вірьовчині. Протягом 1929—1934 рр. монет зібралися в музеї 28 екземплярів; це вимагало повторної розвідки місця знахідки, яке вперше було оглянуте в 1930 р.⁴⁾.

У наслідок розвідки встановлено, що істрійський „скарб“ являє лише частину цілого комплексу побутових залишків, який, за всіма даними, належить скіфській хліборобській оселі типу Інгулецьких, але, у відміну від них, датованій — для доби її зв'язків з грецькими колоніями — давнім часом (V—VI ст. до н. ери).

Серед матеріалів селища є будівельні рештки типу вимосток, кухонна покідь, тубільна й антична кераміка, гранітна зернотерка. Монети високоякісного срібла, карбовані, за винятком однієї, однотипні; різняться вони лише мірою, вагою і деталями карбування. Avers: дволикий образ (Діоскури): 2 юнацькі обличчя en trois quarts вліво, з'єднані в зворотному до себе стані. Підтип avers, але обличчя вправо. Revers: чайка (?) клює дельфіна; над нею напис: ICTRI. Вся композиція in quadratum incusum. На 28 екземплярів є 12 варіантів avers, 10 revers.

Висунцівський скарб — безпрецедентна в межах ольвійської експансії кількість істрійського срібла — в складі цілого висунцівського культурного комплексу дає нові матеріали для з'ясування проблеми освоєння ранньо- античною колонізацією тубільних Борисфенських осель.

З випадкових польових знахідок ц. р. визначаються:

1. Матеріали з піщаної стоянки на Козаче-Лагерських пісках, відкритої кор. музею, студ. Д. Порубом. Серед них — уламки тигля і талькової ливарної форми, пісковикове точильце (шліфувальце) і — як пізніше культурне нащарування (?) — скіфські бронзи: стрілка, гудзик, намисто, фрагменти амфор.

2. Примітивний з чорної глини чашкоподібний горщик (денце слабо намічене) з шнуровою оздoboю і двома парами дірочок у шийці для підвішування. Походить із скорченого (жіночого) поховання з дитиною в ногах, виявленого під час копання солосної ями на могилі в околицях радгоспу „Каракуль-Експорт“ Гопринського р. над Ягорлицькою затокою (на південній периферії Кінбурнських кучугур⁵⁾).

¹⁾ Пор. Атлас Херсон, музей, вип. 8, с. 11, мон. 11, 13 (Ф. 16).

²⁾ Пор. мідні черенкові стрілки Одеського музею, опублік. у Е. Р. Штерна, Содержание гробниц, раскопанной в 1896 г. в Керчи, Записки Одес. О-ва ист. и древн., т. XXI ст. 273, табл. А 1—16, 17.

³⁾ Пор. А. В. Доброловський, Оп. сіт, с. 78.

⁴⁾ Нумізматична знахідка в окол. Херсона, Хроніка археології та мистецтва, I, с. 69.

⁵⁾ Попередні повідомлення кор. музею, вет. лікаря т. А. Л. Коломойцева (Гопри).

ЗАРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДКОВИХ РОЗКОПОК 1913 РОКУ В КІЄВІ

1913 року в травні м-щі „Общество охраны памятников старины и искусства“ запропонувало мені взяти на себе спостереження над земляними роботами на будовах у межах старого Києва з метою збирання та охорони пам'яток старовини, що трапляються під час земляних робіт.

В наслідок спостережень протягом кількох місяців (травень—серпень) я зібрав чимало матеріалів—колекцію орнаментованих фрагментів глиняного посуду XI—XII ст., а також знайшов два срібних колти, один змійовик, дві невеликих амфори, чимало пряслиць (одна з них з написом), уламки скляних браслетів і багато інших речей. Все знайдене я передав до музею „Общества“.

Того ж року влітку міське самоврядування провадило зниження узвозу вулиці Короленка проти Десятинної церкви; земляні роботи доходили майже до рогу вулиці Горовіца. Під час цих земляних робіт були виявлені майже під самим бруком вулиці рештки якогось спорудження, давня цегляна кладка т. зв. „великокнязівського“ періоду. „Общество“ доручило мені провести обслідування і розкопати цю пам'ятку. Розкопки провадилися понад три тижні і дали цікаві наслідки.

На віддалі приблизно 20 кроків від перехрестя вулиць Короленка і Горовіца в напрямі до Десятинної церкви під бруком виявились два фундаменти, що лежали паралельно на віддалі 4—5 м один від одного, типової для X—XII ст. кладки. Фундаменти були приблизно завдовжки 5—6 м і завширшки 1,50—2 м. Лівий з них (як стояти обличчям до Десятинної церкви) зберігся краще, хоч і був прорізаний водогінною трубою; основа його залягала приблизно на глибині 1,5 м. Правий зберігся гірше і залягав приблизно на глибині 0,8 м. Розкопки провадилися траншеєю навколо фундаментів. Культурний шар землі, що прилягала до фундаменту, дав понад 10 мідних монет (неправильної форми) часів царя Олексія Михайловича і шаблю з товстим шаром іржі. Монети і шабля знайдені у верхній частині культурного шару коло лівого фундаменту з середини, при чому монети знайдені майже вкупі. Культурний шар являв собою земляний насип, в якому не було ніщебезі, ні інших речей, що могли б характеризувати певний період часу. Виявлені спорудження були обміряні, зарисовані і зафотографовані.

Між фундаментами був дерев'яний поміст з колод, що лежали впоперек дороги. Колоди були дубові і наполовину згнили. Такий самий поміст виявлено й далі в напрямку до Десятинного провулка, що ствердилось розвідковими траншеями за 2—5 сажнів на північ від фундаменту. Характерно, що під час розкопок виявилась велика вогкість ґрунту. Фундаменти й поміст простягалися не просто вздовж вулиці Короленка, а навскоси до Десятинного провулка.

Щоб зробити висновки про цю пам'ятку, треба зв'язати її з земляним валом та глибоким ровом, тобто з тією системою укріплень, що виявлені були літом того ж 1913 року під час будування дому на вул. Горовіца № 8-б. Ця садиба знаходиться близько коло описаних розкопок (3-я від вулиці Короленка) і стоїть паралельно до вулиці Короленка. Для закладання підвального приміщення та фундаменту треба було викопати великий котлован на всю довжину садиби глибиною до 3-х сажнів. На подовжній стіні котлована (в розрізі) виразно виявились контури земляного валу

і глибокого рову, що, очевидно, оточував старий Київ IX—X ст. Сліди валу і рову зафотографовано. Темна пляма засипаного рову простежується в глибину нижче дна котлована. В цьому місці треба було для закладки фундаменту прокопати ще канаву понад 2 сажні завглибшки до материка. Отже дно рову залягає на глибині понад 5 сажнів.

Під час земляних робіт у вказаному котловані на глибині 2—2,5 сажні робітники виявили смугу землі завширшки близько сажня, яка перерізувала котлован і була така тверда, що робітники змушені були розбивати її ломами. Складалося враження, що це рештки дороги. Прокладена вона була не на матерiku, а на насипаній землі.

На підставі наведених даних, оскільки напрям валу та рову веде з одного боку на місце розкопок фундаменту, а з другого — по лінії до крутого спуску на Поділ, приблизно до Гайдарної вулиці, — треба вважати, що розкопані фундаменти є не що інше, як залишки воріт, що замикали собою складну систему київських земляних укріплень часів раннього феодалізму (XII—XIII ст.).

Тверда смуга землі, знайдена в котловані, є, можливо, рештки дороги, що вела з верхньої частини Києва на Поділ, і відноситься до пізніших часів. Очевидно, пізніше ровом скористалися як дорогою.

В названій садибі по вулиці Горовіца знайдені два колти, один змійовик, одна невелика амфора, пряслиці, дрібні уламки скляних браслетів тощо. Всі ці речі передані до музею колишнього «Общества охраны памятников старины», де, як виявилось пізніше, вони зникли безслідно. У автора цих рядків залишилося тільки небагато фотографій їхних.

По закінченні розкопок місця фундаментів були відзначені на тротуарі вимосткою з червоного шиферу; ця вимостка збереглася ще й досі.

B. Стефанович.

З НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПРО РОДОВИЙ ЛАД У ДАВНІХ ГЕРМАНЦІВ

А. Д. УДАЛЬЦОВ, РОДОВОЙ СТРОЙ У ДРЕВНИХ ГЕРМАНЦІВ,

Ізвестия ГАИМК, в. 107, Из истории западноевропейского феодализма, М.—Л., 1934, с. 7—27.

Фр. Енгельс у „Походженні родини“ VII розділ присвятив характеристиці родового ладу у давніх германців („Рід у германців“). Ствардивши існування родового ладу і роду в германців часів Цезаря—Тадіта, стверджуючи, що першій, на материнському праві заснований рід зробився для часів Тадіта „пережитком“, хоча ще й „живим“, і його заступник агнатичний, на батьківському праві заснований рід, Фр. Енгельс лише питання про точнішу характеристику „роду в германців“ відкритим.

„Ще довго доведеться спречатися, — пише Фр. Енгельс, — чи господарчою одиницею був рід, чи домова громада, чи комуністична група родичів, що лежить між ними обома; чи в залежності від особливостей місцевості траплялися всі три групи“¹⁾.

Фр. Енгельс підкреслює, що на порядку денному стоїть розв'язання питання про те, чи за часів Тадіта громада була ще родовою, чи вже замість неї панувала, заступивши родову, сільська територіальна громада.

Назвавши „Максима“ Ковалевського, Фр. Енгельс пише: „Ковалевський стверджує, що становище, змальоване Тадітом, передбачає не марку або сільську громаду, а домову громаду; адже бо тільки в цій останньої далеко пізніше (viel später) розвинулася сільська громада“²⁾. „Для Росії, — згадується Фр. Енгельс, — здається цей хід розвитку цілком історично доведеним. Щодо Німеччини і в другу чергу інших германських країн, то таке припущення в багатьох відношеннях краще пояснює джерела і легче розв'язує труднощі, як дотеперішній погляд, що зводив сільську громаду аж до Тадіта“³⁾. „Найдавніші документи, як от Codex Laureshamensis, пояснюються в цілому далеко краще при визнанні домової громади як сільської громади-марки. Однак з другого боку одираються знов нові труднощі й нові, що підлягають розв'язанню, питання“. „Тут можуть привести до розв'язання тільки нові розшуки; а втім я, — закінчує

Фр. Енгельс абзац, — не можу заперечувати, що дуже багато говорить за те, що домова громада, як посередній ступінь, існувала таксамо і в Германії, і в Скандинавії, і в Англії“⁴⁾.

Марка чи домова громада, — це, власне, постановка питання про точне стадіальне визначення того етапу розвитку, на якому знаходилися германці на шляху розвитку від передкладового до класового суспільства; а разом з тим постановка питання про те, чи ще збереглася „передумова родового ладу, коли члени певного роду живуть спільно на певній території“⁵⁾, тобто чи збереглася єдність території роду, чи єдність уже порушилася і родовичі різних родів перемішалися між собою.

А. Д. Уdal'цов свою працю „Родової страй у древніх германців“ (Ізвестия ГАИМК, 1934, в. 107) присвячує розв'язанню саме того питання, яке поставив Фр. Енгельс. Для А. Д. Уdal'цова немає сумнівів в існуванні родового ладу в давніх германців. Що соціальний лад давніх германців — родовий лад, — у фіксації цієї тези вихідний пункт розвідки А. Д. Уdal'цова. Навівши ряд свідчень про існування родового ладу і пославши на „соображення“, достаточно убедительно высказанные еще Энгельсом в пользу существования у древних германцев родовых отношений“, А. Д. Уdal'цов зазначає: „Только слепой может утверждать, что у нас нет никаких данных в пользу такого понимания быта древних германцев. И в эпоху Цезаря, и в эпоху Тадита существовал у древних германцев родовой строй, охватывавший собою все их общественные отношения“⁶⁾.

Родовий лад у давніх германців часів Цезаря, факт його існування — не підлягає дискусії. Дискусійним в питання про конкретний історичний етап розвитку родового ладу за часів Тадіта. Як цілком слушно зазначав А. Д. Уdal'цов, треба конкретніше уявити собі родовий лад, говорити не про родовий лад взагалі, а відповісти цілком історично-конкретно як на питання про домову великородинну громаду,

¹⁾ Fr. Engels, Ursprung d. Familie, 1934., S. 133.

²⁾ U. d. F., S. 133. ³⁾ U. d. F., S. 133. ⁴⁾ U. d. F., S. 134.

⁵⁾ На певному етапі суспільного розвитку, як зауважує Фр. Енгельс, „родовій організації“ починає протистояти „поділ громадян за областью“, за територіальною ознакою. „Давні родові громади, що базувалися на кровному зв'язку і на тому трималися“, зникають, як зникає зв'язок роду з територією, „єдність території й роду“ — див. U. d. F., 1934, S. 163, 164. Ця єдність території й роду, яку визначає Енгельс, як Voraussetzung der Gentilverfassung, відбилася і на семантических особливостях мови родового суспільства: одне й теж слово означає і місцевість, і рід.

⁶⁾ А. Д. Уdal'цов, Р. с. у др. г., Ізв. ГАИМК, в. 107, с. 10.

так і на питання про родову аристократію¹⁾. „Енгельс в „Происхождении семьи”... оставляет неразрешенным вопрос о том, действительно ли перед нами у древних германцев род или домашняя община“²⁾, — або, додамо, сільська вже громада.

Ставлячи перед собою завдання відповісти в своїй статті на питання, що йх висунув Фр. Енгельс як тему для дальших наступних дослідів, А. Д. Удальцов вказує, що дана його розвідка, вміщена в „Ізвестиях ГАИМК“, має проте тільки попередній характер. „Вопросу о большой семье у германцев следовало бы посвятить особую работу. Здесь я позволю себе высказать лишь ряд соображений предварительного характера“³⁾.

Як формулює А. Д. Удальцов питання про великородинну громаду? Він підкреслює, що питання про велику родину має велике методологічне значення; річ, мовляв, іде про те, як слід уявляти собі, вивчаючи родове суспільство на останньому етапі його розвитку, на етапі переходу від родового до класового суспільства, місце в родовому ладі домової великородинної комуни, її відношення до інших соціальних одиниць родового суспільства⁴⁾.

Окремі етапи розвитку роду, домової громади й села А. Д. Удальцов малює таким способом: „Домашняя родовая коммуна (большая семья) является частью деревни или деревенской общиной, переживающей ряд стадий в своем развитии. Сначала это — деревенская община, совпадающая с „родом“, так сказать, род, живущий одной деревней, — деревенская родовая община в собственном смысле этого слова; затем это — деревня как совокупность домашних родовых коммун, принадлежащих к различным родам, это, следовательно, деревня с родовым строем, но не совпадающая всесело с родом; наконец, это — сельская община как совокупность малых семей, на которые распалаась большая семья“⁵⁾.

Отже, як бачимо, проблема, намічена Фр. Енгельсом, про відношення роду до марки, про те, чи за часів Таціта була ще поколінна громада, чи вже сільська громада, А. Д. Удальцом розв'язується так, що він визнає, що германці вже переступили той етап, коли „рід“ сполучався з „селом“, коли село було „родовим селом“, але вони ще не дійшли до того етапу, на якому село починає об'єднувати дрібних пролуcentів, окремі вузькі родини. Германці вже живуть селами, але селами як сукупністю ще великих родин, — так резюмує свої „загальні висновки“ А. Д. Удальцов. „Между деревней и домашней родовой коммуной нет, таким образом, — на думку Удальцова, — противоположности; на известной стадии развития родового строя большая семья является необходимым элементом деревни, деревенской общины. Видом с *vicus* выступает перед нами, как ее необходимая составная часть, *universa domus*, большая семья“⁶⁾. Уже, мовляв, сільська громада, але ще з „ве-

ликих родин“. Фр. Енгельс ставив питання інакше: так, що, мовляв, „селища (die Ansiedlungen) германців за римських часів... складалися не в сіл, а в великих родинних громад“ (nicht aus Dörfern, sondern aus grossen Familiengenossenschaften). Фр. Енгельс протиставляє „Dorf“ і „grosse Familiengenossenschaft“, намічаючи це протиставлення як тему для дальших дискусій. А. Д. Удальцов, включаючись у дискусію, висловлює думку про можливість посередньої, синтезуючої відповіді: село як сукупність великих родин. „Такая домашняя коммуна является, с одной стороны, частью определенного рода, не обладающего своей территорией, то являющеся союзом, основанным на кровном родстве, и, с другой стороны, частью определенной деревни, обладающей своей территорией; следовательно, домашняя родовая коммуна является единицей хозяйства, связанного с пользованием определенной территорией, и единицей кровно родственного характера“⁷⁾.

А. Д. Удальцов зачепив тут низку дуже важливих, першочергових питань і запропонував низку вирішальних відповідей, можливих розв'язань. Не може бути сумнівів, що „сільська громада з великих родин“ є певний історичний етап у процесі розвитку громади від родової до територіальної: в цього погляду А. Д. Удальцов фіксує безперечний факт. Тут не може бути жодних суперечок: такий етап існував. Однак справа не тільки в тому, щоб сказати, що село є сукупністю окремих „домових родових комун“, але ще й відповісти — чи ці „родові домові комуни“ об'єднані в село за ознакою родової між собою спорідненості, чи ці комуни об'єднані за ознакою територіальної спільноти, тобто чи село є сукупність сусідських чи покровно-споріднених між собою великих родин? Якщо дане село об'єднане покровно споріднені великі родини, то ми маємо певний стадіальний варіант родового селища; зовсім інша річ, якщо село об'єднане не пов'язані спорідненням „домові родові комуни“, — в такому разі родовий принцип вже поступився місцем територіальному, а саме в цьому й полягає та дискусійна суперечність, яка підлягає розв'язанню. Так ставить питання Фр. Енгельс у „Походженні родини“, так ставить питання Карл Маркс у „Листі до Віри Засуліч“. Перед дослідниками стоїть завдання на конкретному історичному матеріалі показати, коли саме єдність роду й території була розірвана і її заступила принцип організації громадян за територіальною ознакою, незалежно від приналежності громадян до роду і племені. Щодо цього, то формула, запропонована А. Д. Удальцом — „село як сукупність великих родин“, припускає подвійне тлумачення: її можна зрозуміти, як твердження про сукупність споріднених великих родин, але ця ж формула може говорити так само й про те, що село як територіальна одиниця об'єднане вже не споріднені між собою великі родини.

Виклад у А. Д. Удальцова стислий і фраг-

¹⁾ А. Д. Удальцов, Р. с. у. др. г., Изв. ГАИМК, в. 107, с. 11.

²⁾ Там же. ³⁾ Там же. ⁴⁾ Там же.

⁵⁾ Там же, с. 12.

⁶⁾ Там же. ⁷⁾ Там же.

ментарний; твердження, які він наводить, мають значення, як він сам зауважує, „міркувань попереднього характеру” (с. 11); тому іноді буває важко вирішити, чи висунена ним теза має попередній характер, чи її слід розглядати як підсумкову. Так, пряміром, — і це один з кардинальних моментів — *universa domus* у Таціта, на думку А. Д. Удальцова, „велика родина”. А втім, висунувши цю тезу, А. Д. Удальцов — можливо, через стисливий, конспективний характер викладу — не наводить зведення місця із Таціта, де цей останній вживає цього терміна, і тому лишається нез’ясованим, чи справді *universa domus* де є в Таціта *genealogia*, чи, може, під *universa domus* Таціт розуміє якесь інше покровно-родове об’єднання. Ми дозволимо собі навести приклад, який доводить, що Таціт вживав термін *domus* також і тоді, коли в нього йде явно мова про когнативний рід і про когнатіві родові зв’язки. Згадуючи про авункулярний характер зобов’язнь у випадку заложництва, Таціт визначає, що римляни вважали за доцільніше брати в заложники не батькового сина, а дядьківського небожа: *et domus latius teopeant*. Це те саме місце у Таціта, яке Фр. Енгельс вважав за вирішальне в питанні про наявність у давніх германців пережитків когнативного споріднення, роду, заснованого на материнському праві. „Якщо б ми, — пише Енгельс, — не мали іншого сліду родового ладу в германців, цього одного місця було б досить”¹⁾.

Як бачимо, в даному разі термін *domus* уживаний у Таціта в застосуванні до певного когнативного об’єднання, а не до великої поколінної громади. Відповідно до цього, коли в 21 розділі „Германії” Таціт згадує, що в випадку вбивства родовища одержує виру *universa domus*, то вираз *universa domus* означав би, як і в попередньому випадку, не велику родину, а *cognatio*, що цілком можливо, бо коли за часів Таціта заложник давався від *cognatio*, то тим самим *cognatio* повинна була одержувати й відшкодування. Певно, не випадково і в першому, і в другому разі Таціт уживав один і той же термін і до того ж з таким характерним епітетом „*universa*”.

Розуміється, тут що потрібні дальші розшуки щодо значення терміна *universa domus* у Таціта, і ми навели подані довідки тільки для того, щоб вказати, що на сьогодні ми ще не можемо сказати, чи термін *domus* у Таціта це термін для означення „великої родинної громади, що охоплює багато поколінь”, чи, вживуючи цього терміна, Таціт має на увід’ї один з живих прикладів пережитків роду, заснованого на материнському праві.

Стаття А. Д. Удальцова критично загострена проти тверджень тих буржуазних учених, які казали, що за часів Таціта у давніх германців уже існувала приватна власність на землю.

„Имеем ли мы перед собою уже сложившиеся общественные классы? Основной вопрос при решении проблемы классов — это вопрос о зем-

левладении. Можно ли говорить применительно к древним германцам о наличии у них частной собственности на землю, этого основного средства производства в первобытную эпоху?”²⁾ А. Д. Удальцов спиняється на аналізі того місця в „Анналах“ Таціта (IV, 72), де розповідається, як на фризів, що опинилися в залежності від Рима, був накладений тяжкий податок (*tributum*). У наслідок цього фризи були „позвавлені спочатку биків, потім полів і, нарешті, повинні були віддати в рабство своїх жінок і дітей“ (*Ac primo boves ipsos, mox agros, postremo corpora conjugum aut liberorum servitio tradebant*). На це місце буржуазні вчені ввчайно посилаються, щоб стверджувати, що у фризів приватна земельна власність існувала вже з початку нашої ери. Буржуазні вчені, коментуючи наведене місце з „Анналів“ Таціта, мають картину так, що фризи позбавилися землі (*agros*) тим способом, що вони продали свою власну землю і здобути гроші обернули на сплату податку, данини; отже земля, моявя, уже продавали, отже вона була вже в приватній власності, і земельна приватна власність була дуже розвинена, бо навіть і незаможні члени племен були власниками, — адже вони в першу чергу повинні були виявитися поганими платниками податку. Так тлумачать буржуазні вчені те, що сталося свого часу з фризами. „Однако, — виступає з запереченнями проти такого тлумачення А. Д. Удальцов, — в этом случае возможно и иное толкование текста. За неплатеж налогов фризы могли сгоняться с занимаемой ими земли, которая конфисковалась римскими чиновниками, и таким образом окончательно разорились. Во всяком случае дело идет здесь, — подkreślает видимость А. Д. Удальцова, — о совершенно особых условиях, в каких оказалось германское племя, вступившее в зависимость от Рима и платящее налог (*tributum*); мы не имеем права переносить возникающие в этих случаях отношения на общественный строй германцев в себя на родине“³⁾.

З критикою А. Д. Удальцова слід згодитися. А. Д. Удальцов має цілковиту рацію. Текст Таціта не дає жодних підстав говорити про „продану землю“, про те, ніби фризи продали землю; більше того: текст Таціта взагалі не дає підстав говорити, ніби в Таціта мова йде про землю. Слово *agros* могло означати не тільки „поля“ як „землю“, але й „поля“ як *argi*, як „посіві“ У Таціта, гадаємо, мова йде про вигнання фризів з їх *argi occupati*, з *argi*, з їх „займіць“ і „посіві“, про конфіскацію, підкреслимо, не землі, а саме посіві. Справді, що конфіскується в фризів насамперед *Boves*, товарищудоба, стада фризів, їх „багатство“. Адже, як стверджує той же Таціт, у давніх германців худоба була їх найціннішим і єдиним багатством. „Іх багатство полягає в худобі“ (Фр. Енгельс); тимто худобу за невнесення податку і конфіскують римляни у фризів у першу чергу. У другу чергу конфіскують посіви (не

¹⁾ U. d. F., S. 130.

²⁾ А. Д. Удальцов, Р. ст. у др. г., Изв. ГАИМК, в. 107, с. 15.

³⁾ Там же с. 16.

землю¹⁾), а зрештою фризи були примушені продати жінок і дітей, оскільки в германців жінка і власна дитина так само є „власність“, якою, як власністю, може розпорядитись голова родини, продати, приміром.

Наш коментар наведеного місця до певної міри розійшовся з тим, який пропонує А. Д. Удальцов. А. Д. Удальцов каже про „землю, яку конфіскували римські урядовці“; про „землю, з якої зганяли фризів римляни“. Тим часом, здається, точіше, як ми називали, було б говорити не про „землю“, а про „посіви“ — відрізняючи істотне, оскільки — про це ми казали memo — далі — воно пов’язане як з питанням стадіальної характеристики давньо-германського хліборобства, так і з питанням про стадіальні ознаки власності в давніх германців (продукти хліборобства — посіви на однорічних займищах — земля).

Найважливішим джерелом нашим для освітлення питання про хліборобство в давніх германців є 26 розділ Тацитової „Германії“. Свій Опис Тацит починає фразою: „Agri occiprantur pro numero cultorum...“ Слова Тацита agri occiprantur звичайно перекладаються буржуазними дослідниками, як „привласнюються“. Традиція перекладати „occiprantur“ — „привласнювати“, „належати“ (gehören), а „agri occipati“, як „de-höriges Land“ — характерна ознака буржуазної германістики А. Д. Удальцова згадув Допша. „В пользу частної собственности привлекалась и знаменитая 26-ая глава „Германия“ Тацита. Термин „occipare“ толкуется при этом в смысле „присвоения земли“ в частной собственности. Вот как переводит знаменитый абзац этой главы Неусыхин, идя довольно близко в этом отношении по стопам Допша: „Земля занимается (присваивается) всеми (друг для друга) по числу поселенцев и вскоре после присвоения делится по социальному положению (рангу) каждого; дележ облегчается изобилием полей“. Как видим, Неусыхин присоединяется здесь к „толкованию“ Допша, которое он считает „наиболее осторожным“ (!). По этому толкованию „occipare“ имеет здесь оттенок (!) присвоения земли в собственность, ибо в устах Тацита „occipare agros“ звучит как вполне определенный технический термин римских землемеров. Отсюда заключение: „единственно, что можно извлечь из известной фразы Тацита, — это указание на наличие частной собственности на землю у германцев I в. н. э.“²⁾). Проти такого тлумачення й перекладу повстас А. Д. Удальцов: „Гендерність такого „тлумачення“

і „перекладу“ кидається в вічі“ (с. 17). Тлумачення Допша — Неусихіна наближається до по-гляду, який висловлюють І. Гоопе та М. Вебер, що, на їх думку, в G. 26 у Тацита мова йде про заснування нового селища, коли германці захоплювали в наслідок завоювання чужу територію і ділили її між собою. Припущення, „что дело идет об основании новой деревни на новом месте“, заперечується А. Д. Удальзовим. „Совершено непонятно, — пише він, — почему Тацит в своей 26-й главе, касаясь отсутствия у германцев ростовщических операций и говоря затем о технике сельского хозяйства, словом — описывая повседневный быт германцев, вдруг в середине этого описания начинает — буквально — ни с того, ни с сего — говорить о том, как основывают германцы новые деревни, или — вовремя другой вариант — как оседает племя, переселившееся на новую территорию. Дело идет, конечно, об обычаях, повседневных бытовых условиях жизни германцев, а не об исключительных случаях, нарушающих обычное течение их хозяйственной жизни“³⁾. Безперечно, в G. 26 Тацит і Цезар в B. G. IV, I та VI, 22 розповідають не про осадництво в виняткових умовах збройного завоювання нової території і взагалі не про заснування нового селища, а про технологічні особливості колективно-родового хліборобства. Критика А. Д. Удальцова цілком слушна, але той коментар, яким він супроводить свій переклад G. 26 Тацита, викликає деякі запитання.

Повідомлення Цезаря й Тацита — в B. G. IV, 1 та VI, 22, і G. 26 — А. Д. Удальзов віставляє, оскільки місце в Тацита є тільки дальший розвиток того, про що розповідав двічі Цезар⁴⁾.

Цезар у B. G. VI, 22–23 пише про давніх германців: „Они мало занимаются земледелием и большая часть их пищи состоит из молока, сыра, и мяса. И никто из них не имеет точно отмеренного участка поля или определенных границ, но должностные лица и вожди ежегодно отводят родовым группам и объединениям родственников где и сколько окажется нужным земли и через год побуждают переходить на другое место“. Далее идет политico-моральное обоснование этого распорядка, и затем сообщается: „наивысшая слава для государства — обладать вокруг себя пустырями, опустошив на возможно широкое пространство пограничные области“⁵⁾. Проблизно те саме Цезар пише в B. G. IV, 1–3: „Но земля у них не поделена и не находится в частной собственности, и нельзя им оставаться более года на одном месте для

¹⁾ Що мова йшла саме про посіви, про однорічні новини, це цілком ясно виходить із слів Тацита (G. 26): „sola terrae seges imperatur“ (див. далі), а так само і з слів Цезаря „in annos singulos transire cogunt“. Що Тацит каже про однорічні новини, — це приймав Фр. Енгельс: „die Genossenschaft habe jedes Jahr eine andere Strecke umgeackert“, U. d. F., S. 134.

²⁾ А. Неусыхин, Общ. строй др. г., 1929, с. 147; А. Д. Удальцов, Род. строй у др. г., Изв. ГАИМК, в. 107, с. 17.

³⁾ Там же.

⁴⁾ „Прежде всего я думаю, — пише А. Д. Удальцов, — что давая свое знаменитое описание земельных распорядков у древних германцев (G. 26), Тацит имел перед глазами не менее знаменитые характеристики тех же отношений у Юлия Цезаря. В общем, ход мыслей у обоих один и тот же, хотя имеется и некоторое своеобразие в деталях“. А. Д. Удальцов, Р. ст. у др. г., Изв. ГАИМК, в. 107, с. 17.

⁵⁾ А. Д. Удальцов, Р. с. у др. г., Изв. ГАИМК, в. 107, с. 17.

возделывания земли. Питаются они не столько хлебом, но главным образом молоком и мясом мелкого скота, и много охотятся... Они считают высшей славой для государства, когда пустуют возможно большие земельные пространства вокруг их границ¹⁾). „Выделим основные положения Цезаря, касающиеся аграрных распорядков у древних германцев: у них нет частной собственности на землю; земля не поделена, но занимается под обработку только на год, при чем получают землю родовые группы и объединения родственников, где и сколько это окажется нужным. Вокруг границ племени лежат обширные пустыни земли. Разве не о том же самом говорит, в основном, и Тацит?²⁾ запи- туте А. Д. Удальцов і дав такий переклад 26 розділу „Германії“: „Земля, в соответствии с числом земледельцев, занимается всеми вместе в порядке очереди, а затем их разделяют между собою согласно достоинству; раздел облегчается пространностью полей. Нашню меняют через несколько лет, и остается излишняя земля“³⁾). До цього місця наводить А. Д. Удальцов відповідний коментар: „Германцы занимают землю под обработку — это доказывается необходимостью занимать ее в соответствии с числом рабочих рук, а также последней поясняющей фразой: *agri reg annos mutant*, нашня меняется через несколько лет. Тацит и говорит здесь о порядке смены обработанных полей (*arva*); поля под обработку (*agri* — еще не обработанные) сменяются через несколько лет *in vicem* — в известной последовательности, попреременно. Занимается земля под обработку в соответствии с числом земледельцев всеми вместе (*ab universis*), но кем „всеми вместе“? Да очевидно ведь, что *ab universis cultoribus* — всеми земледельцами вместе. Затем она делится *secundum dignationem*. — это самое неясное место“⁴⁾...

А. Д. Удальзов виступив — і цілком слушно виступив — проти того, щоб вираз Таціта „оскупаге“ в G. 26 перекладати, надаючи йому „оттенок присвоения земли в собственность“ (с. 17). Однідаючи думку про існування за часів Таціта приватнії земельнії власності, стверджуючи, що земля не є ще привата власність, А. Д. Удальцов висуває твердження, що земля в германців була громадською власністю села, власністю сільської громади. „Надо полагать, что каждая деревня (*vicus*) владеет своей особой земельной территорией“⁵⁾. Відповідно до такого тлумачення слів *laciā* або *agri occupantur* А. Д. Удальцов висуває й аналогічне тлумачення „*quos (agros) partuntur*“; твердження Таціта про поділ А. Д. Удальцов розглядає, як свідчення про періодичний поділ сільсько-громадської землі між окремими великими родинами; кожна велика родина одержує з громадської, мовляв, землі в користування певний наділ. „Межу кем делится для обработки земля, занимаемая всеми земледельцами вместе, и какой характер носит эта совокупность земледель-

ців? Является ли последняя древней, сельской общиной, и не распределяется ли земля для обработки между отдельными домашними родовыми коммунами? Такое предположение кажется мне наиболее правдоподобным“⁶⁾). Твердження, що село володів територією і кожна комуна одержує відповідний наділ, пов'язане в А. Д. Удальцова з його поглядом, що хліборобство в давніх германців було переліжним. „И Цезарь и Тацит указывают на переложную систему земледелия, только, по Цезарю, пашня сменяется ежегодно, по Тациту — через несколько лет“⁷⁾.

Ми навели всі основоположні твердження А. Д. Удальцова, які він висловлює, посилаючись на G. 26. Зводячи їх докупи і підсумовуючи свої висновки, А. Д. Удальцов пише, що основною територіальною господарчю одиницею було село („деревня“), яке складалося з домових родових комун, що користуються для обробки, відповідно до переліжної системи, землею сільської громади⁸⁾. „Если такая деревня представляет собою совокупность домашних родовых коммун (больших семей) (*universa domus*), то ясно, что эти коммуны в пределах такой территории владеют лишь правом пользования землей, а при переложной системе земледелия вынуждены каждые несколько лет, иссяк деревней, всей совокупностью домашних коммун, менять обрабатываемую площадь, в известном порядке занимая отдельные участки и распределяя их между собою“⁹⁾.

Однак нам здається, що А. Д. Удальцов все ж таки супільній лад давніх германців має, як надто стадіально пізній. За А. Д. Удальзовим, у давніх германців уже панує сільська громада — хоча й сільська громада, правда, як сукупність великих родин, — панує переліжна система; поруч з переліжною спільною сільсько-громадською землею в також окремі приватні займища окремими великих родин. Так само А. Д. Удальцов каже про „мідне, триває землекористування домових комун“ (ст. 20).

На нашу думку, супільній лад давніх германців ще не був такий пізньо-стадіальний, щоб у давніх германців уже існували сільські громади, щоб переліжна система була пануючою, щоб існували приватні парцеля-займища, щоб можна було говорити про мідне, довготривале користування землею. На нашу думку, супільній лад у давніх германців був порівнюючи архаїчніший. Адже Фр. Енгельс каже про давніх германців, що вони тільки що (*soeben*) піднялися з середнього на вищий ступінь варварства, що вони перебували на початку вищого ступеня варварства, не на кінці. „Die Deutschen in ihrer Wäldern“, германці в їхніх лісах, — каже Фр. Енгельс. „Urwald, Oedland, Wildnis“, — так визначає „землю“ давніх германців Енгельс; ані степ, ані лісостеп, а ліс, праліс, пуща.

Історичні джерела, не тільки Цезар, але навіть Тацит — і саме 26 розділ „Германії“ свід-

¹⁾ А. Д. Удальцов, Р. с. у др. г., ізв. ГАЙМК, в. 107, с. 19.

²⁾ Там же, с. 18. ³⁾ Там же, с. 18.

⁴⁾ Там же, с. 18. ⁵⁾ Там же, с. 19.

⁶⁾ Там же, с. 18—19. ⁷⁾ Там же, с. 19.

⁸⁾ Там же, с. 22. ⁹⁾ Там же, с. 19.

чать про початкові, а не про кінцеві етапи вищого ступеня варварства. Почнёмо з того, що фраза Таціта в G. 26 „*agri occupantur pro numero cultorum ab universis*“ — „необроблена земля займається відповідно до числа працівників усіма разом“ — не дав прямих, безпосередніх вказівок на те, що в давніх германців часів Таціта „кожне село (*vicus*) володіло своєю окремою земельною територією“ (с. 20). Таціт в G. 25 нічого не каже про село й селян, про *vicus* та *vici*; він каже, що необроблену землю займають (*occupantur*), але він нічого не каже, хто вони, ці *cultores*: не каже, що ді *cultores* same *vici*. Так само нічого в тексті Таціта, в G. 26 не говориться про „володіння“ ані про приватне, ані про громадське, сільське. У виразі Таціта „*agri occupantur*“ — необроблена земля займається — ще немав нікої вказівки на власність або володіння. Якби Таціт хотів означити відношення власності, він сказав би *possidentur* або вжив якогось іншого слова. *Occupantur* не *possidentur*. *Agri occupati* — це займиша і до того ж, як побачимо зараз, дуже короткотермінові.

Слови „*agri occupantur*“ указують не на стабільне становище, а на процес виробництва, на працю, на займання; саме ж процес займання визначає відношення *cultores i agri*. Через *occupantur*, обертаючи *agri* в *arva*, необроблену землю в (оброблену¹), вони стають на певний термін у певне виробниче відношення до даної земельної ділянки. При чому це відношення не є тривале; землекористування обмежено часом, і до того ж туже коротким: одним виробничим сезоном, як про це в G. 26 двічі каже Таціт: „*arva per annos mutant* “ta, sola terrae seges imperatur“ („посіви змінюють щорічно“; „єдиних живі вимагають від землі“). Отже „займиша“ в давніх германців — „однорічні“. Це все одно, якби Таціт сказав: „хліборобство в давніх германців новинне“, „германці хлібороблять на новинах“²).

Саме такий переклад, таке тлумачення тексту Таціта G. 26 надав Фр. Енгельс: „*Micde* в Таціта про зміну обробленої землі слід, — пише Фр. Енгельс, — розуміти тоді насправді в агрономічному сенсі: громади щороку (*jedes Jahr*) іншу ділянку обертали на ріллю (*umgeackert habe*), а ріллю попереднього року лішали або лежати під паром (перелогом — *brach liegen*), або давали зовсім зарості (*verwildern* — здичавіти)“. „Великі родинні громади займали (*nahmen* — брали), відповідну ділянку для обробки (*eine entsprechende Landstrecke unter Bebauung*

nahmen) і околишною пущею (*Oedland*), користувалися з сусідами як спільною маркою“³.

Отже Енгельс, як бачимо, тут каже як про однорічне, тобто сезонно-обмежене, негривале користування посівною ділянкою, так і про те, що ділянки займають: „*nahmen eine Landstrecke*“; Енгельс дав буквальний переклад *agri occupantur*. Горкається тут Фр. Енгельс також і питання про два способи користування пушщею: „переліг — посів — переліг“ і „ліс — посів — ліс“, про взаємовідношення між, скажемо так, переліжною і підсічною системами.

Думка, що Гадіт в G. 26 мав на оції переліжну систему, досить поширенна. Її дотримується і А. Д. Удальцов. Однак, на нашу думку, припустити, що з часів Таціта в германців уже панувала переліжна система, це пересувати стадіально вперед та суперильно-виробничі процеси, що, як на той час, тільки розвивалися, але ще не панували. Як пише Фр. Енгельс, завдання „*die Urbarmachung der ausgedehnterer Waldstrecken*“ в завдання, що здійснюється на вищому ступені варварства. Давні ж германці не тільки не переступили через вищий ступінь варварства, але вони, як підкresлює Фр. Енгельс, стояли ще на початку вищого ступеня варварства, тільки що (*soeben*) переступили межу, яка відокремлює середній ступінь варварства від вищого. Тим то завдання *die Urbarmachung der ausgedehnterer Waldstrecken* (розчистки ширших лісових ділянок) було ще не розв'язаним завданням, але завданням, яке з допомогою залізної сокира, вогню та колективної праді ще належало здійснити. „*Die Deutschen in ihren Wäldern*“, — каже Фр. Енгельс про давніх германців. Для того, щоб кинута новина опереднього року могла лежати перелогом (*brach liegen*) і не обернутися в ліс, пушчу (*Wildnis*), зарости травою тільки, а не деревами, — для цього треба було, щоб були історично здійсненні дві умови: щоб процес розчистки ширших лісових смуг був уже вивершений, тобто щоб кинута новина не була оточена довкола прадісом, а також щоб термін, на який закидалася дана ділянка, був скорочений з 40—50 і більше років на термін далекорітні. Це все дає нам підстави висловити припущення, що часи Таціта — це часи, коли переліжна система була ще в процесі становлення. Саме та перекладає відповідне місце Фр. Енгельс. Ми наводимо слова Енгельса, находимо їх ще раз: „*Micde* в Таціта, — пише Фр. Енгельс, — про зміну обробленої землі слід розуміти в агрономічному сенсі: громада щороку (*jedes Jahr*) обробляла іншу ділянку;

¹) Залишки мови родового суспільства зберегли нам значення, які можна розкрити за допомогою палеонтологічного аналізу: так, нім. *Land*, д.-болг. *ладо*, укр. *і рос. ядо* означають одночасно: берег, високе сухе місце, що поросло лісом, і разом: місце, розчищене від лісу, випланене і засіяне; одночасно „*Wildnis-Acker*“. Слово *ядо* діє з'єднання з нашого погляду про тилежних значень, з'єднання, яке відповідає особливості вибічних процесів того часу, коли ліс розчищався і розчищена ділянка минулого року залишалася.

²) Таціт в G. 26 каже, що „*agri occupantur ab universis*“ — займаються відповідно до числа працівників усіма разом. Ми розглядаємо це свідчення Таціта, як вказівку на колективний процес займання, як вказівку на те, що в германців хліборобство (саме займання необробленої землі) було колективним; проте Таціт нічого не каже, яким саме колективним воно було. Тільки сполучаючи G. 26 Таціта та повідомлення Цезаря про „*gentes et cognationes hominum, qui una coegerunt*“, ми зможемо сказати, що це було колективно-родове хліборобство.

³) U. d. F., S. 134.

ділянку попереднього року кидала лежати під паром (*brach liegen*) або зовсім давала їм варості (*verwildern — здичавіти*)¹⁾. Отже Фр. Енгельс припускає існування для часів Таціта як такого ходу процесу: ліс — посів — ліс (*Wildnis — Acker — Wildnis*); так і процесу: переліг — посів — переліг, що цілком відповідає становищу речей: переходу від підсіки до перелогу. Тому замість казати про панування переліжної системи в германців за часів Таціта, чи не краще було б казати про становлення переліжної системи? — питання, яке, розуміється, ще підлягає додатковому обговоренню.

А. Д. Уdal'цов стверджує, що в германців уже існували більші хліборобські господарства (с. 20). Однак, здається, і в даному разі чи не маємо ми тут справи з переоцінкою стадіального розвитку давніх германців. Адже Фр. Енгельс каже, що „хліборобство на ширших ділянках“ є здобуток вивершення вищого ступеня варварства²⁾). До того ж і Цезар цілком певно свідчить, що розміри земельних ділянок у германців були незначні: „ne latos fine parare studeant“. Це цінне свідчення Цезар доповнює ще важливішим, що дужчі (*potentiores*) не відбирали ділянок у нижчих: „дужчі не прагнуть виганяти слабіших з їх ділянок“. Цезар свідчить, що у давніх германців були і *potentiores*, і *humiliores*, але він таксово свідчить, що не земля, не possessio була підвадиною, що зумовлювалася протилежністю *potentiores* і *humiliores*.

Розміри розчищуваної новини в лісі залежать від числа працівників — саме такий сенс мають слова Таціта, що поля займаються рго *pumero cultorum*. Розміри „чищоби“ залежать від числа працівників. Що більше число працівників, то більше буде зроблене займище. Слова Цезаря про *gentes et cognationes hominum qui una coierunt*, (що сходяться разом) цілком зрозумілі. Таціта пояснює Цезар. Родовичі ходяться разом (*una*), щоб розчищати, займати (*occupare*), робити займище.

„Occupantur“ і „partiuntur“ слід відрізняти як два моменти, що зумовлюються взаємно і йдуть один за одним у послідовній зміні виробничих процесів. Спочатку відповідно до кількості наявних чоловіків-родичів — про *pumero cultorum* — займається, робиться займище, а потім це займище ділиться. Але якщо займище займають відповідно до числа працівників, які беруть участь у праці, то ділять відповідно до гідності — *secundum dignationem*. У моменті займання грав роль число — чим більше число, тим більше буде зроблене займище; у моменті поділу виступав новий інший чинник — „гідність“. Среди них („отдельных коммун“), несомненно выделялась большая семья деревенских старшин, получившая по своему положению в деревне (*secundum dignaticem*) большую площадь, обрабатываемую рабами³⁾). У кожному роді вже утворилася шляхетна родина (*die Bildung einer Adelsfamilie in jeder Gens*, Фр. Енгельс, S. 136). Така родина відповідно до гідності одержувала з спільно розчищеного всім родом займища більший наділ. А. Д. Уdal'цов, кажучи це, має ціл-

кови у роздію; але хто обробляє цей наділ, хто сіє, боронує, жив? А. Д. Уdal'цов, як ми бачимо з наведеного місця, висловлює думку, що великі родинні громади нобілів не обробляли самі своїх наділів, але це робили раби, що належали цій родині. Енгельс стверджує, що на вищому ступені варварства „раби перестають бути простими поміщиками, їхдесятками женоють на поле і в майстерні“⁴⁾). Тому, оскільки давні германці, за Енгельсом, тільки що (soeben) піднялися в середнього на вищий ступінь варварства, доводиться поставити питання, чи погнали в германців рабів уже на поля, чи ще ні, інакше кажучи, чи вже почали раби відбувати в германців панщину на панській землі, чи ві, а тим самим — чи зник у давніх германців статевоїковий поділ праці, що поклав дав „пікування над посівом“ на жіночі? Фр. Енгельс на це питання відповідає, посилаючись на Таціта. За Тацітом, раби давали „данину“ панам, але вони не працювали на „панщині“. „Tacitus, — занотовує Енгельс, — bestimmt eiklärt: die Sklaven leisteten nur Abgaben, aber keine Fronarbeit“⁵⁾. „Панщина“ (Fronarbeit), не лягла ще на рабів. Хто ж тоді сіє, боронує і жив? Про це каже Таціт і каже двічі. Якщо в Герм. 25 Таціт каже не цілком виразно: „cetera domus officia ихог ac liberi exequuntur“ — інші обов'язки по дому виконують дружина та діти, то в Герм. 15 він розкриває сенс слів „cetera domus officia“ і уточнює, що він розуміє під „іншими домовими обов'язками“: „delegata domus et penatium et agrorum cura feminis, senibusque et infirmisimo cuique ex familia“: на жінках лежить cura agrorum, cura penatium, cura domus. Є жіноча праця і в чоловічі праці. У германців часів Цезаря — Таціта жіноча праця (сівба, боронування, жнива) ще не зробилася працею, яка лягла б на рабів. У германців уже є раби; пан може раба продати, вбити, закувати в кайдани, але раб робитиме свою чоловічу працю і не робитиме жіночої, хоч він і є раб.

А. Д. Уdal'цов не наводить у своїй статті цих двох місць із Таціта, тим часом вони остаточно розв'язують питання Рубка й випалювання, праця сокирою, займання в справах чоловіків; уся інша праця — cura agrorum у спеціальному розумінні цього слова — в справах жінок, підлітків і дідів. Повідомлення Таціта в G. 15 надто категоричне, щоб у нас могли виникати будьякі сумніви: і в господарстві нобілів, і в господарствах плебесів cura agrorum — справа жінок, дідів і підлітків; більше того: місце в G. 15 саме й стосується насамперед тих германців, які проводять час, з погляду римлянина, nihil agens, тобто нобілів, що саме, певно, й мають рабів; і однак у них же cura agrorum — справа жінок. „Quotiens bella non ineunt, multum venatibus, plus per otium transigunt, dediti somno ciboque, fortissimus quisque ac bellicosissimus nihil agens, delegata domus et penatium et agrorum cura feminis senibusque et infirmisimo cuique ex familia, ipsi hebent...“

Буржуазні вчені, стверджуючи, що в давніх германців існувала приватна земельна власність,

¹⁾ U. d. F., S. 157.

²⁾ А. Д. Уdal'цов, Р. с. у др. г., Изв. ГАИМК, в. 107, с. 19.

³⁾ U. d. F., S. 158. ⁴⁾ U. d. F., S. 131.

стверджують також і те, що залежність раба від пана базувалася на тому, що земля, яку одержував раб, належала панові. Dominus terrae, мовляв, був dominus servi саме як dominus terraes. Проти цього погляду повстас А. Д. Удальцов. Він пише: „Сторонники существования частной собственности на землю утверждают, что подобный порядок возможен только при наличии такой собственности: раб получает от господина (dominus) определенный участок земли и несет с такого надела оброк; очевидно, господин раба (dominus servi) является вместе с тем и господином, собственником земли (dominus terraes)¹⁾. Заперечуючи, що раб в тому раб, що dominus terraes е dominus servi, заперечуючи, що земельна власність є база, яка зумовлювала залежність раба від пана, А. Д. Удальцов приймає, що раб певний земельний наділ здобував від пана способом окремого займання землі поза сільською громадською землею. На думку А. Д. Удальцова, таке положення, що раб одержує від пана ділянку землі, можливе не тільки при наявності приватної власності на землю. Посилаючись на порівняльно-етнографічний матеріал, властивий суспільствам з родовим ладом, А. Д. Удальцов припускає, що поруч з „міцнім тривалим землекористуванням, домових комун“ існував ще спосіб „заимочного“ приватного землекористування поза тією сільсько-громадською землею, яка підлягала спільним переділам між усіма членами громади. Займища, напаки, припускає А. Д. Удальцов, находилися в індивідуальному користуванні окремих членів села²⁾. Villae — це, за А. Д. Удальцовым, „заимки“; при чому „заимки“ робилися, на його думку, заможнішими членами, ватажками, старшинами „племени, родових групп или деревень“, що були власниками рабів (с. 20)³⁾.

Более богатые, более знатные семьи родоплеменных и деревенских вождей и старейшин, владевшие большими стадами скота и рабами, имели возможность использовать большее количество общинной земли, особенно из числа необработанных еще земельных запасов, которых было еще много (arva per annos mutant et superest ager). Таким образом могли возникать на общинных землях отдельные займы и хутора (aedi-ficia), иногда истоящие усадьбы (villae)⁴⁾. Становище, на яке вказує А. Д. Удальцов, що міцні велики родини, не задоволяючись надлом, одержаними ними в спільноті сільсько-громадської землі, розчищають ще переделу в лісі,

таке становище існує, але трапляється воно на пізніх стадіях розвитку сільської громади. Для часів Цезаря — Таціта такі випадки на нашу думку, не могли бути властиві. Характерною особливістю хліборобства доби родового суспільства є те, що розміри земельних ділянок у нобілів майже не відрізняються від розмірів земельних ділянок у господарствах „humiliores“.

А. Д. Удальцов пише: „Особое место занимает накопление сокровищ, в первую очередь денежных богатств. Тацит говорит уже о locupletissimi, которые отличаются от остальных одежд и украшениями⁵⁾. Однак тут слід зазначити, що „земля“ і „гропі“ ще не були основою, яка зумовлювала соціальну диференціацію в давніх германців за часів Цезаря — Таціта; значення мала власність на товари, в тім числі й худобу, на людський товар — рабів, але не земля і не гропі. Іхнє багатство, — пише Фр Енгельс про давніх германців, — полягало в худобі... Гропі були рідкі і мало вживані. Золота і срібла вони не обробляли і не поважали⁶⁾. За Енгельсом, грошове багатство є властивістю, як і земельне, „епохи цивілізації, а не варварства“. „Пан-рабовласник“, маючи рабів, одержуючи від раба modum frumenti, мав більше хліба не тому, що він мав більше землі, а тому, що він мав більше рабів.

Рабство, взаємні між землевласником і рабом за доби варварства, зокрема на середньому ступені варварства та на початкових етапах цього ступеня варварства, різко відрізняються від становища рабів у рабовласницькому суспільстві. У давніх германців уже були раби і рабовласники, експлуататори і експлуатовані, але їх становище, їх взаємовідносини були зовсім інші, як в Римі або Греції. „Здесь (у давніх германців), — пише А. Д. Удальцов, — намечались уже зачатки класових отищений, зіячтви нового економіческого уклада, рабовладельческих отищений⁷⁾. Зазначивши відповідно до відомостей Таціта, що в давніх германців „зачатками класових“ були „возникающие рабовладельцы и рабы“, що перші покиць зародкові антагонізми були антагонізми між панами і рабами, А. Д. Удальцов до цього додав одно важливе зауваження, що „К этому присоединяется вновь возникающий антагонизм между новым, классовым общественным укладом, возглавляемым рабовладельческой и скотовладельческой аристократией, облягающей пока в форму кровно-родственных отищений, и старым, родовым укладом бесклассового общества.

¹⁾ А. Д. Удальцов, Р. с. у др. г., Изв. ГАИМК, в. 107, с. 20.

²⁾ Там же, с. 20.

³⁾ А. Д. Удальцов посилається на Таціта (Hist. III, 57): villa, arva, vicis в убів. Згадує про agros villasque (Hist. V, 23) ватажка батавського повстання Швіліса. Відповідно до цього тексту Цезаря про крайну сугамбрів, де він „vicis aedificiisque incensis frumentisque succisis se in fines ubiorum reserpit“ (B. G. IV, 19). А. Д. Удальцов тлумачить, сприймаючи згадку про aedificiis, як вказівку на наявність „поодиноких хуторів, розкиданих на окремих займищах“ (с. 19). На нашу думку, до поселень — літніх жител на однорічних новинах ніяк не можна прокладати терміна „хутир“.

⁴⁾ А. Д. Удальцов, Р. с. у др. г. Изв. ГАИМК, в. 107, с. 22.

⁵⁾ Там же, с. 21. Це характерно, що локуплетів відрізняє „одяг“ та „прикраси“. — Тацит, гадаємо, каже саме їй про те, що було ознакою „багатства“ на „середньому ступені варварства“ (див. у Енгельса).

⁶⁾ У. д. F., S. 135. ⁷⁾ А. Д. Удальцов, Р. с. у др. г., Изв. ГАИМК, в. 107, с. 22.

Намечалось начало будущей борьбы двух укладов — бесклассового и классового¹⁾. Развиток эксплуатации за доби варварства — і це влучно відзначив А. Д. Удальцов — ішов не тільки лінією розвитку експлуатації рабовласниками рабів, але й лінією розвитку експлуатації рабовласницько-скотарською аристократією праці родовічів.

Буржуазні дослідники звичайно — чи торкається ця справа освітлення становища в давніх германців рабів, чи питання про характер племінної влади, власності на землю, стадіальних ознак появлення тощо — застосовують взаємини, властиві феодальному суспільству, до характеристики суспільних взаємовідносин виробництва у давніх германців, цілком порушуючи, ламаючи стадіальну перспективу. Грубою антисторичною помилкою в переносити на давніх германців, на початкові етапи вищого ступеня варварства взаємини, спосіб експлуатації, властиві рабовласницькому і феодальному суспільствам. Супроти цих тенденцій, властивих буржуазній науці, повстас різко А. Д. Удальцов. „Однако, — зазначав А. Д. Удальцов, — самий строй давніх германцев отнюдь не був еще феодальним и классовым. Мы должны решительно протестовать против попыток переносить категории классового общества, как, напр., классы, частная собственность, поместье и т. д., как это делают Допш, Петрушевский и Еусыхин, и на днівне-германское общество²⁾. „Рабовладение было здесь лишь необходимой стадией для будущего возникновения феодализма³⁾.

Витримуючи стадіальні співвідношення елементів окремих соціально-економічних укладів, викладає А. Д. Удальцов і питання про *principes*. „Что такое те nobiles, maiores нату, о которых говорят Цезарь и Тацит? При наличии родового строя это могут быть лишь представители родовой аристократии, образовавшейся в условиях патриархальной стадии его развития и начала зарождения имущественной дифференциации⁴⁾. Nobilitas у давніх германців є родова nobilitas. Фр. Енгельс підкреслює, що в давніх германців, „старшини (*principes, Vorsteher*) ще різко відрізнялися від воєнних ватажків (*duces*)“. Перших вибирали за ознакою спадкової приналежності до певної родини; „воєнних ватажків вибирали без уваги на походження, а тільки з уваги на мужність⁵⁾. Відповідно до цього, наявочими місце з Таціта, яке мав на оці і Фр. Енгельс, А. Д. Удальзов зауважує: „Из этого слова родовой знати и выбираются вожди (*principes*). Что здесь дело идет о знатном происхождении (ср. *maiores natu* у Цезара IV, 13), а не о военной доблести, которая, как думает Неусыхин, якобы придает германцу nobilitatem, — об этом Тацит говорит совершенно ясно: ге-

ges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt (королі они избирают в силу знатности, вождь в силу их доблести) (G. 7)⁶⁾. „Эта связь знатности с функциями вождей племени выражается и в том, что термины *nobiles* и *principes* почти однозначны, часто заменяют один другой. Это значит, что *nobiles* стоят во главе племенных подразделений (*principes regionum atque pagorum*), как и всего племени в целом (*rex, princeps civitatis*), а *principes* всегда в то же время являются и *nobiles*⁷⁾.

Однак в певна термінологічна незручність у тому, що А. Д. Удальцов обидва ці означення *princeps i dux*, які так виразно відокремлюю Фр. Енгельс, перекладає тим же самим словом „вождь“. Це спричиняється до певних неясностей — про кого йде мова в кожному окремому випадкові: про „воєнного вождя“ (*dux*) чи про „родового вождя“ (*princeps*), голову пануючої (*Adelsfamilie*) в роді родичі? *Princeps* у давніх германців є родовий *princeps*, *princeps* у роді, родовий старшина, старший, „дід“, як це зазначав й А. Д. Удальцов, „Стоящие во главе германских племен и их родовых подразделений *principes* — это племенные и родовые старшины, представители племенной и родовой знати. О какой-либо иного рода магистратуре (*magistratus*) в родовом обществе, очевидно, не может быть и речи⁸⁾. Значення „родового“ принцепса в племені і союзі племен визначається значенням і вагою того роду, до якого він належить. Рід, його розміри, становище, багатство даного роду супроти інших родів визначають значення „принцепса“ і роду в міжродових взаєминах всередині племені⁹⁾.

Про те, що становище „діда“ пов'язане з становищем роду, до якого належить цей „дід“ і який він репрезентує, так розповідає Тацит: „Чем больше родных, чем большее свойственников, тем почтеннее старость германца, quanto plus propinquorem, quanto maior ad finem numerus, tanto pretiosior senectus (G. 20)¹⁰⁾.

Фр. Енгельс каже про угворення шляхетної родини в кожному роді (*die Bildung einer Adelsfamilie in jeder Gens*). Це дуже чітка формула, що надзвичайно яскраво підкреслює стадіальну відмінність становища „аристократії“ в давніх германців на межі від середнього до вищого ступеня варварства: її родовий характер, її пов'язаність із родом, зумовленість становища *Adelsfamilie* і її *princeps*-а через становище роду.

Адже — і це дуже характерне — Фр. Енгельс каже про „знатну родину“ не в її відокремленості, а про „знатну родину в роді“. А. Д. Удальцов відзначає, відповідно до цього, як родовий характер, пов'язаність з родом окремих рабовласницько-скотарських „знатних“ ро-

¹⁾ А. Д. Удальцов, Р. с. у др. г., Изв. ГАИМС, в. 107, с. 22. ²⁾ Там же, с. 23.

³⁾ Там же, с. 23. ⁴⁾ Там же, с. 12. ⁵⁾ U. d. F., S. 136.

⁶⁾ А. Д. Удальцов, Р. с. у др. г., с. 13. ⁷⁾ Там же, с. 13.

⁸⁾ Організацію та ієрархію т. зв. „родово-племінної знаті“ А. Д. Удальцов уявляє так, що на чолі племені або союзу племен стояла „знатна більша сім'я“ — *stirps regia*, що давала *principes civitatis*. За ними йшла великородинна громада на чолі *pagi*, далі велика родина, що стояла на чолі родів (*gentes*), а потім села (*vicus*) (с. 14).

¹⁰⁾ Там же, с. 10.

дин, те, що вони ще не розірвали зв'язків з родом, так і те, що така Adelsfamilie була в роді і через рід, що її не можна брати поза родом, незалежно від роду. Межаїаждої „знатної“ сем'ї і соответствуючої родової групой должна была бытъ особая тесная связь. Не было „родової“ или „племенной“ знати „всобще“ — были знатные сем'и, стоящие во главе отдельных соответствующих им родовых групп¹⁾. „Совокупность этих сем'и, из которых каждая стоит во главе соответствующих подразделений племени, и составляет племенную аристократию²⁾. Значение пануючої родини (Adelsfamilie) было значением роду і значенням роду було значенням пануючої родини. Зрада родичів (propinquui) зумовлювала її загибель princeps-a³⁾.

Утворення „знатної родини“ в роді тягло за собою також і відповідні зміни в статево-кожих взаємовідносинах усередині роду, зміни у взаємовідносинах родових статево-кожих груп.

На чолі роду чи племени міг опинитися юнак з einer Adelsfamilie, саме через те, що він належав до останньої. Понятно постому, почemu знатность предков — иначе, принадлежность к соответствующей знатной семье — могла выдвигать в ранг princeps-a того или иного подразделения племени или всего племени в целом даже юношу. Понятна постому и тесная связь между nobilitas и magistratus — „должностью“ „принцепсом“⁴⁾. У викладі питання про походження королівської влади є діякі відміни в погляді Фр. Енгельса і в висвітленні питання А. Д. Удальцовим. Основна вихідна теза Фр. Енгельса — це: „Eine Einrichtung begünstigte das Aufkommen des Königtums; die Gefolgschaften“⁵⁾ „один звклад сприяв виникненню королівської влади — дружини“. Постановка питання про „das Aufkommen des Königtums“ — це, за Енгельсом, постановка питання про „die Gefolgschaften“. Дружина — вихідний пункт у досліді. Тим часом А. Д. Удальцов зосереджує свою увагу саме на війську союзу племен, а не на дружині. Королевская власть возникает обычно на основе военного командования военным союзом ряда племен, потому и опирается на военную организацию, на войско. Первоначально это — разноплеменное войско, пошедшее за удачливым вождем, впоследствии — при накоплении этим вождем больших богатств — постоянное войско, своего рода расширенная королевская дружина, противополагаемая уже всенародному ополчению. В мирное время такая „королевская“ власть, не опираясь на вызвавшее ее военное положение, сливается с остальными учреждениями родового строя, с которым она

стоит в тесной связи; ведь reges избираются из родоплеменной знати и возглавляют эту знать, тесно с нею связаны и от нее сильно зависят. „Королевская“ власть еще не выводит нас из рамок родового строя“⁶⁾.

Фр. Енгельс, спираючись на певні історичні свідчення Таціта, чітко відокремлює племенні відміни і, так би мовити, „приватні підприємства“ окремого ватажка, які він організовував на особисту відповідальність, метою яких є грабунок, загарбнення, придбання багатства, нова стадіальна мета („збагачення“), якої не було, не могло бути за давнього родового ладу. „Одна інституція, — пише Фр. Енгельс, — сприяла виникненню королівської влади — дружини. Уже в американських червоношкіріах ми бачили, як поруч з родовим ладом утворюються приватні об'єднання, щоб вести війну. Ці приватні об'єднання стали в германців уже постійними спілками. Воєнний ватажок, що зажив слави, збирав навколо себе юрбу юнаків, прагнучих здобичі, зобов'язаних йому особистою вірністю, як і він їм... Які слабкі не повинні були бути ці дружини, як слабкі справді вони не показуються, приміром, згодом у Одоакра в Італії, все таки вони стали зародком занепаду давньої народної волі і таку саму роль відіграли під час і після переселення народів. Бо, поперше, вони сприяли появі королівської влади; подруге, як зауважує Тацит, вони могли триматися тільки шляхом постійних воян та розбивацьких набігів; грабунок став метою. Якщо ватажкові дружини не було чого робити в найближчих околицях, вони шли з своїм загоном до інших народів, які вовчали і де можна було сподіватися на добру здобич⁷⁾.

У цьому відношенні характерною їлюстрацією тих зрушень і змін, які мають місце на вищому ступені варварства, можуть бути ті відомості, які подає про свіонів Тацит і які наводить у своїй статті А. Д. Удальцов. Розклад родового ладу у свіонів пішов далеко далі, як у інших германських племен. Тацит повідомляє про давніх германців, що в них кожен „вільний“ в разом з тим „озбройний“; зброя в привалежність усіх родовів. Зовсім інше ми бачим у свіонів. Королевская власть сосредоточує в своїх руках у свіонов все вооружені сили в лице королевських дружин, снабжая остаточное население оружием лишь во время войны“. Однак, додає А. Д. Удальцов, „У свіонов, у яких, по словам Тацита, „богатство в большом почете“ (est apud illos et opibus honor, G. 44) и которые „были сильны не только людьми и оружием, но и флотом“, самое это-

¹⁾ А. Д. Удальцов, Р. с. у др. г., Изв. ГАИМК, в. 107, с. 14.

²⁾ „Родовая знать, это совокупность больших сем'и, стоящих во главе родовых подразделений племени“ — там же, с. 13.

³⁾ Сегест, ватажок херусків, якого обложили прихильники Армінія, був в облозі з воєнними силами, що їх описує Тацит так: „Segestes magna cum propinquorum et clientium manu“. Арміній обіджає безпеку його прихильникам: liberis propinquisque (Annal., I, 58). А. Д. Удальцов припускає, що „Сегест стоїть, очевидно, во главе вооруженных сил определенных родовых подразделений племени херусков“ (с. 9). Здається, точніше було б сказати: військо Сегеста — це його propinquui et clientes. Гідно уваги також і те, що Арміній загинув через зраду своїх власних родовів — propinquui: „dole propinquorum cecidit“ (Annal. II, 88).

⁴⁾ Удальцов, Р. с. у др. г., с. 14. ⁵⁾ U. d. F., S. 137.

⁶⁾ Удальцов, Р. с. у др. г., с. 21. ⁷⁾ U. d. F., S. 137.

оружие находилось под замком, по сообщению того же Тацита". „Такое выделение из племени королевской власти и противопоставление ею себя всему племени, мы наблюдаем здесь все же в зародыше" ¹⁾.

Мы не можем тут докладнее спинаться на наведеном материала. Взяточимо тольки, что відомості про свіонів, подані в Таціта, освітлюють той стадіальний етап, коли тих як dux-princeps починає давати дружинникові коня і зброю, етап, коли тих як dux-princeps є разом з тим величним скотарем, власником табу-

нів, власником ковальських майстерень, коли він організовував велике рабовласницько-скотарсько-ремісниче господарство ²⁾.

Ми не спинилися на багатьох питаннях, зачеплених у стислій, конспективно викладеній, але змістовній статті А. Д. Удальцова. А. Д. Удальцов повідомляє, що наведена стаття є по-передня публікація з більшої розвідки, яку він готовує про родовий лад у давніх германців. Бажано було б, щоб ця розвідка з'явилася в найближчому часі.

B. Петров.

М. А. МЕНЗБИР, ОЧЕРК ИСТОРИИ ФАУНЫ ЕВРОПЕЙСКОЙ ЧАСТИ СССР (ОТ НАЧАЛА ТРЕТИЧНОЙ ЭРЫ)

Биомедгиз, 1934, Москва — Ленинград, с. 1—224. рис. 32, карт. 12.

Автор дав спочатку огляд сучасної фауни європейської частини СРСР, розглядаючи її за окремими зоо-географічними провінціями і підпровінціями. Далі йдуть нариси розвитку фауни і флори за третинного і четвертинного періодів.

У нарисі четвертинного періоду є розділи: „Стоянки палеолітичної людини”, і „Геологічні епохи й періоди культурного розвитку людини”. Ми розглянемо тут детальніше тольки ці розділи й загальні погляди автора на льодовикові події і умови життя тодішньої людини.

Свого часу автор був моногляціалістом, потім зайняв „середню” позицію між полігляціалізмом і моногляціалізмом (див. його роботу „Великий ледниковий період Європи”, 1923); в цій же роботі, що ми реферуємо, — він, з одного боку, значно подавав в бік полігляціалізму, визнаючи, наприклад, дві міжльодовикові епохи і подаючи карти вюрмського зледеніння без ніяких застережень, з другого боку, він визначає, що „про теплій міжльодовиковий період можна говорити, розуміючись під ним лише час, який починається з періоду найбільшого зменшення льодовика” (с. 151).

Отже, в питаннях про зледеніння автор стоять на половинчастих позиціях, еклектично поєднуючи різні погляди, а тому розділи про льодовикові події і узагальнення про розвиток фауни значно втрачають свою ціну. Однак автор, як видатний зоолог, подав ряд окремих важливих міркувань і даних про представників четвертинної фауни. Так наприклад, він визначає, що „волосяний покрив мамута і сибірського носорога не може служити доказом суверності клімату льодовикових епох” (с. 150).

У розділі „Кладовище четвертинних ссавців на Р. Воді” автор говорить: „можливо, звичайно, що людина живала для своїх цілів тварин, що гинули не від її руки; ще більше можливо, що для вироблення знарядь вона користувалася костями тварин, які загинули ще раніше, до нього”. Коли ці тварини жили під час енергійного відступання льодовика, що

зілком імовірно, то вони могли гинути від прориву природних гребель, що загачували в різних місцях льодовикові води. Місцеві умови могли сприяти накупченню трупів на одній ділянці” (с. 178).

У розділі „Стоянки палеолітичної людини” автор дав дуже мало свого матеріалу і визначає, що цього питання він торкається побіжно. Свій погляд на причини появи стоянок автор формулює так: „Можливо, що тоді як у волзькій стоянці палеолітичної людини принаджував до статок ссавців, — неолітичну, знайому з ганчарською умілістю і почасти хліборобством, могли принадати достаток риби в річці, родючість ґрунту, присутність у степах небезпечних, але корисних копитних і т. п.” (с. 180).

Тут автор проявляє яскравий біологічний підхід до супільних явищ. В розділі „Геологічні епохи й періоди культурного розвитку людини” автор теж не дав майже ніякого матеріалу (увесь розділ — 2 сторінки). Заслуговує уваги твердження автора про те, що утворення чорноземі і руського чорноземного степу припадає на час, віддалений від нас на 15—10 тисяч років. Утворення основних порід, на яких сформувався чорнозем, автор приймає за Докучаєвим, тобто визнає водне їх походження. Степова рослинність, за автором, з'явилася слідом за осушеннем місцевості. Сам же чорнозем має неоднаковий вік. Загалом автор не дає певних висновків щодо зачеплених у книзі питань. Таким чином, його робота може бути корисна фактичною частиною тольки для фахівця, який добре обізнаний з усім суперечливим матеріалом, який у ній наведений.

Зовні книга видана чепурно, але відредагована неохайно. Як зазначено в передмові, через тяжку хворобу автора комплектування книги зробила група його учнів — тому вину за безліч помилок і ляпесусів та за механічне поєднання різних статей автора треба покласти на редакцію.

I. Підоплічка.

¹⁾ А. Д. Удальцов, Р. с. у др. г., Изв. ГАИМК, в. 107, с. 26.

²⁾ Дані літопису дають нам відповідні відомості, що стосуються Київської Русі, відомості, які, на жаль, досі ще не були ані зібрані докупи, ані відповідно проаналізовані.

НОВА ЗАКОРДОННА ЛІТЕРАТУРА З ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

E.OCTOBON, LE MÉSOLITHIQUE. ESSAI DE CLASSIFICATION CHRONOLOGIQUE

XV-e Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistorique.
IV-e Session de l'Institut International d'Anthropologie, Portugal 21—30 septembre 1930. Extrait.

Автор не лише додержується старої буржуазної класифікації „передісторії”, але й намагається удосконалити її; він вважає, що, встановлюючи відносину дату нового знахідця, треба вивляти в ньому типові особливості визначених „культур”, а потім доповнювати характеристику однією чи двома рисами, що характеризують відношення між місцевою і „класичною” індустрією.

Щодо мезоліту, то автор пропонує встановити 9 груп, які охопили б усі відомі вияви мезолітичних стоянок. Перші 5 груп відносяться до раннього мезоліту, шоста група — перехідна: починаючи з неї, всі пізніші групи знаходиць

можна відносити також до нижнього неоліту; проте автор їх заличує до верхнього мезоліту, зважаючи на властиві їм особливості, характерні для мезолітичних знахідок.

Автор передічує і критикує всі дотеперішні спроби періодизації, що пропонували такі вчені, як Мортільє, Рюто, Буль, Гю, Вога та інші для класифікації речових пам'яток, які Октобон пропонує віднести до мезоліту. Свою класифікацію автор буде на підставі найновіших відкритті у Франції та суміжних країнах. Особливоого значення при тому автор надає знахідкам у Советер. В остаточному вигляді схема Октобона має такий зміст:

Мезоліт нижній	Азільєн. Індустрія дрібного кременю. Советер'єн. Кьюкенмединги.	Фації: Оріньякська, Мадленська, Азільська.
	Тарденуазьєн I.	Фації: Португальська, Бретанська.
Мезоліт середній	Тарденуазьєн II.	Фації: Монтебані, Тарденуа, Фуайє I, Мартіне.
	Кампіньєн I.	Фації: Гард, Фуайє II, Мартіне, Кюзуль.
Мезоліт верхній	Тарденуазьєн III.	Фації: Шампіла, Фленюзьєн, Оледоньєн, Жільєн.
	Кампіньєн II.	Фації: Війль, Тейль, Фуайє III, Мартіне.

Верхній мезоліт може бути вихідним пунктом давнього неоліту.

Автор вважає за можливе прирівняти його до робенгаузьєна і кампіньєна.

Схема, як бачимо, вузько формалістична; вона охоплює порівнюючи невелику територію і має, очевидно, вузьке місцеве значення.

H. Кордиш.

E. OCTOBON, LA QUESTION TARDENOISIENNE. OBSERVATION SUR LES INDUSTRIES A MICROLITHES LE TARDENCISIEN DU TARDFNOIS ET LE TARDENOISIEN FRANÇAIS

Extrait du Bulletin de la Société Préhistorique Française, № 3, Mars, 1933.

Робота надзвичайно характерна для сучасної буржуазної археології.

Автор проводить думку, що „індустрія” тарденуазьєна не в ізольовані. Вона пов’язана з попередніми і наступними „культурами”. Виникла вона, на думку автора, не в Тарденуа і не в Себілі: вона мала, мабуть, кілька центрів розлитку, яких ми ще не знаємо.

Тарденуазьєн з Тарденуа, за Октобоном, є в стадії еволюції однієї з тих „індустрій” геометричників мікролітів, які, як гадає автор, мають можливо, більше значення, ніж солюtre та мадлен разом. Можливо, що ця індустрія

ніде не народилася, а набула своїх характерних рис у процесі довготривалої міграції, що й привела її в ту місцевість, від якої вона прибрала свою назву. Звідкіля вона з’явилася в Тарденуа — невідомо.

Далі автор говорить: 1) про недостатню обізначеність із тарденуазьєном у зв’язку з малою кількістю відкритих стадій з геометричними мікролітами; 2) про неможливість пов’язати французький тарденуазьєн з попередніми „культурами”; 3) про неможливість в достатньою повнотою простежити переміщення тарденуазьєна.

Все ж таки автор робить висновок, що тарденуазьєн — „культура“ чужоземна, занесена до Франції народом, про який нам нічого невідомо. Тарденуазьєн з Тарденуа і по всій Франції характеризується не лише мікролітичним знаряддям: нові дослідження матеріалу, зібраного в окрузі Суассон і особливо в Монтебані, доводять, що в Тарденуа, як і скрізь у Франції, тарденуазьєн має риси і палеоліту, і неоліту. (Приміром, „індустрію“ в Монтебані автор розподіляє на три групи: 1) „індустрія“ геоме-

тричного знаряддя, 2) „індустрія“ наконечників до стріл, шліфованих сокир та зернотерок і 3) мішана „індустрія“.

Кремінне знаряддя геометричних форм дуже рідко зустрічається на тарденуазьєнських стадіях і ледве досягає 15—20% всіх знахідок.

Розглянута робота наочно показує безсилля західно-европейської буржуазної археології розібратися в масі призбираного фактичного матеріалу.

H. Кордиш.

E. OCTOBON, DOCUMENTS POUR SERVIR À L'ÉTUDE DU NÉOLITHIQUE. LE PRÉ CAMPIGNIEN OU CAMPIGNIEN I. STATION PRÉ CAMPIGNIENNE DE CHAMPLAT, HAMEAU DE BOUJACOURT (Aisne).

Extrait du Bulletin de la Société Préhistorique Française, № 3, 1931

Автор описує географічне й топографічне положення відкритої 1912 р. пре-кампіньєнської стоянки Шампла, дас загальні відомості про неї й характеризує знайдені там речові матеріали.

Шампла, на думку автора, — це не майстерня, а стоянка, про що говорить велика кількість уживаних і розбитих речей, а також багато цілком закінченого знаряддя, що було в довгочасному вжитку. Ніяких слідів посуду на стоянці не знайдено. Автор дас детальний перелік і опис усіх форм знаряддя в Шампле. На підставі цього матеріалу він робить висновки, що „індустрія“ в Шампле схожа з кампіньєнською,

але в Шампле немає ні знаряддя в шліфованим лезом, ні посуду. Речовий інвентар тут бідніший. Знаряддя зроблене з грубих кремінних відщепків. Виробів з пластинок немає, але їх замінюють широко вживані дрібні пластинчасті відщепки.

Все знаряддя грубо оббиті і не має тонкої ретуші; проте, майстерність оббивки цілком залишає ретуш. Немає залишків посуду, жодного вістря на стрілі з ніжкою і крилами. Найчисленніше знаряддя це — ріс-и, грубі транше, рубила, грубі струги. Дуже мало трохи листів про-колок, а різців і зернотерок немає зовсім.

H. Кордиш.

В. МІКОВ, ПРЕДІСТОРИЧЕСКИ СЕЛИЩА И НАХОДКИ ВЪ БЪЛГАРИЯ

Софія, 1933, с. 183, 118 рисун. у тексті + 1 карта.

Книга В. Мікова, видана Народним археологічним музеєм, входить до серії „Матеріали за археологіческа карта на България“, кн. VII. Це визначило й характер книги. В ній зареєстровані всі селища й окремі та колективні знахідки в межах Болгарії, що відносяться до докласового суспільства (палеоліту, неоліту, бронзи, заліза). Матеріал поділений на розділи за епохами і видами археологічних пам'яток, при чому в кожному розділі селища і знахідки розміщені в алфавітному порядку географічної номенклатури.

До кожного розділу дано невелику передмову, де коротко охарактеризована епоха і основні пам'ятки її на території Болгарії. Кожне селище і знахідка документовані посиланням на літературні чи музейні джерела. В коротких анотаціях до знахідок подається перелік типових чи особливо інтересних речей та фактів. Відомості про окремі місцевості, що не були ще описані в літературі чи взагалі з різних причин залишилися мало відомими, крім того, що їх ілюстровані фотографіями, рисунками та планами. Наприкінці книги подано реєстр літератури, а також покажчик авторів і географічних назв.

З книги В. Мікова довідуюємося, що в Болгарії відомо лише 6 дородових печерних стоянок, які відносяться до т.зв. верхнього палеоліту (оріньяк). Автор подає відомості про фауну

стоянок, вказуючи, що найбільше знайдено останків пещерного ведмедя (*Ursus spelaeus*) — в печерах Моровиця, Тополя, Темна Дупка, Миризлівка, Голіматка печера; останки гігантського нутеля (*Nyctea spelaea*) знайдені в невеликому числі в Миризлівці та Голіматі печері; кістки мамута (*Elephas primigenius*) знайдені в Темній Дупці, коня (*Equus caballus fossilis*) — в Темній Дупці, Тонювій печері, Миризлівці; кістки тура (*Bos primigenius*) — в Тонювій печері, носорога (*Rhinoceros sp.*) — в Темній Дупці, оленя (*Cervus sp.*) — в Темній Дупці, північного оленя (*Cervus tarandus*) — в Тонювій печері і козерога (*Capra aegagrus*) — в Темній Дупці.

Дородові стоянки Болгарії ще мало вивчені і потребують додаткового дослідження.

Селища та знахідки часів родового ладу представлені в Болгарії без порівняння багатше. Автор зареєстрував 28 печер, що дають неолітичні матеріали, 154 відкритих неолітических селищ, 221 „селіщну могилу“ і 38 окремих знахідок мідних речей. Особливий інтерес викликають „селіщні могили“, що трапляються на території Болгарії, Румунії, Фессалії і Македонії по долинах, на узбережжях річок та боліт. Постали вони в наслідок довгочасного проживання на одному місці давніх родових громад, що залишали по собі різну виробничу і кухонну покідь (черепки посуду, знаряддя, вугілля, попіл, кістки тощо), яка поволі скупчу-

валась й утворила цілі горби. В цих горбах трапляється різноманітний інвентар. Звертають увагу знахідки мальованого посуду, глиняних і кістяних людських статуеток, рогових і мідних мотик, а також кам'яних зернотерок. Варто відзначити зернотерку з селищної могили Коджа-Дермен поблизу Шумен. Інтересна вона тим, що вона вмазана в глину і обведена з трьох боків нейисоким глиняним же таки бортиком, що допомагав, очевидно, зберігати муку від розсипання. Із знахідок в неолітичних печерах та відкритих селищах варти уваги денци глиняного посуду з відбитками рогожки, сітки і тканини (Горни Богофор), а також рогового держака до серпа, в який були вставлені позублені кремінці (Голімате печера).

Менше зареєстровано селищ і окремих знахідок, що відносяться до бронзової доби — всього

86; зате серед них є дві будівлі на палях: одна на озері Атанасієвській Бургаської округи, а друга поблизу Г. Аладінъ Варненської округи. Знахідок часів „старої залізної епохи“ (галльштат) зареєстровано 139, „нової залізної епохи“ (латен) — 52, дольменів — 54.

Розміщення всіх цих знаходиш наочно ілюструє додана до роботи докладна кольорова карта.

Якщо відкинути звичайне для буржуазної археології трактування матеріалу, оперте на расову, міграційну та інші теорії, то книжка В. Мікова може бути використана як довідник, що допомагає орієнтуватися в матеріалах епохи докласового суспільства на території сучасної Болгарії.

K. Коршак.

SULIMIRSKI TADEUSZ, OSADNICTWO I RUCHY ETNICZNE A KLIMAT

Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych
(Annales d'histoire sociale et économique) pod redakcją prof. Franciszka Bujaka
i prof. Jana Rutkowskiego. Tom III, Rok 1934, Lvów, 1934, Odbitka.

Праця Сулімірського, назву якої ми виписали, складається з вступу(1) і 16 величливих розділів під такими назвами: 2. Коливання кліматичні в минулому, 3. Коливання кліматичні в Малій Польщі Східній, 4. Чорнозем, 5. Лес, 6. Дюни піднані, 7. Болота-торфовики, 8. Крива клімату, 9. Клімат часів історичних, 10. Колонізація і зміни кліматичні, 11. Колонізація Малої Польщі Східної, 12. Колонізація Південної України, 13. Колонізація Шведії, 14. Колонізація Великої Польщі (північно-західної), 15. Крива колонізації і крива клімату, 16. Зміни кліматичні і експансія етнічна, 17. Закінчення. Головні підзаголовки додано резюме англійською мовою.

Питання, що поставив автор у своїй праці, і матеріал, який він уводить в науковий обіг, має великий інтерес.

На жаль, робота дає лише загальну схематичну постановку питання і взагалі, як кожна схема, страждає спрощеністю і загостреністю формулювань. Найбільш цікаві питання методологічні автор старанно обминає. Однаке вся його праця побудована на засадах географічного матеріалізму.

Беручи на увагу, що праця Сулімірського оперує даними, які торкаються також південної частини СРСР — України, вона повинна звернути на себе увагу радянських істориків і кліматологів. Діалектично-матеріалістичне розв'язання проблеми про значення клімату та його коливань в історії ще чекає свого дослідника.

Л. Дмитров.

DOBROWOLSKI KALIMERZ, WŁOŚCIAŃSKIE ROZPORZĄDZENIE OSTATNIEJ WOLI NA PODHALU W XVII I XVIII W.

Studja i materiały. W Krakowie. 1933. Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Etnograficznej, Nr. 15.

Автор подає в своїй праці селянські заповіти років 1647—1791, які збереглися в Новому Тарзі (4 кн.) і становлять власність повітового новаторського суду. Самі матеріали подані на с. 78—206; попереду (с. 3—77) дається широка студія, що охоплює питання спадкового права на Podhalu, майнові відносини, спадкові звичаї і розглядає заповіти, як джерело відносин господарських та звичаєвих.

Інтерес викликає спроби автора подати на підставі публікованих матеріалів історії деяких родин, напр., родини „sławetnego obuwatela“ Grzegorza Tułki на протязі цілого XVIII ст. (с. 71—77). Автор ідеалізує і захоплюється тими

„соціальними функціями“, які несло багатство-деяків представників цієї родини (виявлялися вони, наприклад, в будуванні склепіння в новому костелі тощо). З методологічного боку — праця виразно реакційна.

Інтересні для історика матеріальної культури різні вказівки в матеріалах про матеріальну культуру тодішнього польського села: одяг, будівництво, урядження дому, рільництво, рільничче земляріддя, начиння дерев'яне, млинарство, міра та інше.

Старанно зложений index полегшує користування цією книгою.

Е. Дзбановський.

РАСПРАВЕ И ГРАЂА. КНИГА I. УРЕДИО ВЕСЕЛИН ЧАЈКАНОВИЋ.

Београд, 1934, Српски Етнографски Зборник, књига L.

У цьому томі сербського етнографічного збірника вміщені різноманітні етнографічні і фольклорні матеріали, що були в розпорядженні упорядника, починаючи з записів 1885—1886 рр. до пізніших, наших часів.

Книга має дев'ять розділів: I. Загledање или углед, II. Вукова грађа, III. Српске народне приветке, IV. Призијевање, V. Српски народни обичаји у Горњој Крајини, VI. Српски народне приветке, VII. Веровања српског народа на Косову Польу, VIII. Обичаји о слави и Божићу, IX. Эмије и друге немани водене по народним причама.

Матеріал подано в збірнику здебільшого без наукового апарату, лише збірка в розд. III серб-

ських народних казок Милана Мајанера має докладний (на 30 стор.) коментар збирача, що використав у ньому, між іншим, і матеріали з України.

Неважаючи на численні матеріали, що присвячені релігійним моментам у побуті сербськото селянина, що пояснюються в значній мірі складом збирачів (між ними кілька попів), цей збірник містить багато записів про вірування та забобони, залишки магії, нові варіанти багатьох казкових сюжетів.

Старанно складений „регистар реаліја“ на 112 стор. допомагає орієнтуватися в матеріалах збірника і вибирати серед них потрібні дослідникові.

С. Дебановський.

ПОПОВЪ Р., ПЕЩЕРА МИРИЗЛІВКА ПРИНОСЪ КЪМЪ ДИЛУВІАЛНАТА ФАУНА И КУЛТУРАТА А ДИЛУВІАЛЬНИЯ ЧОВЪКЪ БЪЛГАРИЯ

Издания на Народния Археологически Музей. № 26. 1933. София. С. 1—74;
44 образа въ текста.

Автор подає наслідки дослідження палеолітичної стоянки в печері Миризлівці, розташованій поблизу с. Орешець Білоградчицького дистрикту в північно-західній Болгарії. Він зазначає, що це четверта відкрита в Болгарії палеолітична стоянка. З загальної площи печери, довжина якої вимірюється на 44 м, автор дослідив у 1921 р. 22 м (вздовж). За характером фауни і кремінного знаряддя автор відносить стоянку до оріньяку. Зразки кременю автор навів у штрихових рисунках на 4-х таблицях. З фурун автор вказує (латинські назви подають за оригіналом): пещерного ведмедя (*Ursus spelaeus Blum.*), звичайного ведмедя (*Ursus arctos L* i *U. arctos subfossilis Midd.*), пещерну гіену (*Hyaena spelaea Goldb.*), вовка (*Canis lupus L.*), лисицю (*Canis vulpes L.*), *Canis sp.* (за автором, близька до *C. lupus L.*), звичайного оленя (*Cervus elaphus L.*), бика (*Bos sp.*), козу (*Capra sp.* — *Capra aegagrus L?*), коня (*Equus caballus fossilis* i

Equus sp.), осла (*Equus asinus fossilis*), носорога (*Rhinoceros tichorhinus*). Зразки кісток ссавців подані на 37 рисунках. Крім того, знайдені кістки птахів, які не визначені. Точного кількісного обліку кісток автор не подає — загалом кістковий матеріал не багатий. Найбільш останків ведмедя і коня.

Автор вважає, що людина жила в печері досить довго; доказом цього є значна товщя попелу, кістки з слідами вживання, чимало кремінного знаряддя; при вході в печеру було вогнище, яке служило не тільки для печення м'яса, а і для освітлення та захисту від „непрощених гостей“.

Заслуговує уваги відсутність мамута і знахідка носорога в складі теріопенозу. Це, очевидно, пояснюється гетерогенним характером теріопенозу, аналізу якого, з цього погляду, автор не зробив.

Підоплічка.

СЕКТОР ДОКЛАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УАН

На початку січня 1935 року на наукових зборах сектора докласового суспільства Інституту історії матеріальної культури УАН науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею тов. Т. Т. Тесля зробив доповідь про археологічні досліди Музею протягом 1934 року.

Тов. Тесля зазначив, що вся науково-дослідна робота Дніпропетровського історичного музею в галузі археології влітку 1934 року була зосереджена на вивченні археологічних пам'яток на новобудовах, а також на продовженні дослідів у районі Дніпрового Надпоріжжя.

Проведено розкопки могил на території будови бляхопрокатного заводу в селі Животилівці Новомосковського району, при чому під час розкопок знайдено скорочені поховання в катакомбах та ямах; при одному з них знайдено рештки проса (?). Там же знайдено і частково досліджено нове селище епохи Риму. Зроблено розвідку подорож по Солонянському району в басейні річки Сури.

Велику роботу проведено у Дніпровому Надпоріжжі. В звязку з підвищением над порогами рівня води утворилася і на берегова лінія, і нові береги, обвалиючись, відкривають археологічні пам'ятки. Обстежено береги від Дніпропетровська до Дніпраельстану; в обвалих їх знайдено багато пам'яток, переважно періоду родових громад (т.зв. неоліту з кам'яними й кістяними виробами та мідно-бронзової епохи). Коло села Лодманської Кам'янки знайдене слов'янське селище XI-XII сторіччя.

В селі Кодак переведено розкопки в балці Сажавка, де в 1932 році знайдено копальні кістки; розкопками встановлено наявність там нижньо-палеолітичної стадії. За висновками Л. А. Лепікаша, що вивчав геологічну стратиграфію стадії, залягає вона у нижніх шарах річково-озерних покладів давньої річкової тераси, укритих зверху товщою більше 20 м лесу з похованнями в ньому ґрунтами. Залягає культурний шар на глибині 40 м.

Зібрано численний кістковий матеріал, що його складають останки таких форм: мамут (*Elephas primigenius*), носорог (*Rhinoceros tichorhinus*), велетенський олень (*Cervus megaceros*), звичайний олень (*Cervus elaphus*), тур (*Bos primigenius*), кінь (*Equus equus*), ведмідь (*Ursus arctos*), лев (*Felis leo spelaea*), вовк (*Canis lupus*) та деякі інші. Кістки вивчав Інститут геології УАН.

Кремінні вироби взагалі нечисленні і складаються в основному з таких форм: дископодібний нуклеус, кремінні та кварцові скребла (*racloires*), широкі відщепки (*éclats*), підретушовані по краях тощо; знайдено навіть дрібні

кремінні відщепочки, одержані в результаті ретушування виробів.

Завчасним буде поки що визначати вік стадії до остаточного вивчення матеріалів, особливо фауністичних, але з попередніх міркувань найближчі аналогії, очевидно, треба шукати в вижньому палеоліті Криму.

Матеріал зараз перебуває в стадії опрацювання і в найближчому часі буде опублікований.

Тов. Л. А. Лепікаш спинився на геологічній характеристиці нової палеолітичної стадії в с. Кіккасі.

Як велике досягнення науки в УСРР треба віданачити відкриття протягом останніх років ряду стоянок і знахідок дородового суспільства в зовсім новому районі — колишньому Дніпровому Надпоріжжі. Заслуга в цьому наших молодих радянських науковців.

Виключно важливими для четвертинної геології, а також, сподівається, і для історії дородового суспільства в УСРР є відкриття Т. Т. Теслею скupчення кісток великих ссавців з кремінними знаряддям у с. Ст. Кодак нижче м. Дніпропетровська.

Геологічна будова тут найповніше виявлена в гирлі б. Сажавки, де праворуч відкривається глибокий свіжий яр:

1. Лес і лесоподібні суглинки, внизу піскуваті, з не менш як 4-ма горизонтами давнього вивітрювання, які розподіляють лесову серію на 5 поверхів 2. Сизо-зеленуваті піски з прошарками піскуватих глин такого ж кольору. Внизу в піскуватих прошарках фауна: <i>Valvata piscinalis</i> , <i>V. pulchella</i> , <i>Planorbis planorbis</i> , <i>Limnea ovata</i> , <i>Limnea sp.</i> , <i>Postidium sp.</i> , <i>Unio sp.</i> 3. Каолінізовані продукти вивітрювання кристалічних порід. Над рівнем Дніпра	20,0—25,0 м 15—18 м 1,5 м
---	---------------------------------

2. Сизо-зеленуваті піски з прошарками піскуватих глин такого ж кольору. Внизу в піскуватих прошарках фауна: <i>Valvata piscinalis</i> , <i>V. pulchella</i> , <i>Planorbis planorbis</i> , <i>Limnea ovata</i> , <i>Limnea sp.</i> , <i>Postidium sp.</i> , <i>Unio sp.</i>	15—18 м
---	---------

3. Каолінізовані продукти вивітрювання кристалічних порід. Над рівнем Дніпра	1,5 м
--	-------

Породи шару 2, як видно з наведеного складу молюсків, являються типовими річково-озерними покладами¹⁾. По бб. Середній і Сажавці вони простягнені на 1—2 км від сучасної долини Дніпра вглиб правого схилу. Близько верхів'я б. Сажавки ці річково-озерні поклади викинлюються і в основі лесової серії плато, над пісками полтавського поверху палеогену залягають уже рябі і червоні глини.

Кістки і креміннє знаряддя зустрічаються найбільше близько межі поширення річково-озерних покладів і залягають в їх середній або

¹⁾ В балках значно розвинені поклади давнього ярного алювію. Відношення його до тих порід, у яких знаходили кістки і кремінне знаряддя, має бути з'ясоване дослідженнями.

нижній частині, іноді разом з скученням великого гальковика кристалічних порід і полтавського пісковика.

Треба зазначити, що вглиб вододілу підвищуються поверхні кристалічних порід, і тому нижні горизонти річково-озерних покладів у верхів'ях б. Сажавки відповідають вищим горизонтам на дніпровому узбережжі.

Якого віку поклади, в яких знайдені сліди палеоліту?

Тут потрібно пов'язатися з льодовиковими епохами. В УСРР накреслюються сліди трьох зледенінь, або трьох великих четвертинних коливань загального плюценово-четвертинного зледеніння: додніпрянське, дніпрянське і післядніпрянське (північне). Дніпрянське зледеніння синхронізується з ріським зледенінням Альпійської області.

Річково-озерні поклади району Ст. Кодака, імовірно, відповідають початковим стадіям дніпрянського зледеніння. Тому палеоліт мусить бути давнім, старшим за всі інші палеоліти знахідки в УСРР, вік яких датується часом після максимального дніпрянського зледеніння.

Річково-озерні поклади Ст. Кодака відповідають також, на мою думку, давнім озерним покладам, констатованім Н. А. Соколовим в районі Магдалинівки, Маргарітівки, Жданівки, Новосілки, Губиних, Чаплинки і ін. (лівобережна Дніпропетровщина).

В зв'язку з великим науковим значенням знахідки Інститут геології Української Академії Наук організував термінове вивчення палеонтологічних останків. У 1935 р. будуть зроблені додаткові геологічні дослідження для точного вивчення геологічного віку порід.

Одночасно Інститут історії матеріальної культури має продовжити розшуки на давній палеоліт, захопивши район від Запоріжжя до Нікополя і нижче, де мною в 1934 р., в умовах, аналогичних Ст. Кодаку, знайдено чимало решток кісток великих ссавців. Деякі з цих кісток, за визначення П. П. Ефіменко, розколоті так, як це робила давня людина.

Тов. І. Г. Підоплічка у своєму виступі відмітив важливе значення знахідок у с. Кодаку з погляду четвертинної палеонтології. Не зважаючи на те, що кістковий матеріал ще не визначений, але на підставі фотографій і деяких привезених т. Теслею зразків серед тварин стоянки можна констатувати напевно: мамута, великого оленя, бика, коня і піщаного лева.

Коли останків північного оленя серед тварин з Кодацьких розкопок не буде знайдено, то про дольдовикову давність цих останків буде свідчити сам теріоденоз Кодацького знахідника. Наявність мамута ніяк не свідчить про пізній вік стоянки, бо мамут жив у нас якраз в нижньому квартері, в дольдовиковий час і вимер під час зледеніння.

Умови залягання решток Кодацького знахідника дуже нагадують умови Кирилівської стоянки в Києві, де товща покривних порід так само груба (22 м), хоч і менша, ніж

у Кодаку. На Кирилівській стоянці немає кісток північного оленя, що теж свідчить про давній її вік. Заслуговує уваги знахідка після Кирилівської стоянки (не враховуючи знахідки в Одесі, яка не зв'язана з культурними останками люднини).

Щодо археологічної оцінки скучення кісток в Кодаку, то до цього питання треба підходити обережно. Т. Тесле відмітив майже повну відсутність вугілля і перепалених кісток; кремній інвентар також нечисленний. Це все треба мати на увазі, тому що згадане скучення кісток зв'язане з давньою терасою Дніпра, тобто з умовами, які могли сприяти не тільки нагромадженню кісток, а навіть фрагментації їх під час переносу водою в порожистому руслі річки, яке характерне й тепер для цієї місцевості. Такий підхід до справи в даному разі ніяк не виключає можливості існування у нас дольдовикової людини і її активної участі в нагромадженні давніх культурних решток, в тому числі й кодацьких.

Підсумовуючи доповідь і виступи, т. Ф. Козубовський відзначив, що характерною особливістю всіх майже без винятку археологічних робіт до недавнього часу були плаузучий емпіризм і голий ідеалізм.

Цілком протилежні задачі і методологічні основи має сучасна радянська археологія. Радянська археологія спирається на науково обґрунтовані дані всіх суміжних наук, в першу чергу геології, особливо в дослідженні найраніших стадій історії людства. Ось чому в істориків матеріальної культури, що вивчають до-класове суспільство, за останні роки з'єднані зв'язок з геологами-четвертинниками; наслідки такого зв'язку очевидні. Ці зв'язки треба зміцнювати і поглиблювати.

Одним із виявів цього зв'язку є досліди в Надпоріжжі і Нікопольському р-ні. В обох випадках виникають проблеми палеоліту, які суперечать старим схемам. Цим старим схемам значно підтримку давали й старі погляди на льодовикову епоху і походження лесу. Новіші дані геологічних досліджень значною мірою спростовують концепції геологів-«класиків». А одночасно іде перевгляд і традиційних класичних археологічних схем.

Археологічні досліди, що розгорталися за останній час на Україні, дали чимало нових фактів. Вони ще не дають підстав робити загальні висновки, будувати теорію. Однак вони ставлять перед нами нові завдання у справі вивчення найдавніших стадій розвитку суспільства на території УСРР.

Зокрема досліди т. Тесле на Запоріжжі, як і розвідки співробітників Інституту на Нікопольщині і в інших місцях УСРР, висовують зовсім нові проблеми в дослідженні палеоліту в Східній Європі. Але було б необережно, не-науково будувати будьякі теорії на основі лише одних цих розвідок. Нові матеріали вимагають грунтовних дослідів у цих місцях. Розгортання дослідів — задача археологів УСРР на 1935 рік.

РОБОТА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УАН ЗА 1934 РІК

Інститут історії матеріальної культури в 1934 р. мав у своїй структурі чотири сектори з історії: а) докласового суспільства, б) рабовласницького суспільства, в) феодального суспільства, г) доби соцбудівництва. При інституті, крім того, були: 1) експериментально-технологічна лабораторія, що в 1934 році організовувалася, 2) археологічний та антропологічний фонди, 3) бібліотека й 4) науковий архів.

Наприкінці 1934 року сектор історії доби соцбудівництва реорганізується відповідно до завдань інституту. Створюється сектор фольклорно-етнографічний.

В 1935 році Інститут вступає з такою структурою: 1) секція історії докласового суспільства, 2) секція історії античного суспільства, 3) секція історії феодального суспільства, 4) секція історичної технології з хем-та фотолабораторіями, 5) секція фольклорно-етнографічна з етнографічним музеєм та кабінетом музичної етнографії. Як допоміжні заклади існують: 1) археологічний музей, 2) бібліотека, 3) науковий архів.

У новій структурі Інститут зосереджує свої сили й увагу на вивченні в основному проблем історії докапіталістичних суспільств. Тематичний і науково-оперативний план по Інституту в 1934 році виконано в цілому із значним кількісним перебільшенням. За планом виконано такі роботи: 1) В. Петров, „Расова теорія на службі німецького фашизму“. 2) К. Коршак, „Хліборобство родових громад Середнього Подніпров'я“. 3) С. Магура, „Ремісництво в Києві Х—XIII ст.“ 4) Л. Дмитров, „Проблема торфовиків в історії матеріальної культури“. 5) І. Підоплічка, „Флора і фауна четвертинної епохи на палеолітических становищах України“. 6) Т. Гавриленко, „Рабство в слов'янських племен VI—X ст.“ 7) Т. Гавриленко, „Київ як осередок князівсько-боярського рабовласництва“. 8) Л. Дмитров, „Торговельні зносини надчорноморських колоній з кочовниками й тубільцями“. 9) Т. Мовчанівський, „Городища ранньофеодальної доби на Україні“. 10) В. Маслов, „Побут шахтарів Сталінщини“. 11) Н. Заглада, „Новий побут у колгоспах Полісся“. 12) Ф. Козубовський, „Досягнення та перспективи Інституту матеріальної культури на XVII роковини жовтня“.

Всього за тематичним планом 1934 р. мало бути подано по Інституту близько 60 аркушів, фактично ж виконано близько 100 аркушів.

Понад план виконано співробітниками Інституту: 1) Ф. Козубовський, „Історичне коріння української буржуазної археології“ — стаття — 2 арк. (Записки Інституту № 2). 2) Ф. Козубовський, „Задачі історії матеріальної культури в 2-й п'ятирічці“ — стаття — 2 арк. (Записки Інституту № 1). 3) Ф. Козубовський, стаття до видавництва „УРЕ“ „Археологія“. 4) Ф. Козубовський, „Палеоліт на території УСРР“ (до видання американського Фільт-музею). 5) В. Петров, Т. Шевченко як археолог — стаття — 1/2 арк. (зачитана як доповідь). 6) В. Петров, „До генези класів на Україні“ — 7 арк. 7) В. Петров, „Давніш-

ня назва Києва“ — 2 арк. 8) В. Петров, „Тотемізм і родове суспільство“ (з приводу книги А. Золотарєва — 1 арк. 9) В. Петров, рецензія на працю Л. Моргана „Лома и домашняя жизнь у северо-американском туземце“ — 1/2 арк. 10) В. Петров, „Памяті акад. М. Я. Марра“ — 1/2 арк. 11) К. Коршак, „Роль географічного оточення в докласовому суспільстві“ — 2 арк. 12) К. Коршак, рецензія на книгу Федосєєва „Как возникло человеческое общество“. 13) К. Коршак, „Поворот до конкретных фактов“ (огляд журнальної літератури). 14) Т. Гавриленко, рецензія на статтю Арен про розкопки в Шоставці (Записки Інституту № 2). 15) Т. Гавриленко, рецензія на статті Грекова „Рабство и феодализм в Древней Руси“ та „Очерки по истории феодализма в России“. 16) Т. Гавриленко, „Козацко-поміщицьке землеводіння (XVI—XVIII ст. ст.)“ — 12 арк. 17) Т. Гавриленко, „Козацькі джурі“ — екскурс з роботи про Запоріжжя — 1 арк. 18) Т. Гавриленко, „Троїцькістські націоналістичні концепції в працях сучасних українських фашистських істориків (Огляд і його група)“ — 4 арк.

Виготовлено було в 1934 р. і чимало праць науково-популярного змісту та характеру, а саме: 1) Т. Гавриленко, „Про життя і боротьбу рабів“ — 1 1/2 арк. 2) Б. Дзбановський, „Соціалістична перебудова побуту робітників 1-ї взуттєвої фабрики м. Києва“ — 3 арк.

Вміщено ряд робіт співробітниками Інституту в наукових виданнях РСФРР і з кордоном: так, з робіт В. Петрова друкуються в виданнях Інституту антропології й етнографії Всесоюзної Академії Наук такі роботи: 1) „Буржуазная фольклористика и проблемы стадиальности в советском фольклоре“ — 2 арк. 2) „К вопросу о постановке стадиального изучения охотничьих игрц“ — 2,5 арк. 3) „К палеонтологии слова land“ — 2 1/2 арк. 4) „Историко-литературные источники „Вия“ Гоголя“ — 1/5 арк. 5) Стаття Т. Мовчанівського „Обработка металлов в феодальную эпоху“ надрукована в „Проблемах истории докапіталістических обществ“ (№ 5—6 ГАІМК).

Статтю т. Ф. Козубовського „Археологічні досліди на Україні за часів радянської влади“ надіслано до американської наукової преси і т. ін.

Експериментально-технологічна лабораторія, що лише організовувалася в 1934 році, устаткувалася потрібним приладдям і апаратурою, розгорнула обслуговуючу технічно-аналітичну і самостійну дослідну роботу: до 1.Х—1934 р. лабораторія встигла уже зробити ще в процесі організації 4 поточних аналізи. 1.Х лабораторія почала розробляти самостійну дослідну тему „Смальта XI—XIII ст.“

Археологічний та Етнографічний музей були законсервовані. За звітний період велися роботи по переобліку і консервації речового матеріалу.

Інститут у 1934 р. провадив поглиблений класово-ідеологічну боротьбу на науковому фронті, борючись за марксоленінську наукову

методологію і партійність у науці. Інститутові довелося перевести найбільшу боротьбу з залишками буржуазно-націоналістичних класово-ворохих елементів у складі установи, що залишилися ще від старої Академії Єфремових і Грушевських.

Як конкретний покажчик класово-ідеологічної боротьби в галузі історії матеріальної культури можна назвати ряд спеціальних видань та окремих статей. Так, у 1934 р. вийшли друком статті: 1) Т. Мовчанівського „Проти класово ворохої контрабанди в науці“ (Записки Інституту, кн. 1). 2) В. Петрова „Рассова теорія на службі німецького фашизму“ (Записки, кн. 2). 3) К. Коршака „Класове коріння географічного матеріалізму“ (Записки, кн. 2) і ряд інших робіт.

Експедиційна робота 1934 р. була пов'язана як із задачами продовження та закінчення польової дослідної роботи минулых років, так і з цілком новими задачами, що виникали з нової проблематики Інституту. Зокрема значну увагу приділив Інститут організації дослідної роботи на новобудовах і дослідженню нової соціалістичної техніки й нового робітничого та колгоспівського побуту.

З накреслених планом 1934 р. Інститут перевів такі експедиції: 1) До Хортицької МТС для вивчення історії МТС і електрифікації сільського господарства. 2) Організовано і переведено археологічні та архітектурно-мистецькі досліди на території б. Михайлівського монастиря та по вул. жертв Революції, пов'язані з новим будівництвом у м. Києві. 3) Проведено археологічну експедицію до с. Райків, де досліджу-

вано феодальне городище XI—XIII ст. 4) Переведено експедицію до м. Коростеня для дослідження ряду феодальних городищ X—XIII ст. 5) Переведено археологічну експедицію до Трипілля (разом з ГАІМК). 6) Переведено етнографічну експедицію на Полісся (Чорнобильський район) для вивчення побуту колгоспників. 7) Понад план переведено експедицію до Вишгороду і його околиць для дослідження пам'яток епохи неоліту (дуніні стації) і феодальної епохи. 8) Понад план переведено розвідки на території б. Георгієвського монастиря, на Маріупольщині та деякі інші.

Всі матеріали експедицій зосереджені для камерального-лабораторного опрацювання в одному місці (Інститут історії матеріальної культури); опрацювання матеріалів забезпечено потрібними науково-технічними силами і фаховою консультацією.

За планом Інститут в 1934 р. мав здати до видавництва всього 65 аркушів. З цих матеріалів уже видруковано і здано до друку: а) Периодика: 1) Записки Інституту кн. 1 (15 арк.), 2) Записки Інституту кн. 2 (12 арк.), 3) Записки Інституту кн. 3—4 (12 арк.); б) Монографія „Райковецьке феодальне городище“ Т. Мовчанівського — 12 арк. Разом — 51 аркуш.

Понад план здано монографії: „Маркс, Гінель і проблеми античного способу продукції“ — К. Штепі (6 арк.) і „Скотарство, ловчесво і хліборобство в Середньому Подніпров'ї“ — В. Петрова (6 арк.). Здано також науково-популярну брошуру Е. Дзбановського — „Побут робітників м. Києва“.

ЕКСПЕДИЦІЙНІ РОБОТИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ В 1935 Р.

Польова науково-дослідна робота Інституту уже в плані робіт за 1934 р. займала одно з найважливіших місць. Тим більшого масштабу і значення набувають польові досліди Інституту в 1935 році — другому році існування Інституту. Археологічні та етнографічно-фольклорні експедиції, організовані і переведені на нових методологічних засадах, все більше стають за вихідні й основні історичні джерела в справі вивчення ряду важливих історичних проблем.

У плані експедиційної роботи 1935 р. Інститут, крім продовження ряду дослідів, розпочатих у минулому році, організовує польове вивчення деяких нових важливих наукових об'єктів. Серед останніх найчільніше місце займає Ольвія, яка уже з 1931 року не досліджувалася.

Руїни давнього античного міста Ольвії, заснованого греками в VII ст. до н. ери, являють собою прекрасне й багатоє історичне джерело для вивчення античного способу виробництва і зокрема історії античних надчорноморських колоній.

Не зважаючи на світове значення цієї історичної пам'ятки, а також на те, що наука увагу на Ольвію звернула ще в XVIII ст. (Паллас), — лише за часів радянської влади оголошено Ольвію державним заповідником і налагоджено охорону й дослідження її.

Старі досліди Ольвії, організовані „Імператорською археологічною комісією“ та „Ермітажем“, розраховували в основному на розшук „rarитетів“, „унікумів“, коштовних срібників, золотих і керамічних виробів; ці досліди були не планові, грабіжницько-аматорські по методах роботи і розподілу матеріалів. Зокрема можна вказати на те, що навіть найвидатніші монументальні пам'ятки Ольвії, як от будівлі, господарсько-технічні спорудження, скелепи тощо не консервувалися під час дослідження, і тому на цей день від благатьох цікавих давніх розкопок Б. В. Фармаковського не залишилося й сліду. При старій системі розкопок Ольвії увага зверталася майже виключно на цікаві для дворянсько-буржуазних медеянатів і колекціонерів коштовні знахідки художніх античних виробів, через що дійсно цінні для науки матеріали з історії античної техніки і економіки, матеріали з історії тубільних племен або, як їх звала стара історіографія, „варварів“ — не збиралися і не вивчалися.

За часів радянської влади відновлено розкопки Ольвії з 1924 року, коли уряд УСРР оголосив Ольвію історико-культурним заповідником і приділив кошти на його дослідження.

Останні досліди теж не стояли ще на належній методологічній і науково-організаційній

висоті, і матеріали дослідів до цього дня ще не вивчені й не опубліковані. Проте слід відзначити, що в методику польових досліджень за роки 1930—1932 внесено було чималі поліпшення, що значною мірою пояснювалось участю в дослідах високо-кваліфікованого наукового колективу ГАІМК під безпосереднім авторитетним керівництвом акад. І. І. Мещанінова.

У 1935 р. Інститут історії матеріальної культури УАН разом з ГАІМК передбачав відновити планові і систематичні археологічні досліди Ольвії. До початку діл в наукове керівництво Ольвійської експедиції і обидві інституції мають виявити і впорядкувати матеріали попередніх експедицій, а також видати короткий звіт про роботу в Ольвії з 1929 по 1932 рр.

Влітку 1935 року Інститут спільно з ГАІМК виробив стадій науково-оперативний план дослідів Ольвії на ряд років.

Експедиція 1935 року проведена на спільній з ГАІМК фінансовій базі. Участь в експедиції брали до 50 чол. наукових співробітників УСРР і РСФСР.

Спільною роботою обидві інституції пов'язується ще тісніше. Цьому науковому з'язкові особливо сприятиме, за словами Н. Я. Марра, «бліскуча і відповідальна ольвійська справа, ольвійське наукове будівництво, гордість колись російської археологічної науки, яке тепер має стати... гордістю добровільного об'єднання наукових сил двох радянських республік».

Величезне наукове значення мають і польові досліди пам'яток т.зв. трипільської культури, що подають багатющий матеріал до історії родового суспільства. Після значної перерви в дослідах цих пам'яток Інститут історії матеріальної культури УАН в 1934 році відновив

археологічні розкопки в околицях м. Трипілля. Як в 1934 р., так і в 1935 році досліди трипільських пам'яток будуть передбачатися спільно з ГАІМК. Слідкі археологічні досліди передбачаються перевести цього року і в м. Києві по вивченю переважно архітектурних та мистецьких пам'яток ранньо-феодальної доби. Ці досліди тісно пов'язуються з новим будівництвом у м. Києві, під час якого відкриваються величезні можливості нести численні археологічні спостереження та розведення. Київські археологічні досліди в 1935 р. будуть зосереджені на території давнього київського акрополя. Багаторічні археологічні досліди Райковецького феодального городища XII—XIII ст. Інститут закінчив у цьому ж році. Важаючи на те, що площа дитинця і ровів уже досліджені, археологічні розкопки зосередженні на «приспілах» городища. Продовжувалось дослідження і Вишгородського ранньо-феодального городища.

Крім стаціонарного вивчення городища у с. Райках та Вишгороді, намічається й реконструктивна експедиція для попереднього обстеження більше десяти давніх городищ на території УСРР. Ця робота пов'язується з вивченням проблеми походження і розвитку міст на Україні.

Для вивчення сучасного колгоспного побуту і фольклору заплановано провести етнографічну експедицію на Полісся. Окресма група має продовжувати розпочате в 1934 р. дослідження побуту робітників Донбаса.

Заключним пунктом польової роботи 1934 р. і разом з тим вихідним моментом роботи 1935 року була звітна виставка експедиційних наукових матеріалів за досліди 1934 року, яку Інститут відкрив у травні місяці 1935 року.

Т. М. Мовчанівський.

АРХЕОЛОГІЧНА ВИСТАВКА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УАН

В Інституті Історії матеріальної культури УАН 15 травня 1935 р. була відкрита виставка, що підбиває підсумки польових досліджень Інституту за останні кілька років.

На виставці дородовий період в історії суспільства на території УСРР представлений Мізинською, Пушкарівською та Журавською палеолітичними стоянками. Родовий період характеризується матеріалами т.зв. трипільської культури з розкопок 1934 р. в околицях с. Халеп'я Обухівського району на Київщині. На виставці подані зразки будівельного матеріалу у вигляді випаленої до стану цегли глини, іноді з домішками пшеничної пісні, черепки мальованого тисненого посуду, знаряддя для розтирання зерна, кістки свійських і диких тварин (корови, свині, вівці, коня, лося, оленя тощо), уламки глиняних людських статуеток та ін. До того ж самого періоду відносяться матеріали (фрагменти посуду, рештки вогнищ, кістки тварин) з дюнних прирічних стоянок Середнього та Верхнього Подніпров'я.

Особливу увагу на виставці привертають матеріали, що стосуються історії раннього феодалізму. Сюди належать речі з розкопок городищ у Коростені — давньому центрі Деревлян-

ської землі, а також у с. Вишгороді (Київщина) та с. Райках (Бердичівщина).

Найбагатший матеріал дали розкопки Райковецького городища. За цими матеріалами можна вивчати техніку феодального виробництва (хліборобства, скотарства, мисливства, ліварства, здобування та оброблення заліза, ткацтва, ганчарства тощо) і розкрити окремі моменти соціальних відносин (перевала воєнниці) і класової боротьби. Місто, що було в Райках, загинуло від жорсткого нападу. Безладно навалені цінними купами кістяки з пробитими черепами, іноді з залишними списами між ребрами, свідчать, що вороги не щадили ні старих, ні жінок, ні дітей. Розкопки Райковецького городища висвітлюють багато питань з історії раннього феодалізму і становлять значне досягнення радянської археології.

На виставці подані також матеріали дослідження колгоспів на Полісі і в районі Хортицької МТС. Матеріали наочно показують, як зникають пережитки минулого в економіці й свідомості колгоспників, як нова техніка витісняє старе допотопне сільськогосподарське знаряддя, як змінюються соціалістичні форми праці і міняється побут.

К. Коршак.

Акад. М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ

Михайло Сергійович Грушевський народився в 1866 р. у колишній Жоломській губернії, що входить тепер до складу Польщі. Грушевський належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України. Свою наукову діяльність Грушевський розпочав при Київському університеті. Але в середині 90-х років царський уряд, що переслідував навіть буржуазну українську інтелігенцію, примусив його емігрувати за кордон у Львів — головне місто тодішньої австрійської провінції Галичини, населеної здебільшого українцями. При Львівському університеті Грушевський читав курс історії України, бувши також протягом ряду років головою Наукового т-ва ім. Шевченка.

Значна частина історичних робіт Грушевського, написаних ним у Галичині, була заборонена царським урядом. Після революції 1905 року Грушевський продовжував свою роботу над вивченням української історії і літератури в Києві.

Найголовніші труди, які він тоді написав, — „Історія України-Русі“ (багатотомний труд, що лишився незакінчений), „Історія української літератури“ і т. ін.

За своїми політичними поглядами в ці роки Грушевський належав до лібералів. Після революції 1917 року Грушевський увійшов у партію українських соціалістів-революціонерів і став головою Центральної ради, що прийшла до влади в допомогою німецьких багнетів. Проте німецькі імперіалісти знайшли для себе зручнішим відмовитися від соціалістичної відвіски Центральної ради. У квітні 1918 року Центральна рада на чолі з Грушевським була розігнана вімецькими багнетами і замінена відверто реакційним монархістським урядом гетьмана Скоропадського.

З цього часу М. С. Грушевський відійшов від активної участі у громадянській війні на Україні, що закінчилася в 1920 р. пілковитою перемогою радянської влади.

Проживаючи до 1924 р. в еміграції в Празі, Грушевський на підставі всього досвіду громадянської війни, пілковитого краху української контролеволюції, а також на підставі ознако-лення з величезною роботою, розгорненою на Україні, радянською владою по відновленню виробничих сил і по розвитку української культури, переконався, що тільки радянська влада спроможна забезпечити соціальне визволення українського народу. Грушевський переконався також, що той шлях революції й радянської влади, яким пішли трудящі маси Радянської України, є єдиний шлях до визволення також для трудящих мас Західної України.

У 1924 р. Грушевський безвідмовно визнав радянський уряд України і порушив клопотання перед Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом про повернення на Україну для продовження наукової роботи. Це клопотання було задоволене.

З того часу наукова робота Грушевського над розробленням історії України продовжувалася на території Радянського Союзу. В 1924 р. Грушевський став членом Всеукраїнської Академії Наук. У 1929 р. він був обраний до Все-союзної Академії Наук.

Грушевський помер після важкої хвороби у Кисловодську в санаторії Всесоюзного комітету сприяння вченим 25 листопада 1934 року.

З огляду на наукові заслуги Грушевського перед Радянською Соціалістичною Україною Раднарком УСРР ухвалив поховати Грушевського в столиці України — Києві і похорони прийняти нарахунок держави.

З М И С Т

►Академік М. Я. Марр (некролог)	3
К. Коршак, Землеробство давніх родових громад середнього Подніпров'я	9
Т. Мовчанівський, Чергові методологічні питання трипільської проблеми	65
Л. Дмитров, Проблема торфовиків в історії матеріальної культури	87
Ф. Козубовський, Перша стоянка на р. Бакшалі коло с. Анетівки	113
Т. Мовчанівський, Райковецьке городище XI—XIII-ст.	125
Матеріали	178
Бібліографія	191
Хроніка	206

SOMMAIRE

M. J. Marr, membre de l'Académie de l'URSS (nécrologue)	3
K. Korchak, L'agriculture des communautés tribales de l'antiquité dans les pays riverains du Dnipro Moyen	52
Th. Movtchanivsky, Sur les questions actuelles de méthodologie concernant le problème de Tripolié	84
L. Dmitroy, Le problème des tourbières dans l'histoire de la culture matérielle	111
F. Kozoubovsky, La station primitive sur la rivière Bakshala près du village D'Anetovka	119
Th. Movtchanivsky, Les fouilles d'une petite cité au village de Raiki du XI—XIII siècles	172
Matériaux archéologiques	177
Bibliographie	191
Chronique	206
